

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№3 (510)
травень – червень
2013

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціози* (Неаполь, Італія), *Зенон Козут* (Едмонтон, Канада), *Ю.А.Левенець* (Київ), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Анджей Поппе* (Варшава, Польща), *В.Ф.Репрінцев* (Київ), *П.С.Сохань*, *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *М.Ф.Дмитрієнко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *В.І.Кучер*, *О.Є.Лисенко*, *М.І.Панчук*, *Р.Я.Піріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко,
В.В.Григор'єв, *О.М.Квітка*

Макет і верстка:

Ю.О.Возна

Обкладинка:

Н.О.Горбань

Електронна версія:

О.В.Жданович

www.history.org.ua

Формат 70x100/16

Гарн. Century Schoolbook

Папір офсет. №1. Друк офсет.

Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид. арк. 21

Тираж 650 прим. Зам. №0327

Підписано до друку 20.06.2013 р.

Свідцтво про державну реєстрацію

КВ №263 видане Держкомвидавком

України 14.12.1993 р.

Віддруковано з оригінал-макета

у ТОВ «Імекс-ЛІТД»

Свідцтво ДК №195 від 21.09.2000 р.

Адреса: вул. Декабристів, 29,

м. Кіровоград, Україна, 25006

Тел./факс: +38 (0522) 32-17-05

+38 (0522) 22-79-30

E-mail: tsamylyak@gmail.com

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.

Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax

+380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

**Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua**

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

Плохій С.М. (Кембридж, США). Якої історії потребує сучасна Україна? 4

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

До 95-річчя гетьманату Павла Скоропадського

Пиріг Р.Я. Німецько-австрійська окупація України 1918 р.: до питання про термінологічну визначеність 13
Любовець О.М. Політична опора гетьманату П.Скоропадського. 31
Лупандін О.І. Східний вектор зовнішньої політики Української Держави . . . 45
Верстюк В.Ф. Сергій Єфремов проти Павла Скоропадського 63
Папакін Г.В. Перша світова війна в рефлексії П.Скоропадського (за матеріалами приватного листування) 80

Ричка В.М. Спадщина Володимира Мономаха 98
Романюк Н.Й. (Житомир). Роль підприємництва в розвитку аграрного сектору економіки Правобережної України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) 113
Ткаченко І.В. Дописи в тижневику «Село» (1909–1911 рр.) як джерело розповсюдження ідей українства 128
Корновенко С.В. (Черкаси). Участь В.Колокольцева в розробці проекту аграрної реформи денікінського уряду 140
Марінченко О.О. (Дніпропетровськ). Демографічний вимір поразки 1941 р.: масштаби втрат РСЧА військовополоненими на території України 151

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Захарчук О.М. Польське питання в дипломатії Наполеона Бонапарта: нові підходи до висвітлення проблеми у сучасній російській історіографії . . . 172
Примаченко Я.Л. Українська художня інтелігенція 1920-х рр. як історіографічне явище: проблеми методології дослідження 184

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Історичний атлас України: найдавніше минуле. Русь (Київська держава, Галицько-Волинська держава) (*М.І.Жарких, Київ, Україна; А.А.Галушка, Лондон, Великобританія*) 198
Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. – Т.1 (1648–1649 рр.) (*В.О.Щербак*) 211

Нариси історії Української революції 1917–1921 років: У 2 кн. – Кн.2 (О.М.Завальнюк, Кам'янець-Подільський)	214
Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні (В.В.Головко)	220
Інакодумство на Сумщині: Збірник документів та матеріалів (1955–1990 роки). – Т.1 (Л.І.Рожкова, Суми)	225

ХРОНІКА

Хоменко Н.М. Круглий стіл «Академік В.І.Вернадський – людина, вчений, політик, публіцист»	227
Лаас Н.О. Міжнародний семінар із розробки дослідницьких проектів в інституті славістичних, східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського університету (Берклі, США)	231

IN MEMORIAM

Романцов Володимир Омелянович	235
--	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	237
---	-----

У РЕДАКЦІЇ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ» Є ПРИМІРНИКИ ЗА МИНУЛІ РОКИ

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше **30** стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, формат файлу – **.doc** або **.rtf**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжизя», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзаци відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК**, **дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторіві **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

СУЧАСНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ГРАНД-НАРАТИВ: ПІДХОДИ, КОНЦЕПЦІЇ, РЕАЛІЗАЦІЯ

УДК 930.85

С.М.Плохій *

ЯКОЇ ІСТОРІЇ ПОТРЕБУЄ СУЧАСНА УКРАЇНА? **

*Стаття*** представляє собою роздуми автора над шляхами створення сучасного українського історичного нарративу. Поштовхом до її написання став майже одночасний вихід у світ двох видань Павла Роберта Магочія – англomовної «Ілюстрованої історії України» (Торонто, 2007 р.) та україномовної «Історії України» (Київ, 2007 р.). Подано ширший контекст європейського й українського історієписання впродовж кінця ХІХ – початку ХХІ ст.*

Ключові слова: нарратив, П.Р.Магочій, національна історія, багатоетнічна історія, ідентичність, нація, кордон.

Як писав Е.Ренан, аналізуючи процеси націєтворення в Європі ХІХ ст.: «Засадничою передумовою для формування нації є хибне сприйняття історії»¹. Нині багато істориків погоджуються з цією тезою та, шукаючи альтернативи національній історії, намагаються сприймати історію правильно. У цьому вони досить часто наражаються на серйозні перепони – і у власному професійному оточенні, і поза його межами.

Спроба переконати східноєвропейських істориків полишити національний підхід до історії своїх держав після десятиліть пригноблення національних нарративів комуністичною владою може здатися такою ж дивакуватою ідеєю, як і гіпотетичні намагання змусити Л. фон Ранке відмовитися від своєї націоналістичної та державницької риторики після об'єднання Німеччини. Однак сьогодні підстав сподіватися на розуміння східноєвропейських істориків істотно більше, ніж це було у випадку їхніх італійських і німецьких колег у

* Плохій Сергій Миколайович – доктор історичних наук, професор департаменту історії Гарвардського університету (Кембридж, США)

E-mail: plohii@fas.harvard.edu

** Авторизований переклад з англійської мови – Сергій Біленький (Київ)

*** Публікація в «Українському історичному журналі» має за основу статтю С.М.Плохія, уперше видану англійською мовою 2011 р. (див.: Plochy S. *Between History and Nation: Paul Robert Magosci and the Rewriting of Ukrainian History // Nationalities Papers: The Journal of Nationalism and Ethnicity*. – 2011. – Vol.39. – №1), українською – у часопису «Критика» (див.: Плохій С. *Між історією та нацією: Павло Роберт Магочій і переосмислення української історії // Критика*. – 2011. – Ч.9/10; пер. з англ. С.Біленького), а також у збірці, присвяченій П.Р.Магочію (див.: *Науковець, історик і громадський діяч: внесок Павла-Роберта Магочія в наше розуміння України та Центральної Європи: Матеріали симпозиуму*. – Ужгород, 2012; пер. з англ. В.Падяка) (прим. ред.).

¹ Renan E. *What is a Nation? // Nationalism in Europe from 1815 to the Present: A Reader / Ed. S.Woolf*. – London, 1996. – P.48–60.

другій половині XIX ст. Зрештою, писати національну історію у сучасних умовах означає зміцнювати у східноєвропейській історіографії ізоляціонізм і провінційність, що їх накидали їй протягом десятиліть існування «залізної завіси». Нові нації Східної Європи хочуть бути частиною об'єднаної Європи, а їхні молоді історики прагнуть знайти своє місце серед європейської та світової історичної спільноти.

Проте, як позбутися ґанджів сучасних історичних праць про країни Східної Європи? Ґанджів, спричинених десятиліттями існування тоталітарного режиму, з одного боку, та байдужістю західних істориків до вивчення минулого бездержавних націй, – з іншого? Нижче я розгляну можливості переписування, переформатування та реструктуризації східноєвропейських історичних наративів, ставлячи у центр уваги історію України.

Традиційна схема української історії

Почнемо з того, якими є основні характеристики українського історичного наративу, витвору національних будителів кінця XIX та початку XX ст. Окреслюючи часові рамки української історії, тогочасний наратив описував українців як народ, давніший за росіян, і, відповідно, наділяв їх незаперечним правом на суверенний культурний та політичний розвиток без будь-яких перешкод із боку їхнього молодшого брата. Задля досягнення мети початок цього історичного наративу слід було відсунути якомога далі. У результаті наратив, вироблений відповідно до поточних наукових стандартів, озвучив право українців на «присвоєння» Київської Русі. Такий підхід одразу зіштовхнув український наратив із традиційною російською історіографією, породивши між ними конфлікт, подібний до суперечок шведських і норвезьких істориків про етнічне походження варягів. Територіально новий український наратив пов'язав історію православної України в межах Російської імперії з історією греко-католицької України в межах Австро-Угорської імперії (це звершення М.Грушевського цілком зіставне з конструюванням бельгійського історичного наративу, що його здійснив А.Піренн)².

Національний наратив розглядав українську історію як становлення українського народу в результаті низки злетів і падінь. Подібно до Г. фон Зібеля та інших тогочасних німецьких істориків, котрі витворили міф німецької нації як «приспаної красуні», пробудженої «поцілунком» визвольних воєн³, українські історики вірили та працювали заради «пробудження» своєї нації. Український наратив був телеологічним так само, як і російський, тільки його кінцевою метою було не «возз'єднання російського народу», а емансипація «однієї з його частин» від пригноблення з боку іншої.

² Про А.Піренна й творення ним бельгійського наративу див.: *Koninckx Ch. Historiography and Nationalism in Belgium // Conceptions of National History: Proceedings of the Nobel Symposium 78 / Eds. E.Lönnroth, K.Molin, R.Björk. – Berlin, 1994. – P.34–48.*

³ Із приводу німецької національної історіографії див.: *Iggers G.G. Nationalism and Historiography, 1789–1996: The German Example in Historical Perspective // Writing National Histories: Western Europe since 1800 / Eds. S.Berger, M.Donovan, K.Passmore. – London, 1999. – P.15–29.*

Коли після 1991 р. панівною в українській історіографії стала національна парадигма, історіографічна українська нація нарешті здобула гору в історіографічному змаганні з династіями, державами й домінуванням російської та польської націй⁴. Ця зміна перспективи усунула багато шкоди, заподіяної українцям у межах російсько- та польськоцентричного наративів, та чи встановила вона бажану справедливість відносно історії України як країни і як території?

На це запитання доводиться дати переважно негативну відповідь. У перебігу націоналізації української минувшини поза увагою залишилися не тільки важливі аспекти територіальної та культурної історії, а й чимала кількість етнічних українців. Скажімо, ще за життя М.Грушевського його критикували за те, що він фактично замінив ранню модерну історію України історією козацтва – без сумніву, важливого елементу тогочасного українського соціуму, який, однак, становив його меншість. Крім того, М.Грушевський звів історію ХІХ ст. до історії українського визвольного руху. Інтелектуальні та культурні течії, що не входили до національного проекту, який переймався проблемами виникнення, занепаду й відродження нації, було виведено поза його межі⁵. Відтак ані М.Гоголь, ані І.Репін – етнічні українці, які народилися в Україні – не потрапили до мейнстриму української національної історії. Тих, хто чинив опір національному рухові – наприклад, М.Юзефовича, ініціатора Емського указу (1876 р.), згідно з яким у Російській імперії було заборонено україномовні публікації, – включали до історичного наративу, однак лише в ролі зрадників і лиходіїв. Із галицькими москвофілами та закарпатськими русинами поводитися не краще. З іншого боку, очевидною була тенденція «українізувати» навіть ті групи та інституції, які ніколи не мали ідентичності, що її можна визначити як українську. Сучасні дослідження з приводу формування політичних, культурних і національних ідентичностей на території нинішніх Росії, України та Білорусії вказують на загрозу приписування народним масам національних ідентичностей, яких тоді ще не існувало й котрі не було впроваджено у свідомість населення принаймні до ХХ ст.⁶

Якщо національним наративом української історії охоплено навіть не всіх українців, що вже казати про інші етнічні групи. Як нещодавно зазначив А.Кашпелер, неможливо написати історію державних інституцій, економіки, торгівлі або урбаністичних центрів України, зосереджуючи увагу лише на українцях⁷. Вони, безперечно, становили більшість у сільській місцевості, од-

⁴ Оцінки нинішнього стану історичної науки в Україні див.: *Kasianov G. Rewriting and Rethinking: Contemporary Historiography and Nation Building in Ukraine // Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine / Eds. T.Kuzio, P.D'Anieri. – Westport, 2002. – P.29–46.*

⁵ На деякі вади схеми М.Грушевського вказав свого часу Д.Багалій (див.: *Багалій Д. Академік М.С.Грушевський і його місце в українській історіографії (історико-критичний нарис) // Червоний шлях. – 1927. – №1. – С.160–217.*

⁶ Про небезпеки такого підходу див. докл. у моїй книжці «Походження слов'янських націй» (*Plokhly S. The Origins of the Slavic Nations: Premodern Identities in Russia, Ukraine and Belarus. – Cambridge, 2006.*)

⁷ *Kappeler A. From an Ethnonational to a Multiethnic to a Transnational Ukrainian History // Ukraine as a Laboratory of Transnational History / Ed. G.Kasianov, Ph.Ther. – Budapest, 2009. – P.51–80.*

нак у містах, де переважали росіяни, євреї, поляки та німці, були в меншості. З одного боку, було б нечесно стверджувати, що в українському національному наративі немає місця меншинам. Однак зазвичай їх зображували агресорами, гнобителями та експлуататорами, у боротьбі з якими й народилася українська нація. Сьогодні можна відзначити певні позитивні зрушення в дослідженні та писанні багатоетнічної історії України. Ідеться, зокрема, про поступове усвідомлення того, що меншини слід включити в новий наратив української історії – і не як «інших», а як складову колективного «ми», важливий елемент української історії, котрий відрізняв її від історії інших земель.

Багатоетнічна історія України

Першу серйозну спробу написати територіальну, багатоетнічну та мультикультурну історію України зробив П.Р.Маґочій. Його велика, майже на 800 сторінок праця, уперше опублікована в 1996 р.⁸, стала альтернативою більш традиційному наративу О.Субтельного 1988 р.⁹, який в українському та російському перекладах не раз перевидавався в Україні, а в перші роки незалежності навіть використовувався як посібник в українських університетах. П.Р.Маґочій зумів написати історію України не тільки довшу, але й значно повнішу, ніж О.Субтельний, знайшовши в ній місце особам і подіям, яких у традиційному наративі не було, хоча вони вельми важливі для розуміння минулого й теперішнього України.

Розділи та карти Маґочієвої «Історії України», присвячені народам Східної й Західної України, є наочним свідченням новизни його підходу до української минувшини. Ще більш показове у цьому контексті порівняння його нещодавно виданої праці «Україна: ілюстрована історія» («Ukraine: An Illustrated History») з її далеким прототипом – «Ілюстрованою історією України» М.Грушевського, опублікованою в 1911 р. Для прикладу можна взяти ілюстративний матеріал книжок М.Грушевського та П.Р.Маґочія до культурної історії Східної України ХІХ ст. Отже, обидві містять портрети І.Котляревського, Т.Шевченка, М.Костомарова, П.Куліша та М.Драгоманова серед інших українських діячів того часу. Проте П.Р.Маґочій виходить за межі українського національного руху та наративу М.Грушевського й додає портрети М.Гоголя, Баал Шем Това, Шолом-Алейхема, Ю.Б.Залеського та І.Гаспринського¹⁰.

Історичний наратив П.Р.Маґочія, без сумніву, багатший за наратив М.Грушевського і приділяє значно більше уваги багатоетнічній та мультикультурній історії України, уводячи до неї персоналії з проросійською орієнтацією, провідних представників єврейського, польського й кримськотатарського культурних відроджень в Україні. Зрозуміло, не слід випускати з

⁸ *Magocsi P.R.* A History of Ukraine. – Toronto, 1996.

⁹ *Subtelny O.* Ukraine: A History. – Toronto, 1988.

¹⁰ Пор.: *Грушевський М.* Ілюстрована історія України. – Вінніпег, 1920. – С.488–505; *Magocsi P.R.* Ukraine: An Illustrated History. – Toronto, 2007. – Р.155–69. Укр. вид.: *Маґочій П.Р.* Історія України. – К., 2007. – 640 с.; *Його ж.* Україна: Історія її земель і народів. – Ужгород, 2012. – 794 с.

уваги, що Магочієву «Ілюстровану історію України» від праці М.Грушевського відділяє майже сто років історії й розвитку української та світової історіографії. Із погляду сьогодення, П.Р.Магочій досяг кращих результатів, ніж його попередник. Проте чи означає це, що процес переписування української історії та відновлення «історичної справедливості» завершився? Моя відповідь на це запитання, як уже можна було здогадатися, радше негативна, аніж позитивна.

Написання багатоетнічної історії України є, звісно, одним зі способів подолати ганджі національного нарративу. Такий підхід, якщо його ширше застосувати в конкретно-історичних дослідженнях, дасть не тільки політичну, але й наукову користь. Він дозволить скласти істотно багатшу мозаїку української історії та в ідеалі замінити конфронтацію різних етнічних нарративів їх співіснуванням. Однак написання багатоетнічної історії не означає вихід за рамки національно-етнічної парадигми. Це, радше, диверсифікація підходу, а не відмова від нього. Як зауважив А.Каппелер, багатоетнічний підхід має ті самі слабкі сторони, що й етнонаціональний, адже так само може впадати у примордіалізм, мислити в телеологічних термінах і маргіналізувати неетнічні групи та інституції.

Аби підтвердити свою думку, укажу на небезпеку, пов'язану зі зведенням методології вивчення української історії до багатоетнічного підходу. Зрозуміло, приклад узято з праць П.Р.Магочія. Переосмислення ним української історії в територіальних і багатоетнічних термінах щільно пов'язане з головним проектом його академічної кар'єри: висуненням та обґрунтуванням ідеї про те, що українці, чи, як вважає П.Р.Магочій, русини, котрі населяють Закарпатську область сучасної України та прилеглі території Словаччини й Польщі, є четвертою східнослов'янською національністю. Переосмислюючи та переписуючи українську історію, П.Р.Магочій фактично підготував ґрунт для конструювання нарративу, одночасно пов'язаного з українською історією й відмінного від неї – нарративу карпаторусинської історії, котрому притаманні всі типові ознаки нарративів етнонаціональних історій ХІХ – початку ХХ ст., зокрема й українського. Його підвалиною є той самий примордіалістський підхід до процесу утворення нації, згідно з яким вони існували споконвічно, а те, що сталося з ними після польського повстання 1830 р. в Російській імперії та революції 1848 р. в Австро-Угорщині, позначило не початок націєтворення, а болісний процес пошуку національної ідентичності. Згідно з цією теорією, нації вже існували – їм треба було лише знайти себе.

Успішність застосування такого підходу до будь-якого історичного нарративу, написаного в етнонаціональних термінах, здебільшого залежить від того, чи зможе історик-який-став-націєтворцем знайти докази існування його нації з прадавніх часів. У випадку карпаторусинської історіографії, як і більшості інших, це стало непростим завданням. Національні будителі мали доводити існування окремого русинського етносу на Закарпатті попри величезний масив історичних і лінгвістичних даних, які вказували на те, що предки карпаторусинів прийшли з території сучасної України та що аж до ХVІ ст. відбувалася міграція у цей регіон з українських територій Галичини й Поділля.

Правила міфотворення вимагають, щоби кожна нація мала окреме походження. Відповідно, прагнення прихильників русинського національного проекту прив'язати витоки власного етносу до Київської Русі, право на яку вже заявили потужніші російська та українська історичні міфології, не вписується у цю міфотворчу схему.

Як можна зберегти назву, принесену до регіону русинськими мігрантами, і водночас заперечувати її зв'язок із руськими князями, котрі принесли її в Карпати? Це питання стало ключовим для русинського історичного нарративу. Непрофесійні історики та національні будителі ХІХ ст., такі, як М.Лучкай (Поп), вирішували цю проблему, стверджуючи, що візантійські автори називали місцевих жителів «русинами» ще задовго до виникнення Київської Русі. Дехто з однодумців М.Лучкая шукав витоки русинів у місцевій православній традиції, пов'язуючи її не з князем Володимиром Київським, а зі святими Кирилом і Мефодієм. Потребу в поясненні того, як святі могли поширювати православ'я майже за два століття до розколу християнської церкви та за чверть тисячоліття до того, як цей розкол почав впливати на релігійну ситуацію у Східній Європі, поклали на плечі наступного покоління націєтворців на чолі з П.Р.Магочієм¹¹.

Здійснивши величезну роботу з деміфологізації традиційного нарративу української історії, П.Р.Магочій одночасно потрапив у пастку традиційного карпаторусинського нарративу. «Оскільки карпаторусини, – писав він у статті, опублікованій в “Енциклопедії історії та культури русинів”, – отримали християнство на понад століття раніше, ніж Київська Русь, цілком вірогідно, що вони використовували назву *русини* і їх називали *русинами* (латиною: *Rutheni*) навіть до початку русинської міграції із півночі та сходу»¹². Тобто П.Р.Магочій пов'язує назву «Русь» із християнством і віднаходить цей зв'язок у легендарному його прийнятті в регіоні. Чому він це робить? Якщо наша реконструкція правил національного жанру в історієписанні коректна, то – заради того, щоби злегітимізувати міф русинського походження, який не може належно функціонувати, допоки не позбудеться всіх зв'язків із рештою України, у тому числі з Києвом. До слова, цей міф робить карпаторусинів найстарішою християнською слов'янською нацією. Не кожна, навіть усталена, нація може похизуватися такою міфологією.

Про що свідчить цей екскурс у галузь карпаторусинського міфотворення? Використання багатоетнічного підходу до української історії може допомогти написати кращий український історичний нарратив, однак також несе у собі загрозу замінити один нарратив, покликаний утвердити домінування певної нації, багатьма схожими нарративами. Тому завдання нової української історіографії полягає не в тому, щоб урізноманітнити національну парадигму, а вийти за її межі.

¹¹ Виклад цих думок див.: *Makara M., Sharga M. Arguments for Recognizing the Nationality of the Indigenous Subcarpathian Rusyn People in Ukraine / Transl. E.Rusinko, P.R.Magocsi* [Електронний ресурс]: <http://www.rusynmedia.org/Documents/ZakObl/Arguments.pdf>

¹² *Magocsi P.R. History // Encyclopedia of Rusyn History and Culture / Eds. P.R.Magocsi, I.Pop.* – Toronto, 2002. – P.179.

До нової історії України

Останнім часом з'явилися цілком слушні пропозиції, зокрема й у збірці за редакцією Г.Касьянова та Ф.Тера «Україна як лабораторія транснаціональної історії»¹³, які постулюють, що проблеми, пов'язані з написанням національних і багатоетнічних історій, можна вирішити з допомогою транснаціональних підходів до історії України. У цій статті я розгляну лише один такий підхід, котрий здобуває дедалі більше прихильників в Україні та розглядає її як цивілізаційний і культурний кордон. Тобто водночас як роздільну лінію і місток між Центральною та Східною Європою.

Такий підхід успішно застосовували до історій інших країн Центральної та Східної Європи, зокрема Польщі й Угорщини. Водночас Україна вписується у цю парадигму мабуть краще, ніж будь-яка держава регіону, зважаючи на її розташування на перехресті не лише Східної та Центральної Європи, але й Східної Європи і Балкан, Середземномор'я та євразійських степів. В українській історіографічній традиції сприйняття України як культурного кордону між християнським Сходом і Заходом асоціюється з працями І.Лисяка-Рудницького та І.Шевченка¹⁴. Хоча історію України як багатоетнічної країни та культурного кордону ще не написано, українські історики уже почали рух у цьому напрямі. Їм сприяє в тому їхній досвід вивчення історії України як частини польських, російських чи османських територій, залежно від конкретно-історичного періоду.

Протягом своєї історії Україна була кордоном не лише різних державних утворень, а й – ще важливіше – різних цивілізаційних і культурних зон. Україна завжди була прикордонною зоною між євразійськими степами, де жили кочівники, і заселеними лісовими територіями. Київ, майбутню столицю України, засновано як прикордонний пост між цими двома світами. Боротьба за виживання зі степовиками та подальша колонізація степу – одна з найважливіших тем української історії, хоч історія «рухливого кордону» України – місця взаємодії держав, осілих поселенців і кочівників – так і не знайшла свого Ф.Дж.Тернера чи Г.Ю.Болтона¹⁵. Крим і північночорноморський регіон, заселені грецькими колоністами в античні часи, становили периферійну, але важливу частину Середземномор'я – територію, окреслену римськими *limes*, які збігаються, принаймні у випадку України, з північними кордонами середземноморських держав, у тому числі Османської імперії, та з сучасними північними межами

¹³ Див.: Ukraine as a Laboratory of Transnational History / Ed. G.Kasianov, Ph.Ther. – Budapest, 2009.

¹⁴ Rudnytsky I.L. Ukraine between East and West // *Idem*. Essays in Modern Ukrainian History. – Edmonton, 1987. P.1–10; Ševčenko I. Ukraine between East and West: Essays on Cultural History to the Early Eighteenth Century. – Edmonton, 1996. Див. також: Яковенко Н. «Україна між Сходом і Заходом»: проєкція однієї ідеї // Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.360–364; Чорновол І. «Дике Поле» і «Дикий Захід»: Україна у світлі тези Тернера // Критика. – 2006. – Ч.4; Його ж. Середньовічні фронтири та модерні кордони // Там само. – Ч.10.

¹⁵ Фредерік Джексон Тернер (1861–1932 рр.) – американський історик, автор теорії кордону (фронтір). Герберт Юджин Болтон (1870–1953 рр.) – американський історик, перший дослідник іспано-американського кордону (*прим. ред.*).

поширення ісламу. Прийнявши християнство від Візантії в 988 р., київські князі опинилися на кордоні між східним і західним його відгалуженням, – це ще одна важлива лінія поділу у вітчизняній історії, яку ранньомодерні українські еліти намагалися стерти, просуваючи ідею об'єднання християнських церков.

Століття прикордонної історії спричинили розмитість і фрагментованість української ідентичності. У той час, як кордони створювали й охороняли, аби розділити людей, сусідні прикордонні території були зонами контакту, де відбувалися економічні операції (законні та незаконні), змагання за лояльності та взаємодія ідентичностей¹⁶. Українське степове прикордоння стало місцем зародження особливої когорти степових мешканців – козаків – і відповідного типу ідентичності. У них зазвичай убачають зятяних борців проти ісламу та кочівників степу. Проте в межах національного нарративу української історії залишається непоясненим те, чому козаки обрали собі тюркську назву, носили широкі шаровари, як і їхні вороги з Османської імперії, голили голови, як їхні кримськотатарські супротивники, і чому їх найвідоміший образ утілено на картинах у вигляді козака Мамаєва, котрий сидить у позі Будди. Відповідь на ці питання досить проста. Козацтво не тільки зневажало державні кордони, постійно викликаючи головний біль у своїх номінальних зверхників із Варшави та Москви, а й руйнувало кордони культурні, що розділяли степ і заселені території, християнство та іслам, польську шляхетську демократію й московську автократію¹⁷.

Пробудження інтересу до історій імперій на Заході та в колишньому СРСР (свідченням чого – статті, опубліковані протягом останніх декількох років у казанському журналі «Ab Imperio»¹⁸) заохочує дослідників історії України до використання порівняльних підходів. Вивчення української минулщини дає унікальну можливість дослідити відносини між центром і периферією, а також між різними периферіями, оминаючи центр імперії. Відома книжка А.Каппелера, в якій він розглядає багатоетнічну історію Російської імперії, спонукає до роздумів із приводу того, як історію українських земель під владою Москви та Санкт-Петербурга можна краще зрозуміти в контексті порівняння з історіями інших неросійських етнічних груп у складі імперії¹⁹. Праця Т.Мартіна «Імперія позитивної дії» дозволяє ліпше усвідомити роль України у виробленні національної політики Радянського Союзу²⁰. Студія Р.Шпорлюка заохочує дослідників піддати детальнішому аналізу вплив імперій Габсбургів, Романових та Османської на дальшу історію України²¹.

¹⁶ М. фон Гаген нещодавно продемонстрував неабиякі переваги застосування парадигми прикордоння до історії Східної Європи у цілому та України зокрема (див.: *Hagen M. von. Empires, Borderlands, and Diasporas: Eurasia as Anti-Paradigm for the Post-Soviet Era // American Historical Review.* – 2004. – Vol.109. – №2. – P.445–468).

¹⁷ Про стратегії козацьких провідників, які були змушені діяти в декількох світах одночасно, див.: *Frick D. The Circulation of Information about Ivan Vyhovsk'kyj // Harvard Ukrainian Studies.* – 1993. – Vol.XVII. – №3/4. – P.251–278.

¹⁸ Див. сайт часопису: [Електронний ресурс]: <http://net.abimperio.net/ru>

¹⁹ Див.: *Kappeler A. "Great Russians" and "Little Russians": Russian-Ukrainian Relations and Perceptions in Historical Perspective.* – Seattle, 2003 = *The Donald W. Treadgold Papers in Russian, East European, and Central Asian Studies.* – №39. – P.8.

²⁰ *Martin T. An Affirmative Action Empire: Nations and Nationalism in the Soviet Union, 1923–1939.* – Ithaca, 2001.

²¹ Див.: *Szporluk R. Russia, Ukraine and the Breakup of the Soviet Union.* – Stanford, 2001.

Зрозуміло, слід зробити ще дуже багато, щоби залучити українську історію до світового історичного наративу. Але є одна річ, якої не бракує українським історикам, це – наявність тем, завдяки яким вони можуть це зробити: чи йдеться про історію двох світових воєн, чи революції 1917 р., чи історію комунізму, чи екологічну історію (в межах якої Чорнобиль є та залишиться надзвичайно важливою подією). Український історичний наратив після 1991 р. все ще далекий від ідеалу української історії як історії частини Європи, котрий сформулював М.Драгоманов у далекому 1891 р. Він, хоча наразі й охоплює всі періоди минулого України, але не завжди звертає увагу на те, що було важливим для М.Драгоманова: «Ріст і спад кількості населення, економіку, ідеї та звичай всередині суспільства та держави, освіту, а також пряму та непряму участь українців усіх класів і культур у розвитку європейської історії та культури»²².

Історію України слід переосмислити заради того, щоби подолати обмеження, накладені на неї спочатку імперською, а потім національною парадигмами. Це дозволить інтегрувати українське минуле в історію Східної Європи та всього континенту. Можна вірити в те, що майбутнє України – в Європі, однак її минуле має бути там, де воно справді відбувалося: посеред багатоманітності світів, створених цивілізаційними та імперськими кордонами впродовж усієї історії території, яку ми сьогодні називаємо Україною. У тому, що українська історія лише виграє, якщо буде уявлена поза рамками, у котрі її поставили імперська та національна парадигми, немає сумнівів. Методи, які сьогодні використовують у межах мікро- та макроісторичних досліджень, неодмінно зроблять українську минувшину повнішою та більш правдивою, розширивши її життєвим досвідом людей різних національностей, культур і політичних поглядів, які населяли цю територію в минулому чи живуть тут сьогодні. Така нова історія України збагатить історію Східної Європи та Європейського субконтиненту і надасть їй нового забарвлення.

²² Цит. за: Ploky S. *Unmaking Imperial Russia: Mykhailo Hrushevsky and the Writing of Ukrainian History*. – Toronto, 2007. – P.156.

This article discusses alternative approaches to the construction of Ukrainian historical narrative. It deals, among other texts, with two recent works by Paul Robert Magocsi, the "History of Ukraine", which appeared in Ukrainian translation in Kyiv in 2007, and "Ukraine: An Illustrated History" (Toronto, 2007). These and other works of contemporary authors are discussed within a broad context of Ukrainian, European and North American historiography of the long twentieth century.

Keywords: *narrative, P.R. Magocsi, national history, multiethnic history, identity, nation, border.*

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

*До 95-річчя гетьманату
Павла Скоропадського*

УДК 94 (477) «1918»

Р.Я.Пиріг*

НІМЕЦЬКО-АВСТРІЙСЬКА ОКУПАЦІЯ УКРАЇНИ 1918 р.: ДО ПИТАННЯ ПРО ТЕРМІНОЛОГІЧНУ ВИЗНАЧЕНІСТЬ

Обґрунтовується закономірність кваліфікації перебування військ Німеччини та Австро-Угорщини на території України в 1918 р. як окупації. Розкривається оцінка цього явища тогочасними політичними, державними, військовими діячами та дипломатами, в українській і зарубіжній історіографії, а також у контексті міжнародно-правових актів.

Ключові слова: окупація, військовий контроль, ревізиції, Центральні держави, гетьманат, Гаазька конвенція.

Приводом для цього дослідження стала стаття «Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918» вміщена в «Енциклопедії історії України»¹. Фундаментальне історико-довідкове видання, в якому синтезовано новітні підходи до вивчення українського історичного процесу, відійшло від давно усталеної і широко вживаної оцінки цього явища як «окупації», уживши термін «контроль». Очевидно, рамки енциклопедичної статті не дозволили її авторові обґрунтувати доцільність запровадження нового, сутнісно звуженого визначення військової присутності Центральних держав в Україні на завершальному етапі Першої світової війни. Адже досі вона кваліфікувалася як окупація.

Зауважимо, що сама назва енциклопедичної статті містить певні неточності. Провідна роль у здійсненні східної воєнної кампанії належала Німеччині. Австро-Угорщина мирилася зі становищем молодшого партнера коаліції. Тому, на наш погляд, більш точним буде термін «німецько-австрійські війська». Визначення «австро-німецьких військ контроль над територією України» також не відображає всієї глибини політичного, економічного, адміністративного впливу на уряд, місцеві органи влади, населення України. Адже територія – лише один з атрибутів держави, зайнятої іноземними арміями.

* Пиріг Руслан Якович – доктор історичних наук, головний науковий співробітник Інституту історії України, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.

¹ Австро-німецьких військ контроль над територією України 1918 // Енциклопедія історії України. – Т.1. – К., 2003. – С.19–20.

Найбільш поширеною оцінкою перебування військових контингентів Німеччини та Австро-Угорщини на території України у 1918 р. було і залишається поняття «окупація». Для з'ясування правомірності застосування цієї дефініції розглянемо кваліфікацію цього явища: а) тогочасними державними, політичними, військовими діячами та дипломатами; б) у вітчизняній і зарубіжній історіографії; в) у контексті міжнародного права.

Укладення в лютому 1918 р. Брестської мирної угоди поставило УНР у залежність від одного з таборів світового воєнного протистояння – Четверного союзу. Водночас це дозволило скористатися військами Центральних держав для звільнення території України від анексії радянською Росією. Складні, драматичні й динамічні перипетії звернення української сторони по військову допомогу до нових союзників, прагматичні причини їхньої поспішної згоди досить повно висвітлено в історичній літературі².

Одразу після укладення мирного договору Німеччина, маючи на увазі розв'язання стратегічного завдання – поставки з України продовольства і сировини, інспірувала звернення українських делегатів у справі військової допомоги. Вони підписали відозву до німецького народу, в якій наголошувалося, що більшовики розпочали варварську агресію проти УНР, молода українська революція опинилася в небезпеці, а Центральна Рада збирає сили для відсічі. Висловлювалася впевненість, що миролюбний і організований німецький народ не залишиться байдужим до страждань українців і прийде на допомогу. Аналогічне звернення було складене й до народів Австро-Угорщини³. Слід зазначити, що керівники УНР усвідомлювали неспроможність власними силами визволити захоплену більшовицькими військами територію і вже з кінця січня 1918 р. обговорювали дане питання. Вони сподівалися, що для цього будуть використані насамперед частини, сформовані з українців-військовополонених, а також січові стрільці – галицькі українці у складі австро-угорської армії. Проте цей шлях вимагав значного часу, а продовольча криза в обох імперіях диктувала пряме збройне втручання для вигнання радянських військ й отримання доступу до хлібних ресурсів України. Один із творців Брестського миру генерал М.Гофман у щоденнику відверто писав про справжні цілі військової допомоги УНР: «Коли центральні держави хочуть мати хліб з Хлібного миру, то мусять самі його взяти. Ми сказали “а” і маємо сказати “б”»⁴.

У відповідь на офіційне прохання представників УНР німецький імператор Вільгельм дав згоду на проведення обмежених операцій на Східному фронті, плануючи початок наступу на 18 лютого. Австрійський цісар Карл

² Несук М. Драма вибору: відносини України з Центральними державами 1917–1918 рр. – К., 1999. – С.127–133; Питуляк П. Україна і Брестський мир: від підписання до виконання (1917–1918 рр.). – К., 2004; Михутина І. Украинский Брестский мир. – Москва, 2007. – С.249–250; Федюшин О. Украинская революция. 1917–1918. – Москва, 2007. – С.105–109; Кривець Н. Українсько-німецькі відносини: політика, дипломатія, економіка. – К., 2008. – С.106–107; Кураев О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини: український напрямок. – К., 2009. – С.267–271; Дорнік В., Карнер С. Окупація України 1918 року: історичний контекст – стан дослідження – економічні та соціальні наслідки. – Чернівці, 2009. – С.59–64.

³ Несук М. Драма вибору... – С.131.

⁴ Гофман М. Записки и дневники. – Ленинград, 1930. – С.137.

певний час вагався, але розпочатий похід німецьких військ і критичне продовольче становище країни змусили його долучитися до наступальної акції на теренах України. З огляду на істотні внутрішньополітичні розбіжності у ставленні до Східної кампанії, а також можливий міжнародний резонанс всі сторони намагалися декларувати її як дружню допомогу. Безперечно, в офіційних заявах термін «окупація» не вживався. Так, генерал Е.Людендорф назвав наступ німецьких військ «рятувальною експедицією до дружньої країни». Імператор Карл виступив із заявою про «мирне проникнення у дружню країну»⁵, а прем'єр-міністр Е.Зайдлер назвав похід актом добросусідської правової і управлінської допомоги, здійснюваної шляхом застосування обмеженого військового контингенту⁶.

Рада Міністрів УНР, розуміючи небезпеку інерції психологічного сприйняття населенням німців як ворогів, у спеціальній відозві переконувала, що уряд прийняв військову допомогу від нині дружніх держав – Німеччини й Австро-Угорщини. Навіть містилося запевнення, що ці війська будуть битися з ворогами України «під проводом польового штабу нашої держави»⁷. У зв'язку з наступом німецької армії українська мирна делегація у Бресті також оприлюднила декларацію. Вона була позначена різкою антиросійською риторикою та запевненнями у дружніх намірах союзників:

«Віднині німці вже не вороги нам, і ми кличемо всіх громадян Української Народної Республіки спокійно і довірливо зустрічати німецьке військо і ставати разом з ним до оборони рідного краю від кацапських розлючених підкуплених банд»⁸.

Відозви, заяви, повідомлення з цього питання друкувалися в газетах, тиражувалися у вигляді листівок і навіть були видані у вигляді брошури з промовистою назвою «Чого прийшли німці в Україну?».

Розпочатий 18 лютого наступ німецької армії наприкінці місяця підтримала Австро-Угорщина. Радянські війська спішно відступали і 1 березня залишили Київ. За домовленістю з німецьким командуванням першими до міста ввійшли українські частини – Запорізький загін, Гайдамацький кіш, січові стрільці, демонструючи звільнення столиці національними силами. Із цієї нагоди голова Ради Міністрів В.Голубович 2 березня направив райхсканцлерові Ґ.Гертлінгу телеграму, в якій від імені українського народу дякував за допомогу «переможних німецьких військ». Він також висловлював сподівання, що «як тільки вони виконають свій обов'язок, буде видано розпорядження про їх відкликання»⁹. У телеграмі-відповіді Ґ.Гертлінг висловив задоволення сприянням визволенню українського народу. Містилося й принципово важливе твердження: «Як тільки Ви визнаєте, що німецькі війська на Україні вже виконали

⁵ Федюшин О. Украинская революция. – С.118, 130–134.

⁶ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.63.

⁷ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – К., 1997. – С.160–161.

⁸ Несук М. Драма вибору... – С.134–135.

⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов: Документы и материалы. – К., 1938. – С.18.

свою місію, вони будуть відізовані звідти»¹⁰. Ще раніше українська делегація у Бресті отримала від австрійського посла Візнера запевнення, що «австро-угорські війська будуть відкликані як тільки Рада висловить таке побажання»¹¹. Усе це породжувало в керівництва УНР спрощене уявлення про терміни та умови перебування військ Центральних держав в Україні. Цілком очевидно, що й розуміння їх справжньої місії у сторін було різним. Український провід головною метою вважав звільнення від більшовицьких військ, а німецький та австро-угорський уряди – отримання зазначених в укладеній угоді обсягів продовольства і сировини.

7 березня до Києва повернулися Центральна Рада та уряд УНР. М.Грушевський високо оцінював підписання мирного договору з державами Четверного союзу:

«Мир цей гідний і почесний, мир демократичний, який вертає Україні її землі, забезпечує міжнародне становище, її грошову систему, і полишає нам повну свободу в політиці й економічних справах»¹².

Очевидно, ці рядки писалися під враженням перших звісток із Бреста, адже коли згодом голова української мирної делегації О.Севрюк, підсівши у вагон М.Грушевського десь між Сарнами та Житомиром, доповів йому про справжню ціну військової допомоги, той розплакався. І все ж голова Центральної Ради не усвідомлював глибини складнощів відносин із новими союзниками, хоч майже на кожному із засідань її члени вносили інтерпеляції (запити) щодо масових реквізицій продовольства й фуражу, арештів та навіть розстрілів місцевого населення. Він досить неохоче і в делікатній формі визнавав «всякого роду неправильності в поведінці німецьких і австрійських військ», навіть уважав їх неминучими під час бойових дій у чужій країні¹³.

Безперечно, у документах Центральної Ради й уряду УНР, не дивлячись на наростання критичного ставлення до самочинних дій підрозділів німецьких і австро-угорських військ, термін окупація не вживався. Хоча місцеві українські посадовці послуговувалися ним навіть в офіційному листуванні. Зокрема, заступник прокурора Херсонського окружного суду Б.Горбатий у поданні до Одеської судової палати від 7 травня прямо писав – «перші дні окупації», «виступи проти окупаційних військ» тощо. Прокурор Одеської судової палати у своїй постанові також оперував поняттям «окупаційні війська»¹⁴.

Після зайняття Києва тут розмістилися верховне командування німецьких військ в Україні (оберкомандо; командувач – Г.Айхгорн, начальник штабу – В.Гренер), посольства Німеччини (А.Мумм) та Австро-Угорщини (Й.Форґач), військові, економічні та фінансові представництва. Перші тижні просування німецьких військ углиб української території засвідчили серйозні складнощі

¹⁰ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.19.

¹¹ Там же. – С.17.

¹² Мир землі нашій // Грушевський М. На порозі нової України: Статті і джерельні матеріали. – Нью-Йорк; Л.; К.; Торонто; Мюнхен, 1992. – С.73.

¹³ Там само. – С.185.

¹⁴ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.88, 90.

у відносинах із селянством при вилученні фуражу і продовольства. Ці питання на міжурядовому рівні ніяк не було врегульовано. Уже 9 березня вповноважений оберкомандо в Києві полковник Ф.Штольценберг у телеграмі головнокомандувачеві Східним фронтом виклав серйозне занепокоєння щодо перспектив отримання хліба. Він прогнозував посилення спротиву місцевого населення аж до партизанської війни, а також висловлював великий сумнів у тому, що український уряд, який складається тільки з «лівих опортуністів», зуміє організувати тверду владу. Викладені полковником пропозиції передбачали вжиття жорстких заходів. Зокрема, він писав:

«Для здійснення наших завдань необхідна планомірна *окупація* (тут і далі курсив наш – Р.П.) відповідних районів, таким чином будуть знайдені сховані запаси. [...] Бажаною була б окупація такими військовими силами, одна присутність яких уже вселяла б страх в населення і примушувала б його продавати нам лишки хліба, а якщо потрібно буде, то доведеться взяти його силоміць».

На думку Ф.Штольценберга, оскільки на Західному фронті передбачалися найбільш важкі та вирішальні бої, то нині не слід перейматися дипломатичними міркуваннями щодо майбутніх відносин з Україною. Телеграма завершувалася примітними висновками:

«Одержимо ми хліб від цього уряду, який довго не втримається, чи від іншого – це байдуже. Комісії тепер недоречні. Питання має бути вирішене суто військовою силою»¹⁵.

Це одна з перших аналітичних доповідей про стан і перспективи проведення Німеччиною Східної кампанії. По-перше, вона виразно відображала позиції «військової партії» в імперському істеблішменті. По-друге, суттєво розходила з поглядами відомства райхсканцлера та МЗС, які вважали за потрібне наголошувати на дружніх і рівноправних відносинах з УНР. По-третє, термін «окупація» вживається в його прямому значенні й розглядається як основний засіб вирішення завдань «хлібного миру». І, нарешті, документ свідчить про високі аналітично-прогностичні здібності автора доповіді.

18 березня генерал-квартирмейстер генерального штабу Е.Людендорф видав документ із промовистою назвою «Інструкція з управління окупованими територіями», яка спрямовувалася на стабілізацію становища в Україні. Зокрема, ішлося про розбудову місцевої адміністрації як інструменту налагодження поставок продовольства. Однак отримуючи донесення про затягування селянами весняного обробітку землі, він наказав вимагати негайного проведення весняно-польових робіт. Відтак генерал Г.Айхгорн видав наказ про обов'язковий засів полів. Згодом командири військових частин отримали дозвіл здійснювати каральні операції проти українських повстанців без погодження своїх дій із місцевою владою. На думку сучасного дослідника східної

¹⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – Москва, 1942. – С.16–18.

політики Німеччини в Першій світовій війні О.Кураєва, саме перебирання німецьким командуванням повноважень української влади «практично переводило експедиційний корпус у статус окупаційного війська»¹⁶.

Начальник штабу оберкомандо генерал В.Гренер, турбуючись про оперативне налагодження поставок хліба з України, у листі до посла А.Мумма писав:

«На мою думку, було б краще всього, якби в районах, де є достатня кількість наших окупаційних військ, спробувати найближчим часом зв'язати наших комісіонерів безпосередньо з виробниками через місцевих торговців»¹⁷.

Як бачимо, головні реалізатори імперської політики в Україні прямо називали зайняті території окупованими, а німецькі війська – окупаційними.

Заступник міністра закордонних справ Німеччини Г.Буше 26 березня направив послові А.Мумму директиву, в якій, зокрема, зазначалося:

«Наша військова інтервенція в Україні виправдана проханням Ради про допомогу. [...] Крім того, головна мета нашої окупації – забезпечення хлібного експорту з України у країни Центральної Європи. Завданням нашого представництва в Києві є безумовне здійснення цієї мети»¹⁸.

Посол Австро-Угорщини в Києві Й.Форґач у березні доповідав МЗС, що з огляду на терміновість отримання продовольства, це завдання нездійсненне для уряду УНР через його надзвичайну слабкість. Відтак він уважав, що «окупація ця має бути проведена і вимагатиме значної кількості австро-угорських і німецьких військ». У військовій угоді між Німеччиною й Австро-Угорщиною від 28 березня про розмежування контролю над українськими територіями укладачі оперували поняттями «район німецької окупації», «австро-угорський окупаційний район», «окупаційні мішані частини» тощо¹⁹. Отже, в офіційних таємних документах німецького та австрійського походження термін «окупація» широко вживався від самого початку вступу військ в Україну.

Деякі берлінські урядовці відкрито говорили про окупацію. Зокрема, у зв'язку з поваленням Центральної Ради ліві фракції райхстагу зажадали пояснень від уряду. Віце-канцлер фон Пайер заняття території України назвав окупацією, яка не буде тривалою²⁰. Підсекретар Браун у пошуках аргументації висловився ще більш відверто:

«Причиною всіх дій на Україні є німецький інтерес, усе інше – річ другорядна. Це впливає вже з факту самої окупації й з необхідності видобути з краю якомога найбільше хліба»²¹.

¹⁶ Кураєв О. Політика Німеччини й Австро-Угорщини... – С.278.

¹⁷ Крах немецкой оккупации на Украине. – Москва, 1936. – С.31.

¹⁸ Там же. – С.30.

¹⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.23–24.

²⁰ Berliner Lokal Anzeiger. – 1918. – 5 травня.

²¹ Berliner Tageblatt. – 1918. – 16 травня.

Важко уявити, щоб військові, державні діячі та дипломати обох країн, які ратифікували Гаазьку конвенцію від 18 жовтня 1907 р. «Про закони і звичаї суходільної війни», не знали її положень щодо умов окупації завойованих територій. При гостроті військово-політичної ситуації та при внутрішній продовольчій кризі урядовцям ніколи було думати про дотримання духу й літери згаданої міжнародної конвенції.

На початку травня, уже після приведення до влади гетьмана П.Скоропадського, штаб групи армій Г.Айхгорна в донесенні головнокомандувачеві Східного фронту фактично підтвердив висновки Ф.Штольценберга щодо характеру відносин з Україною. У ньому, зокрема, наголошувалося: «Перш за все необхідно відмовитися від політики, яка зводиться лише до фікції дружньої країни. Новий уряд робитиме те, що ми вважатимемо за необхідне». Така позиція військових викликала занепокоєння у МЗС. 8 травня заступник міністра закордонних справ Г.Буше у шифрограмі до посла А.Мумма писав:

«Прошу більш точно роз'яснити суть цієї заяви. Чи значить це, що ми повинні ставитися до України не як до держави, яка перебуває з нами в мирних відносинах, а тільки як до окупованої області?».

Уже наступного дня А.Мумм направив до МЗС дипломатично віртуозну відповідь:

«І я згоден з тим, що ми не повинні проводити політику, яка зводиться лише до нашого «перебування у дружній країні». Але поза цим я вважаю необхідним підтримувати в Україні фікцію с а м о с т і й н о ї (розрядка А.Мумма – Р.П.) дружньої нам держави остільки, оскільки це збігається з нашими інтересами».

Посол докладно обґрунтовував це необхідністю зважати на громадську думку як у Німеччині, так і в нейтральних та ворожих країнах. Він також указував на небезпеку подриву авторитету гетьманського уряду, коли надто різко показати, що «він є лише лялькою в наших руках, а урядові розпорядження обслуговують суто наші інтереси». А.Мумм запевняв, що начальник штабу оберкомандо в Києві генерал В.Гренер поділяв цей погляд, проте його висловлювання інколи мають більше військовий, ніж дипломатичний характер²². Урешті повалення Центральної Ради і встановлення влади гетьмана, який зобов'язався твердо дотримуватися Брестських та інших угод попереднього уряду, дозволило зняти домагання військових запровадити в Україні пряме правління у формі німецького генерал-губернаторства.

Правляча еліта гетьманату була цілком залежною від Центральних держав, і навіть усвідомлюючи нерівноправний характер відносин, не розглядала їх, принаймні відкрито, як окупаційні. Сам П.Скоропадський при вступі на посаду у грамоті до всього українського народу наголошував, що Україна врятована, «дякуючи могутньому підтриманню Центральних держав». На початку

²² Документи о разгромае германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.83–84.

травня в інтерв'ю газеті «Fossische Zeitung» гетьман стверджував, що «не знає нікого іншого, від кого можна б навчитися більше державності та винести більше користі, ніж від Німеччини»²³. У листі до посла барона А.Мумма 10 травня П.Скоропадський запевняв у своїх намірах «іти непохитно, чесно й одверто рука в руку з Німеччиною і що я бачу в цій орієнтації міцну підставу для добробуту і майбутнього розцвіту цілого українського народу»²⁴. Проте через рік у спогадах він досить відверто писав: «Німецька військова окупація сильно дратувала народ, зокрема й мене»²⁵. Д.Дорошенко, проти кандидатури якого на посаду міністра закордонних справ заперечували німці, в особистому листі до посла А.Мумма запевняв, що виступає «за тісний політичний, економічний і культурний союз із Німецькою імперією»²⁶. Тільки після цього він був призначений не міністром, а керуючим МЗС. Природно, що з дипломатичних і особистих міркувань Д.Дорошенко не міг кваліфікувати перебування німецьких та австро-угорських військ в Україні як окупацію. Не зробив він цього й у своїй ґрунтовній «Історії України» та розлогих спогадах.

Із перших днів роботи уряду протоколи засідань рясніють доповідями міністрів про самочинні експропріації німецькими й австрійськими військами продовольства, фуражу, промислової сировини, транспортних засобів. Із цих питань ухвалювалися аморфні резолюції, давалися доручення міністрові закордонних справ з'ясувати ситуацію з представниками союзників. Коли на початку жовтня 1918 р. генерал А.Краус офіційно повідомив про вивід австрійських військ з України, то голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб у відповідь направив ноту доволі патетичного змісту:

«Український уряд з великою вдячністю приймає ту допомогу, яку в цьому відношенні надали війська Центральних держав, і цілковито усвідомлює, що згадані війська, надаючи захист Україні, цій скарбниці найрізноманітніших продуктів, [...] здійснювали культуру і загальнолюдську місію»²⁷.

Безперечно, уряд мав усі підстави дякувати за допомогу, яка виконувала насамперед захисну функцію від зовнішніх і внутрішніх загроз гетьманській владі.

Провідні українські політичні партії також не розглядали перебування чужоземних військ в Україні як окупацію. Адже саме їх представники у керівництві УНР запросили військової допомоги Центральних держав. На своїх з'їздах у травні 1918 р., де йшлося про вироблення тактики революційної боротьби в нових політичних умовах, військова допомога визнавалася дружньою. Зокрема, з'їзд соціалістів-федералістів у резолюції «У справі відношення до Центральних держав» констатував: «Німецьке військо допомогло у боротьбі з більшовиками, то партія дивиться на них як на військо дружньої

²³ Fossische Zeitung. – 1918. – 13 травня.

²⁴ Дорошенко Д. Історія України 1917–1923 рр. – Т.ІІ. – К., 2002. – С.146.

²⁵ Скоропадський П. Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К.; Філадельфія, 1995. – С.183.

²⁶ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.84.

²⁷ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.50.

нам держави». Всеукраїнський селянський з'їзд, який перебував під впливом українських есерів, записав у постанові, що «трудяще селянство бажає бачити Центральні держави, у т.ч. Німеччину, дружні нам держави»²⁸. Дещо іншою була позиція конгресу українських соціал-демократів, які вважали, що однією з причин державного перевороту стало втручання німців у внутрішню політику України. Проте й вони, як й інші партії, зокрема УПСР (центральна течія), стаючи у жорстку опозицію до гетьманського уряду, уважали за необхідне підтримувати постійні зв'язки з представниками німецького командування та посольства в Україні. Відомі українські діячі В.Винниченко, С.Єфремов, А.Ніковський та інші домагалися в них аудієнцій, направляли меморандуми, зав'язали контакти з німецькими депутатами-соціалістами в Берліні. У такий спосіб робилися спроби досягти змін у складі Ради Міністрів, а відтак і внутрішньополітичного курсу держави. Публічне ставлення лідерів українських партій до німецько-австрійських союзників було доволі толерантним. Оскільки вони цілком усвідомлювали, за словами В.Винниченка, хто є «панамі становища». Це вже пізніше талановитий літератор дозволив у досить саркастичній формі писати про «німецько-генеральську оперетку» та «великодушних лицарів», які окупували величезний край²⁹. До речі, за твердженнями українського зарубіжного дослідника О.Федишина, термін «опереткова держава» не є витвором художньо-образного мислення В.Винниченка, а належить ад'ютантові генерала В.Ґренера – Р.Мертону³⁰.

Природно, що більшовики вигнані за межі України німецько-австрійські війська вважали окупантами. Саме так їх характеризував і В.Ленін, з явним перебільшенням заявляючи, що «завдяки німецькій окупації більшовизм на Україні став свого роду національним рухом»³¹. КП(б)У у рішеннях своїх з'їздів (I – липень, II – жовтень 1918, III – березень 1919 рр.) оперувала переважно терміном «окупація», рідше вживалися «інтервенція», «загарбання» тощо. Новостворена партія боротьбистів, яка обрала тактику збройного повалення гетьманського режиму, також кваліфікувала німецькі та австрійські сили як окупаційні.

Зайняття території України військами Центральних держав уже впродовж майже цілого століття в історичній літературі, документальних виданнях та мемуаристиці переважно подається як окупація. Для реалізації дослідницьких завдань даної статті акцентуємо увагу лише на оцінках цього явища у сучасній українській та зарубіжній історіографії, звертаючись насамперед до узагальнюючих праць. Перше синтетичне видання Інституту історії України мало досить примітну назву «Історія України: нове бачення» і ставило за мету «ознайомити широкий читацький загал з останніми здобутками вчених-істориків, що ґрунтуються на документах і матеріалах, доступ до яких відкрила демократизація суспільного життя»³². Поза сумнівом, книга досягла

²⁸ Нова Рада. – 1918. – 14 травня.

²⁹ Винниченко В. Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч. II. – С. 291.

³⁰ Федюшин О. Украинская революция... – С. 172.

³¹ Ленін В. І. Про Україну: У 2 ч. – К., 1969. – Ч. II: 1917–1922. – С. 165, 186.

³² Історія України: нове бачення: У 2 т. – Т. 2. – К., 1995. – С. 4.

задекларованої мети, у тому числі й щодо складних подій Української революції початку ХХ ст. (автор В.Верстюк). Добі Центральної Ради та Української гетьманської держави присвячено ґрунтовні розділи, в яких розкриваються причини виникнення та падіння цих державних утворень. Значне місце відведене висвітленню ролі Німеччини й Австро-Угорщини в міжнародному визнанні УНР та наданні допомоги в боротьбі проти більшовицької експансії. Перебування армійських контингентів цих держав на території України оцінюється як окупація, а самі війська називаються окупаційними³³.

У багатотомній праці «Політична історія України ХХ століття» цілий том присвячено революції в Україні 1917–1920 рр. Гетьманат П.Скоропадського, на який припадає основний час перебування німецько-австрійських військ в Україні, отримав більш жорсткі оцінки (автор В.Солдатенко): антиукраїнський, контрреволюційний, маріонетковий режим, який був «у цілковитій залежності від окупаційних властей»³⁴. Сама окупація України визнається на сторінках книги як доконаний факт³⁵. До цього питання учений спеціально звертається у своїй монографії «Україна в революційну добу». Полемізуючи з іншим дослідником даного періоду – С.Литвином, він шляхом аналізу тогочасних документів німецьких та австрійських військових, урядовців, дипломатів робить висновок:

«Ставити під сумнів військово-окупаційний характер планів і реальних дій Австро-Угорщини й Німеччини може лише той, хто спеціально заплющує очі на всім добре відомі факти, ставить собі за мету досягти наперед задуманого результату ненауковими методами»³⁶.

Спільними зусиллями науковців Інституту історії України та Інституту політичних і етнонаціональних досліджень із залученням широкого кола представників інших галузей соціогуманітаристики в 2007–2008 рр. було реалізовано два фундаментальних видавничих проекти: «Україна: політична історія: ХХ – початок ХХІ століття» та «Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності». У відповідних розділах обох праць (автор Р.Пиріг) перебування та дії німецько-австрійських військ в Україні характеризуються як окупаційні³⁷. І, нарешті, нещодавно вийшли у світ «Нариси історії Української революції 1917–1921 рр.», в яких також ідеться про окупацію українських земель військами Центральних держав³⁸. Слід зазначити, що аналогічну оцінку дають у своїх працях філософ М.Попович, правник О.Мироненко та ін.³⁹

³³ Історія України: нове бачення. – Т.2. – С.50, 59, 60, 61, 69 та ін.

³⁴ Політична історія України ХХ століття: У 6 т. – Т.2. – К., 2003. – С.222.

³⁵ Там само. – С. 197, 199, 217, 220, 258, 259 та ін.

³⁶ Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки: У 4 т. – Т.ІІ: Рік 1918. – К., 2009. – С.107.

³⁷ Україна: політична історія. ХХ – початок ХХІ ст. – К., 2007. – С.338–340; Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності. – К., 2008. – С.419.

³⁸ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.1. – К., 2011. – С.294, 297, 300 та ін.

³⁹ Попович М. Червоне століття. – К., 2005. – С.206; Мироненко О. Німецько-австрійська окупація // Українське державотворення: Словник-довідник. – К., 1997. – С.330–332.

Представники української зарубіжної історіографії Н.Полонська-Василенко, І.Лисяк-Рудницький, О.Субтельний, Т.Гунчак та інші також послуговуються терміном «окупація» при висвітленні перебування військ Німеччини й Австро-Угорщини в Україні⁴⁰. Більш широке коло понять використовує О.Федишин – «окупація», «інтервенція», «експансія», «військова допомога», «економічна експлуатація» тощо⁴¹.

У контексті дослідження даної проблеми надзвичайно важливим є з'ясування оцінок військової присутності Центральних держав на українських землях 1918 р. сучасними зарубіжними, насамперед німецькими та австрійськими вченими. Таку можливість дають матеріали наукового семінару «Окупація України 1918 р.: історичний контекст – рівень наукових досліджень – економічні та соціальні наслідки», проведеного у квітні 2008 р. в Австрії за участю австрійських, німецьких і українських учених. Уже формулювання теми семінару засвідчує позицію його організаторів щодо оцінки самого історичного явища. На це ж вказують і теми доповідей: «Приборкання повстанського руху – стратегічна дилема: Німецька окупація України 1918 р.» (П.Ліб, Німеччина), «Окупація України австро-угорськими військами у 1918 р.» (В.Дорнік, Австрія) та ін. Такий вибір теми семінару, на думку одного з його учасників – О.Сича (Чернівці), «є свідченням інтелектуальної чесності та наукової об'єктивності австрійських істориків, адже слово «окупація» викликає відповідні емоційні реакції, зазвичай негативного забарвлення»⁴². Очевидно, не тільки австрійських, а й німецьких істориків, оскільки П.Ліб, проаналізувавши документи військових архівів, дійшов відвертого висновку: «Загалом, усупереч початковим сподіванням українське населення сприймало німецьку владу не як визволителів, а як жорстоких окупантів»⁴³. Австрійський учений В.Дорнік вважає підсумки окупації загалом негативними, зокрема щодо отримання планованих обсягів продовольства. Однією з поважних причин цього була «брутальна поведінка, передусім австро-угорських частин, під час заготівель та приборкання повстань і соціальних хвилювань»⁴⁴. Отже, можна констатувати, що в українській і зарубіжній історіографії військова присутність Німеччини та Австро-Угорщини в Україні 1918 р. має давню, поширену і стійку оцінку як окупація.

І, нарешті, поглянемо на це питання з перспективи міжнародного права. Воно трактує окупацію (лат. «occupatio» – оволодіння, зайняття) як тимчасове зайняття збройними силами території противника⁴⁵. Режим окупації регулюється чинною й на той час IV Гаазькою конвенцією «Про закони і звичаї суходільної війни» від 18 жовтня 1907 р., зокрема «Положенням про закони і

⁴⁰ Полонська-Василенко Н. Історія України. – Т.2. – С.488; Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.72; Субтельний О. Україна: історія. – К., 1993. – С.437; Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст.: Нариси політичної історії. – К., 1993. – С.133.

⁴¹ Федюшин О. Украинская революция. – С.8, 90, 105–106 та ін.

⁴² Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.17.

⁴³ Там само. – С.136.

⁴⁴ Там само. – С.181.

⁴⁵ Юридична енциклопедія. – Т.4. – К., 2002. – С.256–257.

звичаї суходільної війни»⁴⁶. Відразу зазначимо, що застосування даної конвенції до конкретної ситуації зайняття військами Центральних держав території України навряд чи буде коректним. По-перше, стаття 2 наголошує, що її вимоги обов'язкові до виконання за умови, коли воюючі сторони є учасниками даної конвенції. Як відомо, УНР стосовно Центральних держав не була воюючою стороною, а УСРР – суб'єктом міжнародного права. По-друге, територія УНР займалася німецько-австрійськими військами відповідно до мирного договору і на запрошення її уряду. Тому ми можемо використати положення конвенції лише в дослідницьких цілях, порівнюючи її вимоги до фактичних дій німецької та австро-угорської військової адміністрації на українських землях.

Слід наголосити, що першим у новітній вітчизняній історіографії звернув увагу на особливості окупації Німеччиною України С.Кульчицький. У доповіді на II Міжнародній науковій конференції «Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 р.» він зазначав:

«Ясно, що Німеччина була в Україні окупаційною силою. Окупанти прагнули вивезти якомога більше продовольства і сільськогосподарської сировини для своєї знемагаючої у війні економіки. Але вони розплачувалися за вивезене чим могли. Коли не могли визнавали свій борг. [...] Зі Скоропадським окупанти поводитися як з союзником, а не найманцем»⁴⁷.

Учений також удався до порівняння німецької окупації України 1918 і 1941–1942 рр. Він доводить, що кайзерівська і гітлерівська окупації зовсім не тотожні, пояснюючи це різними фазами війни: програшною у першому випадку і виграшною – у другому. Така аргументація видається нам доволі апокрифічною. Адже в лютому, на початку Східного походу німецьких військ, результат Першої світової війни не був настільки ясним. Перелом, як відомо, настав улітку 1918 р. Отже, С.Кульчицький визнавав факт окупації незаперечним, указуючи водночас на її нетиповість. Матеріали конференції було видано накладом кілька десятків примірників і міркування вченого щодо особливостей окупації України залишилися непоміченими, а з 90 учасників заходу лише декілька науковців надалі продовжили вивчення історії останнього гетьманату.

Треба зауважити, що дехто з керманців окупаційних військ уже пізніше намагався пояснити відмінності захоплення України від інших територій у ході Першої світової війни. Зокрема, головнокомандувач австро-угорської Східної армії генерал А.Краус писав:

«Усі інші території були завойованою землею, якою мали управляти наші війська. Натомість Україна, для нестабільного уряду й управління якої окупація означала оперття та владу, а для населення – захист від більшовицького терору, являла собою дружню «державу», якій ми принесли спокій і безпеку»⁴⁸.

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁴⁷ Гетьман Павло Скоропадський і Українська Держава 1918 року: Науковий збірник праць. – К., 1998. – С.4.

⁴⁸ Дорнік В., Карнер С. Окупація України... – С.49.

Він уважав, що прикладом законно окупованої у ході війни території була Сербія. Однак, з огляду на ту обставину, що вона дала стільки ж продовольства, як й у двадцять разів більша Україна, в останній треба було б, на думку А.Крауса, діяти більш жорстко.

У сучасній німецькій та австрійській історіографії зустрічається термін «мирна окупація», яким позначається початковий етап Східної кампанії. Очевидно, із цим можна погодитися, маючи на увазі короткий період лютого – квітня до перших публічних актів прямого і грубого втручання оберкомандо у внутрішні справи УНР. Одним із таких проявів став наказ фельдмаршала Г.Айхгорна від 25 квітня про поширення юрисдикції німецьких військово-польових судів на місцеве цивільне населення. Пояснення причин такого акту було абсолютно простим: у зв'язку з відсутністю «достатньо сильної судової влади». Відповідно до німецького законодавства військово-польовому суду підлягали дії українських громадян, спрямовані проти німецьких військ чи установ, а також протидія постановам або розпорядженням німецької влади⁴⁹.

Цей наказ 27 квітня викликав гостру реакцію членів Малої Ради. Голова уряду В.Голубович висловив різкий протест проти порушення суверенних прав УНР і погрожував звернутися до керівництва Німеччини з вимогою відкликати з Києва військово командування. Наступного дня обговорення цього питання продовжувалося. М.Порш закликав «протестувати таким способом, щоб у пана Ейхгорна відпала охота розпоряджатися надалі нашим внутрішнім життям»⁵⁰. Дебати були перервані хрестоматійно відомою появою німецьких солдатів у залі засідань Центральної Ради. Механізм її відсторонення від влади вже було запущено.

Відомий київський правник, адвокат О.Гольденвейзер уважав, що даним наказом Г.Айхгорна було покладено початок фактичній військовій окупації України німецькими військами. Він наголошував, що «союзна і дружня армія», під виглядом якої прийшли німці, не встановлює своєї юрисдикції над цивільним населенням зайнятої території і в будь-якому випадку не робить цього без відома і згоди «союзного» уряду⁵¹. Отже, наказ Г.Айхгорна про поширення в Україні юрисдикції німецьких військово-польових судів був атрибутом класичної окупації, оскільки за міжнародними нормами окупаційна влада має право посилити кримінальне покарання, а за необхідності – ввести свої кримінальні закони, спеціально призначені для охорони його безпеки.

Австро-угорці у травні також запровадили у своїй зоні військово-польові суди. Гетьманський уряд на ці дії жодним чином не відреагував. Уже в перші дні правління П.Скоропадський направив німецькій стороні побажання щодо розміщення їх військ у всіх повітах України. Керуючий Міністерством закордонних справ Д.Дорошенко від імені гетьмана офіційно звернувся до посла А.Мумма з проханням розподілити німецькі війська «по всіх округах для допомоги українським установам у відновленні спокою і порядку». Військово

⁴⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.119; Крах немецкой оккупации на Украине. – С.52.

⁵⁰ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали у двох томах. – Т.2. – С.314–324.

⁵¹ Революция на Украине по мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.33.

міністерство також направило губернським комендантам розпорядження при будь-яких «спалахах» звертатися по військову допомогу до місцевого німецького командування⁵². Таким чином, населення опинилося в подвійному підпорядкуванні – гетьманської цивільної, а також німецької та австрійської військової адміністрації. Наявність в останніх такого карального інструменту, як військово-польові суди, робила їх позиції в регіонах домінуючими. Німецька військова адміністрація забороняла проведення зборів, мітингів, вводила цензуру і закривала газети, розпускала профспілки, міські думи та земські управи.

В оголошенні німецького коменданта Прилук указувалося, що місто й повіт перебувають «у віданні німецьких військ», тому будь-який безлад придущуватиметься силою зброї, а на жителів накладатиметься контрибуція. Розуміючи всю небезпеку опору з боку українського села, насиченого вогнепальною зброєю, німецьке й австрійське командування поставило населенню ультиматум – до 15 травня здати зброю. Лише незначна частина жителів погоджувалася на добровільну здачу, відтак винних в її приховуванні жорстоко карали. Німецький комендант Сміли капітан Кнаак повідомляв населення повіту, що винні в підбурюванні проти німецьких військ, їх наказів та розпоряджень, а також проти нового українського уряду підлягають ув'язненню до 15 років і грошовим штрафам до 15 тис. марок, а в особливо серйозних випадках – смертній карі. 3 червня цей же комендант оголосив про розстріл двох жителів міста за зберігання зброї; 13 червня – про ухвалу військово-польового суду щодо трьох селян Райгорода (одного засудили до страти, іншого – до 10 років тюрми); 20 червня – про розстріл п'яти селян повіту, в яких було знайдено зброю; 14 липня – ще шести селян⁵³. У кінці серпня за зберігання зброї стратили 13 жителів Харкова⁵⁴. На світанку 31 липня ескадрон австро-угорських драгунів із гарматами оточив місто Ново-Георгіївськ на Херсонщині з вимогою здати 500 рушниць. У призначений час було принесено лише 3 одиниці зброї. Тоді австро-угорці відкрили вогонь із гармат, були вбиті й поранені. На місто наклали контрибуцію – 135 тис. крб та 400 сорочок.

Статті 51–53 Гаазької конвенції надавали право армії, яка займала ворожу територію, накладати контрибуцію, але «не інакше, як на підставі письмового розпорядження і під відповідальність начальницького генерала. [...] По кожній контрибуції платникам повинна видаватися розписка». Реквізиції натурою і повинності «для потреб армії» також дозволялися із санкції воєначальника зайнятої місцевості. Армія могла заволодіти тільки грошми, фондами, борговими вимогами, транспортними засобами та зв'язку, магазинами, запасами провіанту, які становили власність держави. Зброя та боєприпаси вилучалися незалежно від форми власності.

Однак німецьке й австро-угорське військові командування, відкинувши у ставленні до України «фікцію дружньої держави», діяли за законами окупації, нерідко грубо їх порушуючи. Зокрема, статтю 46 Гаазької конвенції «Приватна

⁵² Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.120, 123–124.

⁵³ Там же. – С.146, 152.

⁵⁴ Там же. – С.166–169, 172.

власність не підлягає конфіскації». Це підтверджується численними документами українського уряду і місцевих адміністрацій. Голова Микільсько-Борщагівської волосної управи у скарзі до коменданта Києва генерала К.Присовського писав:

«У газеті було оголошено, що німецькі частини ввійшли для встановлення порядку в Україні, тим часом німецьке військо бере у селян коней, свиней, курей, гусей без будь-якої розмови, застосовуючи одну мову багнета»⁵⁵.

У середині квітня київський повітовий комісар доповідав МВС:

«Особливе обурення населення викликає реквізиція німецькими військами всього зерна. Тим більше, що реквізиція й узагалі відбирання всього зерна, у тому числі й насіння, проводилися якраз у найбільш нужденній частині повіту».

Він наголошував, що реквізиція і «добровільна купівля» проводяться під загрозою зброї і без будь-якої участі місцевої продовольчої управи⁵⁶.

30 травня золотоніський повітовий староста доповідав полтавському губернському старості про те, що німці наклали на окремі села повіту грошову та продовольчу контрибуцію: Велика Бурімка – 30 тис. крб, 2 тис. пудів хлібного зерна, 1 тис. пудів вівса, певну кількість худоби; Мала Бурімка – 15 тис. крб, 1,5 тис. пудів зерна; Богодухівка – 15 тис. крб, 1 тис. пудів зерна, 200 пудів вівса; Чорнобай – 10 тис. крб, 1 тис. пудів зерна. Він також повідомляв, що точних даних про вилучення хліба не має, оскільки німці їх не дають⁵⁷. Зазначимо, що стаття 50 Гаазької конвенції передбачала: «Ніяке загальне стягнення, грошове чи інше, не може бути накладене на все населення за ті діяння окремих осіб, в яких не може вбачатися солідарна відповідальність населення»⁵⁸.

Катеринославський губернський староста інформував департамент державної варті: «Із сіл надходить багато скарг на збір австрійськими військами під загрозою реквізиції хліба, не подаючи ніяких документів на відповідне право». Далі йшлося про накладання гужової повинності, коли окремі села мали надавати в розпорядження австрійців до 100 підвід. При цьому не пред'являються накази вищого командування⁵⁹.

Уже з перших днів свого функціонування Рада Міністрів Української Держави змушена була розглядати самочинні дії німецьких та австро-угорських військових щодо захоплення майна, матеріалів, спорядження, продовольства тощо. 8 травня головний начальник портів Чорного й Азовського морів адмірал А.Покровський доповів урядові про масове захоплення німцями суден⁶⁰. Із цього питання було ухвалено заявити категоричний протест.

⁵⁵ Документи о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.22.

⁵⁶ Там же. – С.67–68.

⁵⁷ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.138.

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁵⁹ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.162–163.

⁶⁰ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк. 9 зв.

10 травня на засіданні уряду констатувалося, що німці продовжують вивозити з армійських складів у Києві, Гомелі, Конотопі, Білій Церкві озброєння та військове спорядження. Після заявлених німецькому командуванню протестів Рада Міністрів погодилася визнати вже вивезене «німецькою військовою здобиччю», а далі все вирішувати на засіданнях спеціальної комісії. На початку травня німецький комендант Миколаєва генерал К.Моргенштерн-Дерінг оголосив про перехід у тимчасове володіння німецької військової влади суднобудівних заводів товариств «Наваль», «Руссуд», «Балтвод», плавучого доку, суден, понтонів, човнів тощо⁶¹.

Міністерство торгівлі та промисловості інформувало про самочинний вивіз австро-угорським командуванням через Одеський порт 2859 пудів соди, 3106 пудів каніфолі, 6499 пудів мила, 4,5 тис. коней, багатьох товарів і сировини. При цьому зазначалося:

«Ці цифри виявляють тільки частину того, що насправді було вивезено з Одеси-порт, але вони дають яскравий образ того, як здійснюється товарообмін і які важкі результати буде мати все це для українського економічного розвитку в майбутньому»⁶².

Цукрозаводчик І.Харитоненко повідомляв Міністерство продовольства про те, що 27 серпня німецькі військові, зламавши замки, забрали з Павлівського цукрозаводу 2 тис. пудів рафінаду, а на 148 тис. пудів наклали арешт. Вилучення цукру було надзвичайно масовим явищем. За підрахунками Міністерства фінансів, на середину вересня шляхом самочинних реквізицій німецька й австро-угорська військова влада забрала понад 2,5 млн пудів цукру. Також наголошувалося, що «реквізиції не мають ніякого зв'язку з тим цукром, який Україна зобов'язалася дати Центральним державам за договором»⁶³. Гаазька конвенція дозволяла реквізиції, але вони мали «по можливості оплачуватися готівкою; в іншому випадку вони посвідчуються розписками й оплата відповідних сум буде проведена якнайшвидше». Цілком очевидно, що так звані «реквізиції» були прикриттям фактичного масштабного грабунку продовольчих, сировинних та інших ресурсів Української Держави. Адже стаття 47 згаданої конвенції прямо вказувала: «Грабіж безумовно забороняється»⁶⁴.

Широко практикувалося вислання учасників опору чи зарахованих до небагонадійних за межі України, на примусові роботи до Німеччини та Австрії. Під час липневого страйку залізничників начальник штабу оберкомандо В.Гренер вказував голові уряду Ф.Лизогубу на нерішучість у боротьбі зі страйкарями, досить прозоро натякаючи на можливі для нього особисто наслідки:

«Існує небезпека, що уряд, діючи таким чином, завдасть такої шкоди своєму авторитету, що повернення до нормального стану під його керівництвом буде неможливим»⁶⁵.

⁶¹ Документи о разгрома германских оккупантов на Украине в 1918 году. – С.93–94.

⁶² Там же. – С.130.

⁶³ Там же. – С.129.

⁶⁴ Див.: [Електронний ресурс]: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_222

⁶⁵ Освободительная война украинского народа против немецких оккупантов... – С.465.

Уранці 29 липня підрозділи німецьких військ у Солом'янському районі Києва влаштували обласу на залізничників, затримавши близько 1500 чоловіків віком від 18 до 40 років. 32 особи були заарештовані як керівники страйку. Частина з них вислала за межі України. На середину листопада у прикордонному Бресті-Литовському за німецькою етапною інспекцією налічувалося 957 ув'язнених і 2121 заарештованих українських громадян. Німецькі військові вже не бажали ними опікуватися і зверталися до Міністерства юстиції Української Держави з проханням терміново вирішити, куди їх перевести⁶⁶.

Отже, численні дії німецької та австро-угорської військової адміністрації на території України, яка була зайнята у ході надання допомоги урядові УНР і ніколи не оголошувалася окупованою, за своїм характером і масштабами цілком вкладаються в рамки вимог (а нерідко й виходять із них) розділу III «Про військову владу на території ворожої держави» IV Гаазької конвенції 1907 р. Саме статті цього розділу регулюють правовідносини країни-переможниці з населенням окупованої держави.

Водночас Німеччина й Австро-Угорщина домагалися виконання Україною економічних угод, підписаних урядами УНР і Української Держави щодо поставок хліба та сировини. Діяла мережа тристоронніх заготівельно-закупівельних структур, Центральні держави відкривали для цього кредитні лінії, в Україну постачалися промислові товари тощо. Гетьман П.Скоропадський і голова Ради Міністрів Ф.Лизогуб здійснили офіційні візити до Німеччини. Вони й інші урядовці були відзначені німецькими державними нагородами. Такі відносини не вкладаються в рамки ставлення до керівників окупованої території.

Викладений вище матеріал дозволяє зробити наступні висновки. Від самого початку Східної кампанії Центральні держави й УНР в офіційних публічних деклараціях подавали її як дружню допомогу у звільненні України від більшовицької анексії. Українська сторона цієї позиції дотримувалася весь час перебування іноземних військ на її території. Водночас німецьке й австрійське командування, державні діячі, дипломати в конфіденційних документах широко послуговувалися поняттям «окупація». Найбільш радикально налаштовані проти гетьманату та його союзників політичні сили, насамперед партії більшовиків і боротьбистів, уважали німецько-австрійські війська в Україні окупантами й закликали до збройної боротьби проти них. Провідні українські діячі П.Скоропадський, В.Винниченко та інші пізніше також кваліфікували це явище як окупацію.

Аналіз української і зарубіжної історіографії проблеми переконливо доводить, що найбільш усталеною й поширеною оцінкою перебування німецьких та австро-угорських військ на теренах України у 1918 р. був і залишається термін «окупація». Він присутній в узагальнюючих працях з історії України ХХ ст., історії Української революції, монографіях, підручниках, науково-довідковій літературі. Поняття «окупація» щодо присутності армій Центральних

⁶⁶ Там же. – С.181–182.

держав в Україні використовується й сучасними зарубіжними дослідниками теми, в тому числі німецькими та австрійськими. Зауважимо, що в науковій літературі відсутня полеміка щодо оцінки цього явища.

Згідно з положеннями чинних у роки Першої світової війни норм міжнародного права, зайняття території України арміями Німеччини й Австро-Угорщини на етапі звільнення від більшовицьких військ не було типовою окупацією. Воно здійснювалося на прохання уряду УНР у рамках надання збройної допомоги. Однак подальші дії вищого німецького й австрійського командування, військової адміністрації на місцях, зокрема грубе втручання у внутрішні справи «дружньої країни» аж до інспірації зміни державного ладу, запровадження військово-польових судів, страти, екзекуції, арешти та вислання українських громадян, широкі реквізиції продовольства і промислової сировини, захоплення державного майна та матеріалів цілком підпадають під дію статей IV Гаазької конвенції 1907 р., а нерідко й демонструють їх грубе порушення.

Отже, наведена аргументація дозволяє стверджувати, що відмова в такому поважному виданні, як «Енциклопедія історії України», від терміна «німецько-австрійська окупація України 1918 р.» не має достатніх наукових підстав. Використання неадекватного тогочасній правовій, адміністративній, економічній практиці Центральних держав поняття «військовий контроль» значно звужує сутнісні характеристики цього складного явища та суперечить усталеній історіографічній традиції.

The article grounds the regularity of qualification of German and Austria-Hungary forces on the territory of Ukraine in 1918 as the occupation. Covered the assessment of this phenomenon of thenadays political, state, military workers and diplomats in Ukrainian and foreign historiography and in the context of internationally wrongful act.

Keywords: *occupation, military control, requisition, Central States, hetmanate, Hague Convention.*

ПОЛІТИЧНА ОПОРА ГЕТЬМАНАТУ П.СКОРОПАДСЬКОГО

У статті охарактеризовано політичні сили, які стали опорою Української Держави гетьмана П.Скоропадського. Аналізуються програмні засади й головні напрями діяльності урядових партій та об'єднань – Всеукраїнського союзу земельних власників, Протофісу, Партії народної свободи. Показано рівень партійних впливів на формування урядової політики та державного курсу. Виявлено спільні й відмінні позиції між гетьманом і політичними силами, які привели його до влади.

Ключові слова: гетьманат, Українська Держава, Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс, Партія народної свободи.

Гетьманат Павла Скоропадського є найбільш дискусійним періодом Української революції 1917–1920 рр. У його оцінках і сучасники, і науковці завжди трималися діаметрально протилежних суджень – від абсолютного захоплення, сприйняття як єдиної реальної на той час можливості відтворення української державності до трактування контрреволюційним, антидемократичним та антинародним режимом. Найгостріші дискусії викликає проблема соціально-політичної бази гетьманату – чи були в Україні суспільні сили, зацікавлені в існуванні Української Держави, чи вона була лише витвором військово-окупаційних німецько-австрійських кіл?

Розробкою даної проблеми займаються сучасні дослідники¹. Водночас подальшого вивчення потребують програмні засади та діяльність тих політичних сил і партій, які виступили ініціаторами й організаторами державного перевороту 29 квітня 1918 р. та слугували певною опорою політичного режиму Української Держави протягом її існування. Насамперед це – Всеукраїнський союз землевласників, Протофіс, Партія народної свободи (кадети). Ретельний аналіз політичної доктрини та діяльності їхніх представників у гетьманських урядах дозволить з'ясувати рівень партійних впливів на формування державного курсу; визначити адекватність програм урядових партій тогочасним потребам українського суспільства; виявити спільні й відмінні позиції між гетьманом і політичними силами, які привели його до влади.

* Любовець Олена Миколаївна – доктор історичних наук, завідувач відділу дослідження впливу державотворчих і цивілізаційних процесів на формування національної пам'яті Українського інституту національної пам'яті (Київ)

¹ Солдатенко В.Ф. Прихід П.Скоропадського до влади: механізм державного перевороту та визначальні чинники закріплення режиму // Український історичний журнал. – 2008. – №4. – С.5–19; Любовець О.М. Всеукраїнський союз земельних власників у політичній системі гетьманату П.Скоропадського // Там само. – С.60–72; Горак В.С. Гетьманський переворот 29 квітня 1918 р. в інтерпретації П.Скоропадського // Там само. – С.110–122; Любовець О.М. Нарис історії Української демократично-хліборобської партії. – К., 2002; Її ж. Програмні засади та діяльність Протофісу як репрезентанта інтересів промислових і фінансових кіл України (1917–1918 рр.) // Історична і політична наука та суспільна практика в Україні. – К., 2009. – С.241–253; Пиріг Р.Я. Соціально-політична база гетьманату Павла Скоропадського (квітень – грудень 1918 р.) // Проблеми вивчення історії Української революції. – Вип.2. – К., 2007. – С.103–113; Її ж. Гетьманат Павла Скоропадського: між Німеччиною і Росією. – К., 2008 та ін.

29 квітня 1918 р. в Україні відбувся державний переворот, унаслідок якого Центральна Рада була усунута від влади, а на чолі держави став гетьман Павло Скоропадський. Соціальною базою зміни влади стали землевласницькі та підприємницькі кола, а також заможне селянство, яке виступало проти аграрної політики Центральної Ради. Саме ці соціальні прошарки українського суспільства позитивно сприйняли новий режим, уважаючи гетьмана репрезентантом своїх приватновласницьких інтересів. Підтримало нову владу й німецьке та австро-угорське окупаційне військове командування, яке було незадоволене неспроможністю Центральної Ради вирішувати взяті на себе зобов'язання згідно з умовами Брестського мирного договору.

Гетьманський переворот призвів до зміни розстановки політичних сил у країні – партії соціалістичного спрямування втратили владу, натомість на перше місце вийшли праві консервативні сили, які об'єднувалися у Союзі земельних власників, Протофісії та Партії народної свободи. Ці політичні сили й стали опорою гетьманату П.Скоропадського, з їхніх представників формувалися всі уряди Української Держави.

Вирішальну роль в організації державного перевороту та приході П.Скоропадського до влади відіграли Українська народна громада та Союз земельних власників. Перша оформилася наприкінці березня 1918 р. у Києві з ініціативи П.Скоропадського. На думку її організатора, вона мала стати осередком і центром опозиції, об'єднавши всіх незадоволених політикою Центральної Ради. Із самого початку своєю метою громада поставила підготовку повалення Центральної Ради та запровадження у країні сильної влади. Можна зробити припущення, що П.Скоропадський на її базі прагнув створити партію, яка б стала політичною опорою його режиму після перебрання влади. Однак цього не сталося. Із його приходом до влади Українська народна громада припиняє своє існування. Підготувавши та здійснивши державний переворот, вона водночас заклала ідейно-теоретичні підвалини внутрішньополітичного курсу майбутньої Української Держави, а найбільш активні члени її брали участь у гетьманських урядах, формуючи основні напрями їх діяльності.

Особливу роль у проведенні гетьманського перевороту відіграв Союз земельних власників. Саме на його конгресі П.Скоропадський був проголошений гетьманом 29 квітня 1918 р., що надало таким чином певну легітимну основу його владі. Цей факт розцінювався лідерами союзу як гарантія того, що гетьман при формуванні урядових структур спиратиметься, насамперед, на його членів і проводитиме політику, близьку до партійних засад. Позицію союзу було викладено в ухваленій конгресом резолюції. Серед її головних вимог: відновлення та закріплення права власності на землю; відновлення вільного переходу землі з рук у руки; відновлення права вільного розпоряджання землею; негайне вжиття заходів щодо відновлення порушеного сільського господарства; розпуск насамперед земельних комітетів. Щодо земельної реформи, то вона визнавалася необхідною, але за умов, що це стане не предметом випадкових експериментів органів управління, а завданням невідкладної роботи законодавчого органу.

Резолюція торкнулася й питання організації влади. Тут визнавалося, що для формування уряду, контролю над ним та організації невідкладного законотворчого процесу необхідно створити новий законодавчий орган влади. На думку укладачів, він мав складатися з представників усіх «производительных элементов» України на цензовій основі. Тобто, пропонувалося повернутися до дореволюційного цензового виборчого закону, що, безумовно, було значним кроком назад у порівнянні з демократичним виборчим законодавством Центральної Ради. Щодо установчих зборів, то вимагалось вироблення нового виборчого закону і проведення нових виборів в умовах «дійсної свободи і незалежності»². Цю резолюцію вирішено було передати гетьману.

1 травня 1918 р., під час формування першого уряду, гетьмана відвідала представницька делегація хліборобів у складі 400 осіб на чолі з князями Д.Голіциним і В.Кочубеем. Делегація подала П.Скоропадському петицію, яку зачитав Д.Голіцин. Документ окреслював позицію Союзу землевласників щодо можливої участі його членів у місцевих адміністративних установах. Зокрема, тут зазначалося, що дізнавшись про наміри голови Ради Міністрів при призначенні на посади губернських і повітових комісарів використати досвід і знання місцевих умов представників союзу, було вирішено рекомендувати список кандидатів на посади.

26–29 травня 1918 р. у Києві пройшов всеукраїнський делегатський з'їзд Союзу земельних власників, на який прибуло понад 500 учасників, три чверті з них становили селяни. Головою з'їзду обрали селянина з Херсонщини Г.Сидоренка. У перший день засідань зібрання змінило назву – замість Київський краєвий союз земельних власників була прийнята назва Всеукраїнський союз земельних власників. Рішення з'їзду щодо оцінки політичного становища в Україні, з аграрного питання та стосовно форми організації влади принципово не відрізнялися від ухвал попереднього форуму. Так само зібрання висловило свою підтримку гетьманській владі й вимагало від неї рішучого наведення ладу у країні, насамперед в аграрних відносинах, а також щодо реорганізації місцевої влади.

По закінченні засідань делегати в кількості 200 осіб відвідали гетьмана. Під час зустрічі з привітаннями від з'їзду виступили Г.Сидоренко та М.Коваленко. Після прийому члени делегації сфотографувалися разом зі П.Скоропадським³. Цим актом вони, напевно, хотіли підкреслити свою підтримку влади. Показове те, що напередодні селянський з'їзд, який скликала Селянська спілка, був заборонений, а частина його делегатів заарештована.

Відчуваючи підтримку з боку влади, Всеукраїнський союз земельних власників розгорнув широку роботу на місцях. Скрізь відновлювалися місцеві осередки, які припинили своє існування за умов більшовицької окупації. До їх складу записувалася значна частина селян. Свідченням активної діяльності союзу були волосні, повітові, губернські з'їзди, котрі протягом літа 1918 р. проходили по всій Україні. Повідомлення про роботу цих форумів та ухвалені на них постанови й резолюції друкувалися на шпальтах центральних і місцевих

² Голос Юга (Елисаветград). – 1918. – 3 мая.

³ Нова рада (Київ). – 1918. – 28 травня.

газет. Із повідомлень видно, що ці з'їзди збирали досить численну аудиторію: на повітовому рівні у середньому 100–200, на губернському – до 500 і більше осіб. Наприклад, на з'їзд хліборобів Могилівського повіту з'їхалося понад 200⁴, Маріупольського – більше 100 делегатів, а губернський з'їзд землевласників у Мелітополі зібрав 500 учасників⁵.

Місцеві з'їзди союзу земельних власників розглядали практично ті ж питання, що й всеукраїнський, ухвалюючи подібні до його рішень постанови щодо необхідності рішучої боротьби з анархією, роззброєння населення, розпуску волосних і повітових земств і т.п. Водночас деякі місцеві зібрання ухвалювали більш демократичні постанови. Як приклад, можна навести резолюцію могилівського повітового з'їзду:

«Держава повинна прагнути до створення дрібної власності та підняття сільськогосподарської культури, які забезпечують оздоровлення соціального положення, але при збереженні принципу приватної власності, без обмежень розміру володінь і принципу майбутнього благоустрою держави в широкому сенсі цього слова»⁶.

Особливу позицію зайняв і херсонський з'їзд, який відрядив до Києва делегацію з проханням скасувати закон про право на врожай 1918 р. у тій частині, що торкалася грошової нагороди за «захвачені у землевласників пахотні землі», з огляду на те, що це руйнувало землевласницькі господарства⁷.

Вироблені різними форумами рішення надсилалися або особисто гетьманові, або Раді Міністрів. Сам П.Скоропадський регулярно приймав хліборобські делегації, вислуховуючи їхні проблеми та пропозиції. Із повідомлень про ці відвідування, які містилися у пресі, видно, що вони мало чим відрізнялися від рішень землевласницьких з'їздів різного рівня.

Загалом документи Всеукраїнського союзу земельних власників, звіти партійних форумів свідчать, що партія стала відкрито на захист інтересів великого землеволодіння, виступаючи водночас за повернення привілейованого політичного становища поміщицькій верстві, яке вона мала за часів царату. З огляду на це, вона не виступила з пропозицією конструктивної земельної реформи, яка б сприяла налагодженню економічного життя на селі. Головними формами розв'язання аграрних суперечностей члени союзу вважали застосування силових методів, що, навпаки, призводило до розколу та посилення протистояння між різними верствами хліборобського населення. З іншого боку, така загальна партійна позиція викликала незадоволення з боку селян – членів союзу, які цілком підтримували ідею повернення приватної власності на землю, але, все ж таки, сподівалися на проведення земельної реформи, наслідком якої стало б поліпшення їхнього економічного становища. Загалом позиція союзу в аграрному питанні була значно правішою від позиції гетьмана

⁴ Молодая Україна (Одеса). – 1918. – 27 июня.

⁵ Робітнича газета (Київ). – 1918. – 16 червня.

⁶ Молодая Україна. – 1918. – 27 июня.

⁷ Вільне життя (Одеса). – 1918. – 5 червня.

П.Скоропадського, який виступав за ліквідацію великого землеволодіння та створення сильних середняцьких селянських господарств, основаних на приватній власності.

Ще одним питанням, із приводу якого позиції Всеукраїнського союзу земельних власників та гетьмана розбігалися, була політика українізації уряду. Проросійськи налаштоване керівництво союзу було проти запровадження української мови в державному апараті й освіті. Так, у серпні 1918 р. об'єднання подало до Міністерства внутрішніх справ декларацію, де пропонувало урядові скасувати запровадженій Центральною Радою «галиційско-латинський язук, некультурный и чуждый для Украины»⁸. Звичайно, проукраїнська частина партії не поділяла таких поглядів, підтримуючи національний характер Української Держави та її політику українізації, але вона була в меншості.

Суттєвою політичною опорою гетьманського режиму став і Протофіс – Союз представників промисловості, торгівлі, фінансів та сільського господарства. Його установчий з'їзд (майже 1000 учасників) пройшов у Києві 15–18 травня 1918 р. Головою зібрання було обрано М. фон Дітмара, до складу президії ввійшли А.Бобринський, А.Голіцин, В.Кочубей, В.Демченко, А.Добрий та ін. Делегати з'їзду привітали нову владу в Україні в особі гетьмана П.Скоропадського і висловили йому повну підтримку та довіру. Вони обговорили й поточні політичні події та ухвалили низку постанов із нагальних економічних проблем. Значна увага приділялася аграрному питанню, працювала спеціальна сільськогосподарська секція. Загалом доповідачі на основі значного статистичного матеріалу обґрунтовували шкідливість примусового поділу великих земельних володінь і відстоювали ідею їх природного зменшення за рахунок вільного продажу та купівлі землі⁹.

Делегати одноголосно ухвалили резолюцію в аграрній справі, в якій зазначалося, що з'їзд вітає проголошене грамотою гетьмана відновлення приватної власності на землю як основу розвитку сільського господарства і вважає головною метою земельної політики уряду досягнення його найвищої продуктивності. Серед можливих шляхів називалися: необхідність надання сільським господарствам державних кредитів, агрономічної допомоги, забезпечення збуту продукції і т.п. Вирішення проблеми малоземельності пропонувалося через розвиток «промислу й іншого нехліборобського зайняття, щоб дати працю і малоземельному населенню»¹⁰.

У резолюції нічого не говорилося про необхідність проведення широкої аграрної реформи, метою якої було б урегулювання проблеми норм земельної власності та землекористування. Крім цієї на з'їзді було ухвалено додаткову постанову, в якій перед гетьманським урядом ставилася вимога повернення відібраних у поміщиків землі та майна з виплатою селянами відшкодувань. Із цього видно, що з'їзд став на захист інтересів тільки великих землевласників, ігноруючи таким чином реально існуючу соціальну напруженість

⁸ Нова рада. – 1918. – 25 серпня.

⁹ Известия Союза промышленности, торговли, финансов и сельского хозяйства Украины (Киев). – 1918. – №3. – С.7–9; №4. – С.5–6.

¹⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 рр.: В 4 т. – Прага, 1922. – Т.3. – С.30.

на селі. У цьому питанні позиція Протофісу фактично збігалася з позицією Всеукраїнського союзу земельних власників.

З'їзд приділив належну увагу й проблемам економічного та політичного розвитку країни. Так, було схвалено резолюцію з питань фінансової політики, де зазначалося про необхідність налагодження кредитної системи, за допомогою якої розпочалося б відродження економіки країни. У питаннях місцевого самоврядування з'їзд запропонував гетьманському уряду внести зміни в міський статут у напрямі збільшення відсотка ценових елементів у міських думах, підняття вікового і прожиткового цензу та запровадження 3-куріальної системи виборів¹¹.

У заключному слові голова з'їзду М. фон Дітмар закликав усіх делегатів узяти активну участь у державному будівництві, як економічному – наполегливо працювати над відновленням економіки України, так і політичному – через роботу у центральних і місцевих органах влади. Присутні вирішили по закритті форуму направити спеціальну делегацію до гетьмана як голови держави із заявою про свою готовність і бажання співпрацювати з новим урядом¹². Делегацію з'їзду у складі голови та членів президії прийняв гетьман. М. фон Дітмар від імені з'їзду привітав П.Скоропадського й заявив про щире бажання всіх представників економічних сил України «віддатися служінню справі устроєння нового державного, суспільного та економічного життя»¹³. Аналіз документів установчого з'їзду Протофісу свідчить, що його позиція щодо методів розв'язання соціально-економічних проблем мало чим відрізнялася від позиції Всеукраїнського союзу земельних власників.

У питанні українізації державного апарату Протофіс також займав чітку антиукраїнську позицію. Зокрема, у вересні 1918 р. його керівництво подало до Верховної колегії правителів (орган управління країною на час відсутності П.Скоропадського, який саме тоді перебував із візитом у Німеччині) «Записку про російську мову». Визнаючи право української мови на існування та розвиток, пропонувалося на деякий час (поки українська ствердиться і розробить свій словник) залишити в урядових структурах діловодство російською¹⁴.

Здійснювалися спроби такі погляди втілити у життя. Так, міністр юстиції О.Романов уніс на розгляд Ради Міністрів пропозицію, щоб усі закони, положення й офіційні акти Української Держави друкувалися одночасно українською та російською мовами. Ця пропозиція зустріла повну підтримку серед урядових чиновників, тому що, на їхню думку, з огляду «на бідність української термінології» оприлюднення законів тільки українською мовою викликало б на практиці багато непорозумінь¹⁵. Така позиція не відповідала задекларованим намаганням П.Скоропадського українізувати державний апарат.

Не збігалися з початковою позицією гетьмана й погляди членів Протофісу в питанні робітничої політики. Перші заяви про відповідні наміри П.Скоропадський зробив у «Грамоті до всього українського народу» від

¹¹ Христюк П. Замітки і матеріали... – Т.3. – С.31.

¹² Дорошенко Д. Історія України (1917–1923 рр.): В 2 т. – Ужгород, 1932. – Т.2. – С.47.

¹³ Проюг (Одеса). – 1918. – 22 мая.

¹⁴ Христюк П. Замітки і матеріали... – Т.3. – С.72.

¹⁵ Голос Юга. – 1918. – 25 августа.

29 квітня 1918 р., де серед іншого містилася обіцянка забезпечити права робітничого класу¹⁶. У руслі таких заяв почало діяти й Міністерство праці. 18 травня 1918 р. його керівник Ю.Вагнер повідомив про залишення у силі всіх законів і розпоряджень Тимчасового уряду та Центральної Ради, які стосувалися робітничого питання¹⁷.

Звичайно така позиція гетьмана й уряду не могла задовольнити промислові та підприємницькі кола країни. Їхня реакція була миттєвою. Різку позицію Протофісу зафіксувала «Декларація з робітничого питання», ухвалена на установчому з'їзді. Тут підкреслювалося абсолютно заперечне ставлення до робітничого контролю та будь-яких спроб соціалізації й націоналізації підприємств (що дозволялося законодавством Центральної Ради). Як крайній засіб допускався державний контроль, та й то за умови крайньої необхідності, оскільки навіть це, на думку підприємців, перешкоджало розвитку особистої ініціативи та приватногосподарського почину.

Документ вимагав від уряду цілковитого усунення втручання робітничих організацій (профспілок, завкомів і т.д.) у комерційну й адміністративно-технічну діяльність керівників підприємств. Завдання профспілок мали обмежуватися суто профспілковими та культурно-освітніми цілями, і у жодному разі вони не повинні були мати функцій законодавчих чи виконавчих органів влади. Із цією метою Протофіс вимагав перегляду законодавчих положень про професійні спілки, фабрично-заводські та рудникові комітети і про право коаліцій, які дозволялися б лише для осіб, зайнятих на суспільно-необхідних підприємствах (водопроводи, електростанції, залізниці тощо), а також перегляд у законодавчому порядку положення про примирні камери, третейські і промислові суди та біржі праці, які належало організувати на паритетних засадах.

Ще жорсткішою була позиція Протофісу щодо тривалості робочого дня. Його члени категорично заявляли, що в умовах «підірваної до основ промисловості» неухильне впровадження 8-годинного робочого дня матиме негативний вплив не лише на діяльність підприємств, а й призведе до спаду їх продуктивності і значного подорожчання продукції. Протофіс різко виступив і проти спроб законодавчого нормування зарплат, вважаючи, що це неминуче спричинить зниження продуктивності праці, та висловився за всебічне впровадження відрядної й преміальної оплат¹⁸.

Маючи своїх представників в уряді, Протофіс розпочав цілеспрямований тиск на гетьмана в напрямі корегування робітничої політики відповідно до інтересів підприємців і заводчиків. Саме під цим тиском гетьман удався до таких жорстких і непопулярних заходів, як відступ від закону про 8-годинний робочий день, поновлення чинності «Тимчасових правил про покарання за участь у страйках» від 2 грудня 1905 р. тощо. 28 червня 1918 р. гетьман підписав обіжнюк №1 «Про межі компетенції професійних робітничих організацій і власників підприємств». У пресі цей документ було надруковано лише 16 жовтня¹⁹.

¹⁶ Історія України: Хрестоматія: У 2 ч. – Ч.2. – К., 1996. – С.65.

¹⁷ Державний вістник (Київ). – 1918. – 26 травня.

¹⁸ Известия Союза промышленности, торговли, финансов... – 1918. – №3.

¹⁹ Державний вістник. – 1918. – 16 жовтня.

Усе це свідчило про те, що завдяки тиску зсередини на уряд і гетьмана Протофісу та підприємницьким колам, які він репрезентував, удалося домогтися своїх суто класових вимог. У цілому така жорстка робітничка політика не сприяла внутрішній стабілізації у країні, лише збурювала робітництво, штовхаючи його на радикальніші засоби протистояння та боротьби.

Крім співпраці із Всеукраїнським союзом земельних власників і Протофісом, П.Скоропадський був зацікавлений у широкому залученні до урядово-державницької роботи представників Партії народної свободи (кадетів), як, безсумнівно, однієї з найвпливовіших партій в Україні, котра мала значний професійний та інтелектуальний потенціал. У нових політичних умовах перед нею постав принципівий вибір – у разі прийняття пропозиції гетьмана стати урядовою партією та відмовитися (принаймні формально або тимчасово) від одного з головних своїх постулатів: «єдиної і неподільної Росії».

Як відомо, до першого гетьманського уряду ввійшли представники партії кадетів. Це рішення було ухвалено не на засіданні партійного комітету, а на нарадах окремих груп. Уже після факту входження представників партії до кабінету міністрів це питання обговорювалося на комітеті партії, де викликала бурхливі дебати, однак вирішене було позитивно²⁰.

8–11 травня 1918 р. у Києві відбувся з'їзд кадетської партії. Делегати визнали відокремлення України від Росії як неминучий вихід перед загрозою анархії й загибелі, водночас вони не зреклися ідеалу «єдиної й неподільної Росії». Резолюція з'їзду, визнаючи необхідною участь партії в державницькій роботі, уважала можливим персональний вступ своїх членів до гетьманських урядів. Водночас партійний форум ухвалив і низку вимог, які зобов'язані були враховувати міністри-кадети. Серед них найважливіші: російській мові надати права державної нарівні з українською; в основу відновлення зруйнованого господарства покласти тверду адміністративну владу; скасування 8-годинного робочого дня та обмеження у правах робітничих організацій²¹.

З'їзд затвердив також положення «Про тимчасове управління Партії народної свободи на Україні», згідно з яким загальне керівництво партійними справами належало з'їздові, виконавчим органом стала нова управлінська структура – головний комітет для управління партійними справами. Поява нового керівного органу пояснювалася потребою мати зовнішньо незалежний від загальноросійського орган, з огляду на те, що німці вимагали від українського уряду проведення самостійної державної політики, а тому наявність у ньому міністрів, що отримували б вказівки від закордонного ЦК була неможливою. Водночас делегати не могли повністю відмовитися від впливу ЦК, відтак було вирішено до складу головного комітету ввести всіх членів ЦК і членів Державної думи всіх скликань.

Реакція центру на подібні рішення була негативною – конференція партії в Москві (13–15 травня 1918 р.) засудила дії київських кадетів і ухвалила рішення скликати на 24 червня засідання ЦК, запросивши на нього український

²⁰ Наше слово (Київ). – 1918. – 18 мая.

²¹ Свобода России (Київ). – 1918. – 21 мая.

головний комітет. Отримавши таке повідомлення, комітет змушений був виправдовуватися і пояснювати ЦК, що кадети України визнали її самостійність лише як сумний неминучий факт, шкідливий для всієї Росії й України. Водночас з'єднання України з більшовицькою Росією вони розцінювали як глибокий крок²².

Таким чином, українські кадети всупереч рішенням ЦК партії обрали шлях співробітництва з гетьманом. Це рішення можна розцінити не як принципове визнання нової влади, а як суто тактичний крок у конкретних політичних умовах – партійні осередки діяли на терені України і тому повинні були пристосуватися до реалій життя, адже в разі невизнання гетьманської влади партії необхідно було йти в підпілля, а це вважалося абсолютно неприродним для її членів, які до революції звикли обіймати різні громадські й адміністративні посади та мати суттєвий вплив на їх діяльність. Тому й було ухвалене рішення прийняти пропозицію гетьмана про співробітництво та делегувати своїх представників до його уряду. Не останню роль тут відіграв і той факт, що гетьманська держава розглядалася кадетами як найменше зло порівняно з більшовицькою Росією, а не як країна, засади політичного режиму якої повністю поділялися та підтримувалися партією. Ця обставина в подальших подіях матиме вирішальне значення, коли далеко не всі заходи особисто гетьмана та його уряду одноставно позитивно сприйматимуться партією.

Для прикладу можна навести ситуацію навколо запровадження куріальної системи при виборах органів місцевого самоврядування. Після проголошення урядом намірів щодо заміни загальних виборів на куріальну систему партійні осередки кадетів через свою пресу висловлювали незадоволення з цього приводу. Так, орган полтавських кадетів писав:

«Немає ідеальної форми виборів, але найбільше справедливості здійснюється у виборах загальних [...]. Історію не слід повторювати. І якщо ми підійшли до широких демократичних принципів, то повороту бути не повинно»²³.

12 травня 1918 р. головний комітет партії на своєму засіданні визнав незаконним і недоцільним розпуск органів місцевого самоврядування та відтворення старих цензових дум. Керівний орган партії закликав своїх членів утриматися від участі у цензових думах і постановив довести це до всіх партійних організацій України. Аналогічну резолюцію ухвалив і Харківський комітет, спираючись на рішення загальних зборів організації. У документі підкреслювалося, що законопроект про куріальну систему виборів – реакційний крок, який є «неприпустимим посяганням на найдорожчі для партії демократичні принципи»²⁴.

Водночас, коли головний комітет кадетів і більшість їхніх партійних осередків не підтримували політику уряду, то член партії І.Кістяківський, який

²² Свобода России. – 1918. – 18 мая.

²³ Полтавский день (Полтава). – 1918. – 17 мая.

²⁴ Там же. – 28 мая.

обіймав посаду міністра внутрішніх справ, сприяв ухваленню Радою Міністрів закону, за яким усі міські думи втрачали свої повноваження, а їх функції тимчасово переходили до міських управ. Крім того, за новим виборчим законодавством міські думи обиралися за 3-куріальною системою. Пізніше, у жовтні 1918 р., головний комітет партії кадетів усупереч своєму попередньому рішення прийняв постанову про участь у виборах до земських і міських органів самоуправління, визнаючи їх при цьому недемократичними. Цей приклад показує двоїстість позиції кадетів, які, не зважаючи на певні суперечності між урядовою політикою та партійними ідеалами, продовжували брати участь у роботі владних структур, а окремі її члени, усупереч постановам партії, підтримували урядовий курс.

Головний комітет намагався вплинути на політику уряду з метою її демократизації. Наприклад, 8 вересня 1918 р. на його засіданні за участю членів кабінету А.Ржепецького і С.Гутника відзначалося, що антидемократична урядова політика не відповідала принципам та ідеям партії. Члени комітету наголошували, що методи влади нагадують старий режим, що урядовий апарат використовується для проведення вузькокласових тенденцій, що адміністративні дії застосовуються не завжди у відповідності із законом і правами громадян. На засіданні висловлювалася думка, що за відсутності солідарності всередині уряду міністри-кадети не можуть нести відповідальності за політику всього кабінету. Водночас, назвавши цілу низку критичних зауважень на адресу державної політики, головний комітет висловився за подальшу участь кадетів у роботі уряду з метою наближення його діяльності до демократичних ідеалів Партії народної свободи.

Двоїстість кадетської позиції простежувалася й у тому, що члени партії брали участь і в таких політичних організаціях, які не поділяли основних засад режиму П.Скоропадського. Зокрема, у Союзі відродження Росії, Національному центрі, Союзі державного об'єднання Росії тощо, які стояли на позиціях відновлення «єдиної й неподільної» російської держави. Така подвійна тактика кадетів пояснювалася тим, що, як уже зазначалося вище, існування Української Держави для них сприймалося як тимчасовий факт і як найменше зло порівняно з більшовицьким режимом у Росії.

Саме державно-правовий статус Української Держави був головним пунктом розбіжностей у поглядах гетьмана та урядових партій. На противагу П.Скоропадському, ці партії сприймали національну державність як плацдарм для відновлення Росії. Із наближенням завершення Першої світової війни та розумінням того, що Німеччина її програє Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс та кадети почали відкрито заявляти про необхідність відновлення спілки з Росією. У жовтні 1918 р. у Києві відбулася нарада власників Росії, в якій узяли активну участь члени названих партій. Нарада рішуче висловилася за потребу створення центрального уряду Росії з метою відбудови єдиної держави. На думку її учасників, ця позиція мала бути доведена до європейських держав на мирній конференції²⁵.

²⁵ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.1216. – Оп.1. – Спр.61. – Арк.10.

27–29 жовтня 1918 р. у Києві відбувся II партійний з'їзд Протофісу. Значний вплив на його рішення мала зміна міжнародної ситуації, з огляду на яку делегати стали на позицію федеративного зв'язку України з Росією. Один із членів уряду – міністр торгівлі та промисловості С.Меринг, чий погляд відбивав загальний настрій партійного форуму, у своїй промові наголошував:

«Навіть об'єднанні зусилля всіх відомств, усього правительства не створять квітучої промисловості на Україні, якщо остання в економічному відношенні обособлена і відмежована від інших областей колишньої Російської імперії. Тільки при тісному економічному зв'язку всіх цих областей між собою, при дружній єдиній і планомірній їх роботі, промисловість нашої України розквітне пишним цвітом і поведе до її багатства міцності»²⁶.

У підсумковому документі з'їзду підкреслювалося, що політична й економічна «ізоляція» України від Росії не тільки не послужить на її благо, а навпаки, потягне за собою повну загибель усіх багатств народного господарства і призведе до її повного поневолення в економічному та політичному відношенні більш сильними державами. З огляду на це, Протофіс уважав, що майбутній національний розвиток України можливий тільки в разі федеративного об'єднання тих частин Росії, які на цей момент розпалися. Шляхом розв'язання цієї проблеми вбачалася негайна угода між окремими частинами колишньої Російської імперії та їх спільне представництво на майбутній мирній конференції²⁷. Схожі настрої панували й на II з'їзді Всеукраїнського союзу землевласників. Відверто антиукраїнська промова В.Пуришкевича знайшла підтримку більшості його делегатів²⁸.

Керуючись рішеннями своїх партійних форумів, представники цих партій в уряді та державному апараті почали активніше чинити тиск на гетьмана, намагаючись змусити його змінити зовнішній курс країни та відновити союз з Антантою й Росією. Ця кампанія почала проводитися під гаслом нагальної потреби створення об'єднаного фронту боротьби проти більшовизму.

Ідея відродження «єдиної й неподільної» Росії була обґрунтована у «Записці у справі зовнішньої політики України», яку голові кабінету Ф.Лизогубу подали десятеро міністрів (Г.Афанасьєв, Ю.Вагнер, М.Василенко, С.Гербель, С.Гутник, С.Завадський, В.Зіньківський, В.Колокольцев, О.Романов, А.Ржепецький). З огляду на близьке підписання миру урядовці вважали необхідним чітко визначити міжнародну позицію України. Розглядалися два можливих варіанти: подальше будівництво української держави, цілком незалежної від колишньої Росії (цей шлях визначався шкідливим для України) і повернення країни до складу «Великоросії» (окреслювався як єдино вірний). З огляду на це Україна, на думку міністрів, повинна була вже зараз узгоджувати свою зовнішню політику з інтересами Росії, а саме – на майбутній мирній конференції

²⁶ Проюг. – 1918. – 6 ноября.

²⁷ Известия Союза промышленности, торговли, финансов... – 1918. – №27. – 5 ноября. – С.11.

²⁸ Робітничая газета. – 1918. – 6 листопада.

виступити разом із нею за «зміцнення державності на всьому обширі колишньої Російської імперії»²⁹.

17 жовтня ця записка була офіційно зачитана на засіданні Ради Міністрів, викликавши гострі дискусії. Десятеро урядовців пропонували припинити мирні переговори з більшовицькою Росією, оголосити їй війну і висунути гасло відтворення єдиної Росії. Проти цього різко виступили Ф.Лизогуб, І.Кістяківський, Д.Дорошенко, Б.Бутенко і Ю.Любинський, відстоюючи позицію, що на мирних переговорах Україна повинна виступати тільки від власного імені, захищаючи власні державницькі інтереси. Обидві сторони так і не змогли дійти порозуміння – виникла урядова криза. 18 жовтня кабінет подав у відставку.

Після тривалих переговорів різні політичні сили утворили коаліційний уряд, до складу якого ввійшли чотири представники від Українського національного союзу. Загалом співвідношення сил у новому кабінеті залишалося явно не на користь УНС і тому реальність зміни його курсу була проблематичною.

У зв'язку з проголошенням А.Денікіна верховним головнокомандувачем усіма військовими силами на території колишньої Російської імперії, міністри-протофісівці на засіданні Ради Міністрів заявили, що українські збройні сили також мають бути підпорядковані російському генералові. Міністри-члени УНС рішуче виступили проти, заявивши, що це – порушення суверенітету Української Держави. Не зважаючи на такі протести, уряд розіслав по всіх корпусах української армії наказ про можливість утворення «єдиного проти-більшовицького фронту»³⁰.

14 листопада 1918 р. П.Скоропадський підписав грамоту про федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Це спричинило чергову урядову кризу, зі складу кабінету на знак протесту вийшли есефи. Того ж дня було утворено новий уряд на суто однорідній основі, тобто із представників Протофісу та Всеукраїнського союзу земельних власників. Справу формування нового кабінету було доручено С.Гербелеві. Новостворений уряд оголосив своїм найближчим завданням роботу з відбудовування єдиної Росії на федеративних основах із забезпеченням Україні всіх національних прав.

Але вже ані гетьман, ані урядові та консервативні партії не контролювали ситуації – з другої половини листопада 1918 р. Україною ширилося антигетьманське повстання. 14 грудня 1918 р. П.Скоропадський зрікся влади, а 19 грудня до Києва врочисто ввійшли війська Директорії. Так припинив своє існування останній гетьманат.

Більшість дослідників сходяться на думці, що однією з основних причин падіння режиму П.Скоропадського була його вузька соціальна база. Попередній аналіз показав, що гетьман не мав жодної політичної сили, на яку б міг спертися для втілення у життя своєї програми політичних і економічних реформ. Він орієнтувався переважно на вищі прошарки суспільства, соціально-політичні інтереси яких представляли Всеукраїнський союз земельних власників, Протофіс, Партія народної свободи та інші загальноросійські й національні

²⁹ Христюк П. Замітки і матеріали... – Т.3. – С.113.

³⁰ Там само. – С.119.

партії. Представники перших трьох партій формували всі гетьманські уряди й репрезентували владу на місцях, а відтак мали найбільший вплив на визначення пріоритетів державної політики.

Попередній аналіз діяльності урядових партій показав неоднозначну роль, яку вони відігравали в політичному житті Української Держави. З одного боку, члени цих партій сприяли приходу до влади гетьмана П.Скоропадського та утвердженню його політичного режиму. Водночас із ключових питань державотворення їхні партійні постулати не збігалися з баченням самого П.Скоропадського. Тоді як гетьман прагнув побудувати міцну національну державу, більшість членів Протофісу, Всеукраїнського союзу земельних власників, Партії народної свободи сприймали тільки соціальний бік його програми – їх улаштувало лише повернення права приватної власності на землю та дозвіл на підприємницьку ініціативу. Українська Держава сприймалася ними тільки як найменше зло порівняно з більшовицькою Росією. В їхньому розумінні вона була тимчасовим утворенням до моменту ліквідації більшовизму й відтворення єдиної Росії. Саме цим можна пояснити опозиційність партій у питаннях українізації державного апарату та освіти, і той тиск, який здійснювався їхніми представниками на гетьмана напередодні підписання ним грамоти про федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією.

Не сприяла посиленню авторитету гетьманської влади неконструктивна позиція урядових партій і щодо розв'язання аграрної проблеми. Вони прагнули шляхом тиску на урядову політику у цьому питанні взяти реванш за попередні втрати часів Центральної Ради. Показовий той факт, що їхня позиція загалом суперечила власне позиції П.Скоропадського, який виступав за проведення аграрної реформи в інтересах середніх і дрібних власників. У реальності саме партійні настанови Протофісу та Всеукраїнського союзу земельних власників ставали гальмом у проведенні аграрних перетворень, які б відповідали баченню гетьмана. Зволікання з реформою, запровадження каральних загонів, прагнення вирішити будь-які проблеми з позиції сили зрештою призвело до фатальних наслідків – село повстало проти гетьмана та проти Української Держави.

З іншого боку, ті політичні сили, які могли стати опорою режиму у зміцненні української державності (насамперед колишні провідні партії Центральної Ради), не сприймали соціально-економічний бік гетьманської програми та моделі державного ладу. Із першого ж дня правління П.Скоропадського вони піддавали нещадній критиці будь-які кроки гетьманського уряду, при цьому часто-густо перебільшуючи їх негативні наслідки. З огляду на те, що лідери цих партій користувалися значним авторитетом у суспільстві, вони багато зробили для формування відповідної громадської думки, твердячи про недемократичність, контрреволюційність гетьманату та неможливість конструктивної співпраці з ним. Постійна критика урядової політики фактично підготувала ґрунт для поширення ідеї необхідності організації загального антигетьманського повстання.

Таким чином, у цілому програма суспільно-політичних і соціально-економічних перетворень гетьмана не мала абсолютної підтримки з боку

жодної політичної партії. Мабуть, у цьому й полягала особиста драма П.Скоропадського, наміри, сподівання й надії якого на можливість створення міцної держави не справдилися. Напевно, він сам це чудово розумів, недаремно його «Спогади» закінчуються словами:

«Я згадав також, як вісім місяців тому назад, я прожив 44 роки на світі, ще мало знав життя, коли біля пам'ятника Володимира з такою довірливістю пішов на цю каторгу, вірячи, що мене зрозуміють. За мною не пішли»³¹.

³¹ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.324.

The article described the political forces that have become the mainstay of the Ukrainian State of Hetman P.Skoropads'kyi. Analyzed by software principles and main activities of the government party – the All-Ukrainian Union of Landowners, Protofis, the Party of People's Freedom, showed the level of party influence in shaping government policy and public policy, found common and distinctive position between the hetman and political forces that brought him to power.

Keywords: *hetmanate, Ukrainian State, All-Ukrainian Union of Landowners, Protofis, the Party of People's Freedom.*

О.І.ЛУПАНДІН *

СХІДНИЙ ВЕКТОР ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

Висвітлюється важливий аспект зовнішньополітичної стратегії гетьманату П.Скоропадського – східний напрям. На основі фактографічного матеріалу доводиться історична необхідність встановлення міждержавних відносин між Українською Державою та новими державними утвореннями на території колишньої Російської імперії (Дон, Кубань), аналізуються пріоритетні напрями української дипломатії, способи її втілення на тлі складної внутрішньої і зовнішньополітичної ситуації.

Ключові слова: Українська Держава, гетьманат, П.Скоропадський, РСФФР, Брестський мирний договір, українсько-російські мирні переговори, Кубань, Всевелике Військо Донське.

Прихід до влади у квітні 1918 р. П.Скоропадського ознаменувався значним проривом Української Держави на міжнародній арені. Якщо у сфері соціально-економічної політики новий курс був протилежністю Центральній Раді, то у здійсненні зовнішньополітичної стратегії зміна режиму й перегрупування політичних сил при владі не вплинуло на нього істотно. Гетьманський уряд перебрав на себе всі міжнародні зобов'язання Центральної Ради, зокрема щодо виконання брестських домовленостей. Складовою частиною цієї політики були визнання об'єктивної необхідності встановлення відносин з іншими державами світу, боротьба за визнання ними незалежності України, що, природно, стало б результатом зміцнення міжнародно-правового статусу.

Завдяки гетьманському уряду представництво Української Держави на Заході, яке раніше обмежувалося лише Центральними державами, було суттєво розширене. Так, українські консульські установи відкрилися у країнах Скандинавії, Польщі, Швейцарії, Фінляндії. Були навіть спроби встановлення дипломатичних зв'язків із державами Антанти – Францією, Великобританією, США. Новим елементом зовнішньої політики стало налагодження контактів із новими державними утвореннями, що виникли на території колишньої Російської імперії. Визнання їх Україною суб'єктами міжнародного права стало вдалим тактичним ходом вітчизняної дипломатії. По-перше, встановлення принципово нових стосунків міждержавного рівня зафіксувало остаточний факт розпаду імперії на окремі регіони, що прагнули самовизначення. По-друге, це мало ствердити становище самої Української Держави, яка також виникла внаслідок цих процесів, і певною мірою обмежувало можливості реалізації великодержавницьких намагань РСФФР щодо відновлення «єдиної й неподільної», але вже під зверхністю більшовиків.

* Лупандін Олексій Ігоревич – молодший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії Української революції 1917–1921 рр.
E-mail: al-lexxx777@ukr.net

Здійснюючи власний зовнішньополітичний курс, Київ ставав природним союзником для новостворених держав. Із більшістю з них було встановлено прямі взаємини, інтенсивність яких визначалася наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. Так, за період гетьманату відбувся обмін послами з Фінляндією, Грузією, Вірменією, Польщею, Білорусією, Кубанню, Всевеликим Військом Донським. Із Литвою було встановлено консульські відносини.

Успадкувавши від Центральної Ради Брестський мирний договір, П.Скоโรปадський отримав дипломатичний інструментарій для реалізації східного вектора міжнародної політики Української Держави. Саме врегулювання на цьому напрямку було ключем до формування дійсно незалежного майбутнього України на постімперському просторі. Під східним вектором зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави 1918 р. слід розуміти не тільки його географічну спрямованість, а й політико-правовий і міжнародний аспекти. Ідеться про комплексне дослідження відносин насамперед із головним міжнародним гравцем тут – радянською Росією, а також державними утвореннями, котрі стали на шлях самовизначення (Дон, Кубань, Крим). Утім, Крим можна віднести до цього напрямку умовно. Однак, ураховуючи важливий геополітичний чинник (з одного боку, півострів – як плацдарм для відновлення єдиної російської держави, а з іншого – необхідна передумова незалежності України), це питання заслуговує на розгляд у контексті нашої проблематики. Важливу роль відігравав і військовий чинник, пов'язаний із базуванням Чорноморського флоту. Відтак гетьманський уряд при здійсненні зовнішньої політики виходив із належності Кримського півострова до Української Держави.

Налагодження відносин між новоутвореними державами об'єктивно так чи інакше зачіпало інтереси кожної зі сторін, особливо враховуючи конфліктогенність регіону. Конгломерат державницьких прагнень України, яка намагалася ствердити свій міжнародно-правовий статус, великодержавницькі зазіхання більшовицького уряду РСФРР, що сподівався утримати зверхність над всіма частинами колишньої Російської імперії та поширення білого руху створювали значну напругу. До того ж потенційна нестабільність як наслідок етнічної неоднорідності прикордонних російсько-українських територій, зокрема Кубані, а також низький рівень політичної підтримки більшовиків у цих місцевостях становили велику небезпеку для радянського керівництва, а за консолідації антибільшовицьких сил несло реальну загрозу втрати влади.

У зовнішньополітичній діяльності Української Держави східний вектор набував першорядності з огляду на дезінтеграційні процеси революційної доби на постімперському просторі та був найбільш складним. Це зумовлювалося цілою низкою чинників. По-перше, у рамках міжнародних зобов'язань перед Центральними державами за Брестським мирним договором від 3 березня 1918 р. радянська Росія мала врегулювати свої відносини з УНР. По-друге, із виникненням на території колишньої імперії нових державних утворень антибільшовицького спрямування постала необхідність налагодження між ними

та Україною стосунків на якісно новому рівні. По-третє, свою роль відіграла наявність в Україні потужного російського емігрантського середовища, налаштованого на відновлення «великої держави», та російська імперська спадщина в ментальності правлячої еліти гетьманату. По-четверте, давалася взнаки недостатня визначеність східної політики Німеччини в умовах незавершеної світової війни¹.

Слід зазначити, що останнім часом вітчизняні дослідники почали приділяти більше уваги зовнішньополітичним і дипломатичним аспектам у дослідженні доби Української революції 1917–1921 рр. Серед таких праць варті уваги узагальнюючі монографії В.Матвієнка, В.Соловйової, І.Дацкова², в яких висвітлено весь період національно-визвольних змагань, досліджено складні процеси становлення та діяльності дипломатичної служби України, основні напрями здійснення зовнішньополітичної лінії на тлі тогочасної міжнародної ситуації. Проте, охопивши весь спектр цих питань, авторам, зокрема, було об'єктивно важко провести глибоке й системне дослідження комплексу відносин гетьманської держави з невизнаними територіальними утвореннями на східному напрямку. Дослідники не могли надто деталізувати ці взаємини як в їх двосторонньому, так і в локальному форматах.

Магістральним зовнішньополітичним напрямом політики Української Держави на постімперському просторі стали відносини з головним її східним сусідом – радянською Росією. Важливим фактором тут виступали міжнародні зобов'язання останньої, що випливали зі статті VI Брестського мирного договору. Зокрема, РСФРР зобов'язувалася підтвердити право українського народу на самовизначення, законність влади Центральної Ради на території України, визнати мирний договір УНР із державами австро-німецького блоку, укласти з нею мир, негайно вивести з її території формування червоної гвардії, припинити будь-яку агітацію та пропаганду проти уряду, установ Української Народної Республіки³.

На українсько-російські відносини безпосередньо впливала присутність німецьких та австро-угорських військ. Для Української Держави це, крім негативних наслідків, мало й позитивні моменти. Іноземні війська були підпорою встановленого в Україні державного ладу, певною мірою служили перешкодою здійсненню великодержавницьких планів більшовиків і у цьому розумінні виконували роль стабілізуючого чинника. На думку міністра закордонних справ Української Держави Д.Дорошенка, таку ситуацію необхідно було вміло використати в інтересах України⁴.

¹ Реєнт О.П. Українсько-російські відносини доби гетьманату Павла Скоропадського як наукова проблема // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукр. наук. конф. 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.61.

² Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років на теренах постімперської Росії. – К., 2002; Соловйова В.В. Дипломатична діяльність українських національних урядів 1917–1921 рр. – К.; Донецьк, 2006; Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень у захисті національних інтересів: 1917–1923 рр. – Тернопіль, 2009.

³ Документи внешней политики СССР. – Москва, 1957. – Т.1. – С.122.

⁴ Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923. – Ч.2: З початків відродження української державності (Доба Центральної Ради). – С.73.

Німецька та австро-угорська армії були, безперечно, головним стабілізаційним чинником в Українській Державі. Однак не можна погодитися з тим, що деякі дослідники продовжують повторювати положення радянської історіографії, зображуючи гетьмана маріонеткою в руках німецького та австрійського військових командувань⁵. Не слід уважати Українську Державу цілком залежною від Німеччини та Австро-Угорщини. Ґрунтуючись на міжнародно-правових актах (Брестський мир) та за практичної допомоги Німеччини Україна змусила радянську Росію розпочати мирні переговори щодо вирішення низки питань двосторонніх відносин, встановила і розвивала взаємини з новими державними утвореннями на теренах колишньої Російської імперії, насамперед Доном і Кубанню, уживала заходів щодо дипломатичного визнання України державами Антанти та нейтральними країнами⁶.

Необхідність встановлення відносин із радянською Росією впливала також і з загальнополітичного курсу гетьманського уряду на побудову суверенної державності. А це, своєю чергою, давало можливість повною мірою сконцентрувати увагу на розв'язанні завдань державного будівництва, подоланні економічної кризи, стабілізації внутрішнього життя. Для РСФРР німецько-австрійська присутність в Україні була стримуючим фактором, що в рамках здійснення політичної програми більшовиків зумовлювало необхідність пошуку нових напрямів і форм її реалізації. Підготовчі роботи до майбутньої українсько-російської мирної конференції проходили ще за часів Центральної Ради, однак після державного перевороту 29 квітня цим довелося займатися вже гетьманському урядові.

Переговори розпочалися 23 травня 1918 р. в Києві. Від самого початку роботи мирної конференції у ході обговорення цілої низки важливих питань, які включали вимоги відведення більшовицьких військ за демаркаційну лінію, повернення Україні залізничного рухомого складу, перегнаного в Росію під час відступу червоних військ у березні – квітні 1918 р., вільний переїзд українських громадян із Росії в Україну тощо, одразу проявилися розбіжності в підходах обох сторін до принципових питань двосторонніх відносин. Найбільші суперечки виникли з приводу демаркаційної лінії, адже російська делегація категорично відкидала українську вимогу щодо перенесення її північніше від фактичного розташування військ.

Після тривалих дискусій 12 червня було укладено прелімінарний мирний договір. За його умовами бойові операції на всьому фронті мали бути припинені на період ведення переговорів. Визначалися умови репатріації громадян обох держав, відновлення залізничного сполучення і повернення Україні рухомого залізничного складу, налагодження поштово-телеграфного зв'язку, встановлення тимчасового товарообміну тощо. В обох державах мали відкритися консульські представництва. 22 червня уряд ухвалив постанову про заснування генконсульств Української Держави в Москві та Петрограді, а також 30 консульських агентств у Курську, Тулі, Воронежі, Пензі, Рибинську, Казані, Саратові, Самарі, Царицині, Архангельську, Томську, Омську, Тобольську,

⁵ Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.1. – К., 2001. – С.322.

⁶ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень... – С.215.

Владивостоці та інших містах Росії. Своєю чергою, в Україні було відкрито російські представництва: генконсульства в Києві, Харкові, Одесі та консульські агентства в Кам'янці-Подільському, Чернігові, Житомирі, Полтаві⁷.

Після досягнення перемир'я українсько-російська мирна конференція продовжила свою роботу з метою розробки умов мирного договору. Особливо тісно ця справа пов'язувалася з визначенням лінії державного кордону. Фактично всі наступні пленарні засідання зводилися до гострих дискусій саме з цієї проблеми. Так, великі суперечки виникли з приводу північних повітів Чернігівщини, західних і південно-західних – Курської й Воронежської губерній, а також належності Донецького басейну.

Російська делегація запропонувала власний варіант кордону, згідно з яким до складу Росії мали відійти 5 повітів Волині, 4 повіти Чернігівщини, а також частина Курщини, Воронежчини, Харківщини та Катеринославщини. Ця лінія відступала на захід від української етнографічної межі на 125–200 верст, і тільки в районі Донецького басейну охоплювала територію понад 20 тис. кв. верст з українським населенням.

При проектуванні державних кордонів у межах Донбасу українська сторона керувалась економічними потребами не лише України, а й Росії, що передбачало збереження тісного зв'язку металургійних підприємств двох країн та залишало Росії райони, які забезпечували 15% видобутку в басейні вугілля і 30% антрациту. Проведення ж кордону за російським проектом забирало від України майже все паливо, залишаючи лише 25% видобутку вугілля, тоді як для внутрішніх потреб необхідно було 75%. Для України, яка не мала інших власних ресурсів палива, це загрожувало економічним крахом. За словами С.Шелухина, «усе на Україні, що живе угляним топливом, мусило б зруйнуватися, загинути або закабалитися Росії»⁸. Висловлюючись щодо російського проекту голова української політичної комісії О.Шульгин зауважував, що з політичного й економічного поглядів запропоновані росіянами кордони були цілком необґрунтованими. Вони задовольняли великодержавницькі претензії радянської Росії та руйнували територіальну цілісність Української Держави⁹.

Натомість члени російської делегації висловлювали незадоволення українським проектом кордонів, зазначаючи, що він у багатьох пунктах є, мовляв, наступальним, експансивним щодо Росії¹⁰. У цьому аспекті слід зазначити, що основним каменем спотикання стало вирішення проблеми делімітації кордону в районах Всевеликого Війська Донського та Кубані, які стали на шлях самостійності. Налагодження відносин із цими невизнаними державними утвореннями було важливим напрямом зовнішньополітичної діяльності уряду Української Держави, яка ставала для них природним союзником. Інтенсивність стосунків визначалася наявністю невирішених проблем, головним чином територіальних. У діях вітчизняної дипломатії проглядалися загальні закономірності, котрі базувалися на принципах добросусідства, забезпечення суверенітету,

⁷ Там само. – С.240.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3766. – Оп.3. – Спр.7. – Арк.4.

⁹ Там само. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.1.

¹⁰ Там само. – Арк.4.

територіальної цілісності Української Держави. Однак зважаючи на складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, пов'язану з присутністю німецьких та австро-угорських військ на території України, а також політичну нестабільність у деяких регіонах, з якими нав'язувалися стосунки, від української сторони вимагалася більш гнучка тактика.

Що ж до позиції російської делегації, то вона здебільшого характеризувалася традиційно великодержавницькими претензіями на території, котрі до недавня входили до складу Російській імперії та лише останнім часом стали на шлях самовизначення. Цілком ігноруючи факт міжнародного визнання України у Бресті, більшовицькі представники піддавали сумніву існування незалежної Української Держави, підкреслюючи, що саме на українсько-російських переговорах вирішується питання про її міжнародну правосуб'єктність. На думку Х.Раковського, Україна не мала ще чіткого міжнародного визнання, а її правосуб'єктність буде визнано радянською Росією лише в тому разі, коли Українська Держава укладе з РСФРР відповідний договір як частина, що відпала від неї¹¹.

Керуючись такими принципами російська сторона вважала неприпустимим для України входити у двосторонні відносини з новоутвореними країнами. Так, РСФРР не визнавала угоду, укладену 8 серпня між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським, наполягаючи на своєму праві визначення державних кордонів України не тільки на півночі, але й на сході та півдні. Уважаючи козацьку республіку на Дону за непевну квазідержавну формацію, російські представники зауважували, що Всевелике Військо Донське виникло внаслідок воєнних обставин, звинувачуючи українську сторону в намаганні перегляду Брестського договору, укладеного Росією з Центральними державами.

Російська делегація пов'язувала вирішення питань стосунків України з Доном, Кубанню, Кримом з умовами Брестського мирного договору, який, будучи укладений державами Четверного союзу з Росією як однією з договірних сторін, не передбачав виникнення на її території будь-яких державних утворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення в майбутньому окремих частин Росії, на думку російської сторони, констатувало територіальну цілісність РСФРР і мало й надалі зберігати її зверхність над регіонами колишньої імперії. Запеклі суперечки між українською та російською сторонами з приводу визнання Всевеликого Війська Донського врешті призвели не тільки до припинення роботи мирної конференції, а й до фактичного замороження стосунків між Українською Державою та РСФРР.

Якщо у сфері політичних домовленостей українсько-російські переговори, окрім укладення перемир'я, не призвели до будь-яких вагомих зрушень, то в економічному співробітництві намічались певні перспективи. Після припинення роботи політичної комісії економічна продовжувала свою діяльність. 7 липня на засіданні підкомісії з товарообміну російська делегація оголосила

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.89.

список товарів, необхідних Росії на липень – серпень, а також перелік того, що вона могла б запропонувати Україні. Українська сторона заявила, що Росія може одержувати по 2 млн пудів вугілля та коксу, 750 тис. пудів чавуну, 100 тис. пудів залізничних рейок – усього на суму 15–17 млн крб. Для координації розрахунків Київ запропонував одиницю еквіваленту товарів – 1 пуд українського вугілля¹². Своєю чергою, радянська Росія зобов'язувалася надати Україні 100 тис. пудів бензину, нафти, мастил, таку ж кількість різноманітного паперу, 2 тис. вагонів деревини, на 1 млн крб цементу, на таку ж суму електротехнічних приладів, обладнання та одяг для гірників¹³.

Безперечно, до ведення мирних переговорів з Україною радянську Росію примушували її міжнародні зобов'язання за Брестським договором. Таким чином, вона формально продемонструвала перед державами Четверного союзу, що ступила на шлях виконання брестських домовленостей. РСФРР не мала змоги відкрито боротися за відновлення радянської влади в Україні, але цей курс був невід'ємною складовою більшовицької політики.

Уважаючи Україну тимчасово окупованою територією неподільної російської держави уряд РСФРР виношував плани збройних методів відстоювання своїх інтересів, хоча, згідно із ситуацією, обирали відповідні негласні форми діяльності. Незважаючи на перешкоди, які поставив у цьому Брестський договір, радянська Росія, ідучи на порушення угод, надавала значну нелегальну допомогу більшовикам України у створенні мережі підпілля. На українську територію переправлялися зброя, пропагандистська література й досвідчені підпільники. Проводилася широка підтримка страйкового руху, велася агітація серед німецько-австрійських військ.

Затягуючи переговори щодо делімітації державних кордонів більшовики чинили в їх зоні антиукраїнські акції, повідомлення про що регулярно надходили до міністерств внутрішніх і закордонних справ Української Держави. Зокрема, глухівський повітовий староста інформував про вбивства й насильства над українськими громадянами, котрих більшовики змушували вступати до своїх загонів. На села накладалися грошові контрибуції, великими партіями за межі України, до суміжних Орловської та Курської губерній, вивозилося продовольство, хліб¹⁴. Подібна ситуація спостерігалася у Мглинському, Новгород-Сіверському, Новозибківському та Суразькому повітах. Зокрема, для вивезення обладнання Суразької паперової фабрики більшовики навіть відремонтували міст, який вони зруйнували під час свого відступу навесні 1918 р., та пригнали велику кількість залізничних вагонів. За повідомленням із Суража, яке надійшло на адресу української мирної делегації, звідти було вивезено понад 120 вагонів різноманітного майна (збіжжя, коноплі та ін.), нищилися запаси пального, заготовленого для потреб суконних фабрик¹⁵.

Українська сторона подавала численні ноти протесту з приводу діяльності більшовиків у прикордонній смузі, однак повноважні російські представники

¹² Там само. – Спр.9. – Арк.28.

¹³ Там само. – Арк.41.

¹⁴ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.25–26.

¹⁵ Там само. – Спр.20. – Арк.44.

ухилялися від відповідальності за ці вчинки, заперечували централізоване керівництво подібними діями й узагалі саму причетність до них уряду РСФРР та більшовицької партії. Так, у відповіді російської делегації від 9 вересня на претензії української сторони з приводу прикордонних інцидентів наголошувалося:

«Унаслідок неможливості перешкодити повстанським організаціям здійснювати різні операції в нейтральній зоні, відповідальність за них, очевидно, не може лягати на російський уряд. Українська делегація повинна погодитися, що лише встановлення кордонів і, отже, скасування нейтральної зони покладе край не тільки повстанським заходам у нейтральній зоні, але й іншим сумним подіям»¹⁶.

Прикриваючись подібними заявами, більшовики фактично прагнули використовувати всі, навіть незначні способи свого утвердження в Україні. І якщо деякі дії й не спрямовувалися центральними урядовими та партійними органами безпосередньо з Москви, вони однозначно входили до загального плану розкитування та повалення існуючого в Україні режиму. При цьому більшовики вдавалися до різноманітних способів, аж до використання факту мирних переговорів, коли під прикриттям дипломатичного імунітету члени російської мирної делегації проводили відповідну агітацію. Потягами, якими їхали в Україну представники уряду РСФРР, переправлялися гроші для підпільних більшовицьких організацій, агітаційні матеріали та навіть самі підпільники. На це звертав увагу А.Денікін, який писав:

«Коли справи конференції не посувалися вперед, то численна радянська делегація з великим успіхом провадила пропаганду та організацію таємних більшовицьких осередків»¹⁷.

У повідомленні української мирної делегації від серпня 1918 р. зазначалося, що, за достовірними відомостями, із потягом, який прибув із Москви у середині липня, доставлено «три вагони більшовиків», які, без сумніву, не були членами російської делегації¹⁸.

Для поширення більшовицьких ідей і ведення агітації використовувалися також російські радянські місії та консульські установи, відкриті в Україні. Так, у повідомленні, яке 7 жовтня надійшло до Міністерства внутрішніх справ з Одеси, зазначалося, що з першого дня роботи у цьому місті генерального консульства РСФРР у робітничому середовищі почалося бродіння, адже у приїзді більшовицьких представників убачався початок відновлення радвлади. Наводилися дані, що у зазначеній дипустанові провадився запис робітників у червону гвардію; що працівники консульства роздавали гроші «щедрою рукою всім, хто прибував до них, часто не розбираючись у політичному забарвленні

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.35.

¹⁷ Деникин А.И. Гетманство и Директория на Украине // Революция на Украине: По мемуарам белых. – Москва; Ленинград, 1930. – С.145.

¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1216. – Оп.1 – Спр.93. – Арк.18.

прохача»¹⁹. Оцінюючи подібні факти, міністр закордонних справ Української Держави Д.Дорошенко зазначав, що діяльність російських радянських місій «далеко не була такого невинного характеру»²⁰.

Ведучи переговори з гетьманським урядом, російські представники водночас підтримували зв'язки з опозиційними колами, які об'єдналися в Український національний союз (УНС). Його голова В.Винниченко зазначав, що ініціатором встановлення контактів із представниками російської мирної делегації Х.Раковським і Д.Мануїльським під час майбутнього антигетьманського повстання виступили саме українські кола. Російська сторона нібито погодилася підтримати їхній виступ, зобов'язавшись визнати нову українську владу та не втручатися у внутрішні справи відновленої УНР. Д.Мануїльський запропонував гроші на підтримку повстання. Репрезентанти української демократії натомість обіцяли легалізувати в Україні більшовицьку партію²¹. Міністр закордонних справ Д.Дорошенко зазначав, що «осмілені цими переговорами ще більше, совітські представники вже зовсім перестали дбати про мир і проволікали справу, вичікуючи, що з того всього вийде»²².

Однією зі складових зовнішньополітичної стратегії уряду Української Держави щодо державних утворень на території колишньої Російської імперії були відносини з Всевеликим Військом Донським і Кубанню, самостійність котрих ґрунтувалася на основі козацького автономізму, а не принципу національного самовизначення. До зближення й налагодження добросусідських відносин спонукали спільні інтереси, а також необхідність вирішення політичних, економічних і територіальних питань.

У першу чергу на статус стратегічного партнера Української Держави могло претендувати Всевелике Військо Донське, адже з геополітичного погляду Дон прикривав південний схід України, а у випадку небезпеки з півночі, північного заходу чи заходу Донський регіон перетворювався на природний тил для України. До того ж Дон виступав сполучною ланкою між Українською Державою та не менш важливою для неї Кубанню, і в разі реалізації ідеї Причорноморського союзу був би його логічним завершенням у Приазов'ї²³. Не меншу вагу у зближенні з Доном мав внутрішній чинник, пов'язаний зі значною подібністю суспільних засад режимів гетьмана та військового отамана. Однак це створювало досить делікатну ситуацію для П.Скоропадського, який планував відродити в Україні козацький стан, зробивши його опорою своєї влади. З одного боку, йому імпував становий устрій Війська Донського, а з іншого – проголошення тимчасовості влади на Дону до відновлення «єдиної й неподільної» створювало перешкоди на шляху до порозуміння. Україна була зацікавлена в довгострокових, а не тимчасових (тактичних) союзах. Для Дону це могло означати допомогу у забезпеченні армії. Донське козацтво вбачало в

¹⁹ Там само. – Спр.114. – Арк.277.

²⁰ *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле. – Л., 1923. – Ч.3: Доба Гетьманщини (1918 р.). – С.23.

²¹ *Винниченко В.* Відродження нації. – К.; Відень, 1920. – Ч.ІІІ. – С.158–159.

²² *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923. – Ужгород, 1930. – Т.2: Українська гетьманська держава 1918 р. – С.183.

²³ *Матвієнко В.М.* Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.70.

Україні природного союзника в боротьбі проти більшовиків. Д.Донцов, який на той час брав участь в українсько-російських переговорах як експерт політичної комісії, уважав, що «у Всевеликому Війську Донському слід убачати союзника, що могло б стати найпершим і найголовнішим завданням нашої східної політики»²⁴.

Але були й не менш важливі причини для суперечок. По-перше, на Дону було чимало українського населення, а донський уряд мав територіальні претензії до України (Таганрозький район, Старобільський повіт Харківщини, Луганщина). По-друге, однією з причин, що затримувала визнання Всевеликого Війська Донського, був курс його керівних кіл на відновлення «великої Росії» та підкреслення власної тимчасовості як окремої держави – до досягнення цієї мети. По-третє, офіційне визнання Дону як суб'єкта міжнародного права вело до конфронтації з РСФРР, яка не визнавала донської незалежності (за словами російського представника на мирних переговорах у Києві Д.Мануїльського, козацька державність становила собою «класове самовизначення дуже вузьких кіл»)»²⁵.

У такій обстановці в Києві у травні розпочалися переговори з делегацією Всевеликого Війська Донського, які тривали майже два місяці. За згодою гетьмана та при підтримці німців для Дону частково у кредит, частково за гроші було виділено значні запаси зброї, боєприпасів та амуніції»²⁶. Складнішими були справи щодо дипломатичного визнання самопроголошеної держави та пов'язана з цим проблема кордонів. Дон спочатку виступав навіть за можливість федеративного об'єднання з Україною, натомість вимагав відмовитися від претензій на Таганрог та Ростов, передачу Старобільського повіту Харківської губернії та Словоносербського – Катеринославської, а також Луганська, де зосереджувалися кінні заводи й вироблялася продукція військового призначення. Відтак, як зазначав Д.Дорошенко, «розмови і переговори у справі федерації залишилися в області теоретичних міркувань»²⁷.

Проте ціла низка причин політичного й економічного характеру підштовхувала Українську Державу до скорішого підписання договору з Доном. Київ сподівався, що укладенням українсько-донської угоди, зокрема встановленням державного кордону на південному сході, може вплинути на прискорення вирішення питання кордонів на переговорах із радянською Росією. Для цього українська сторона була готова навіть піти на певні поступки. На такій можливості наголошував і Д.Донцов, вважаючи, що «за цього приятельства могла б Україна зрезигнувати з українських національних окраїн Донщини. Анексія Донщини з Кубанню була б шкідлива і неможлива до проведення»²⁸.

Уряд у Києві вважав, що краще мати на Дону українську діаспору та тим самим будити національну свідомість серед місцевого українського населення, ніж мати в Україні донську, а отже російську діаспору. Підтримку

²⁴ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.89.

²⁵ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р.: Зб. док. і мат. – К.; Нью-Йорк; Філадельфія, 1999. – С.213.

²⁶ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. – Т.2. – С.189.

²⁷ Там само. – С.190.

²⁸ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.89.

українського руху на Дону шляхом фінансування національних організацій і видань узяло на себе Міністерство закордонних справ (як це воно робило у Криму та на Кубані).

8 серпня 1918 р. між Українською Державою та Всевеликим Військом Донським було укладено договір, за яким обидві сторони проголошувалися незалежними й суверенними, встановлювалися державні кордони. Передбачалося взаємне забезпечення політичних, цивільних, культурних прав громадян, укладання в подальшому окремих угод щодо вільного транзиту, товарообміну, митних, фінансових відносин тощо. Всевелике Військо Донське зобов'язувалося вжити заходів для забезпечення Донецького басейну продовольчими та мастильними матеріалами, а Україна – постачати деревину й вироби з металу.

Разом з основним договором було укладено додаткову таємну угоду, за якою Українська Держава забезпечувала Дон озброєнням, боеприпасами, амуніцією та медикаментами²⁹. 18 вересня вдалося підписати угоду щодо спільного врегулювання питань Донецького басейну. У Харкові заснувалася постійна донсько-українська комісія у справах донецького палива, метою якої було узгодження загальних питань видобутку, розподілу, торгівлі, споживання й перевезення мінерального палива. Було також укладено тимчасові угоди щодо залізничного сполучення та передачі рухомого складу між залізницями Дону й Української Держави. У рамках досягнутих домовленостей заснувалися дипломатичні представництва, відбувся обмін послами. Українська Держава відкрила на Дону також дві консульські установи – 1-го й 2-го розрядів. Таким чином, обидві сторони налагоджували взаємовигідні політичні, торгово-економічні, військові відносини, що в перспективі мало на меті стратегічне співробітництво на випадок агресії з боку більшовицької Росії.

Своєю чергою Всевелике Військо Донське намагалось активно використовувати економічний потенціал Української Держави для зміцнення своєї обороноздатності. 5 жовтня донський уряд звернувся до міністра Д.Дорошенка з проханням посприяти негайній відправці 150 верст рейок із відповідною кількістю кріплень, 50 стрілочних переводів, 200 вагонів і 15 локомотивів. Усе це планувалося використати для перевезення козацьких військ у північних районах Дону³⁰.

Слід зазначити, що встановлення відносин зі Всевеликим Військом Донським, а також визнання останнього суб'єктом міжнародного права й укладання з ним відповідних угод різко загострило і до того вкрай напружені відносини Української Держави з РСФРР. Більшовицька дипломатія наполягала на неподільності власної території, звинувачуючи українську сторону в порушенні норм міжнародного права та чинних договорів. РСФРР розцінювала ці дії як втручання у свої внутрішні справи, закидаючи Україні, що вона не мала права визначати статус окремих частин Росії.

Побоюючись, що, визнавши суверенітет Дону, Україна зможе налагодити з ним відносини, надавати військову допомогу в боротьбі з РСФРР російська

²⁹ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.79.

³⁰ Там само. – С.85.

сторона вимагала від української гарантій у тому, що остання не допомагати-ме «бунтівникам». Обурюючись із приводу дій української дипломатії, представники РСФРР на українсько-російських мирних переговорах у Києві оприлюднили декларацію, в якій заявляли про неподільність території колишньої імперії:

«Визнання Україною так званої Донської Республіки та її відмова встановити у згоді з російською мирною делегацією свій південно-східний кордон [...] є спробою перегляду Брестського договору, укладеного Росією з Центральними державами»³¹.

Окрім того, РСФРР пов'язувала вирішення питань взаємин України з Доном, Кубанню, Кримом з умовами Брестського мирного договору між Четверним союзом та Росією, який не передбачав виникнення на її території будь-яких державних утворень. Саме відсутність у договірних статтях положень і взагалі згадок про можливість самовизначення окремих регіонів, на думку російської сторони, констатувала територіальну цілісність РСФРР. Натомість українська сторона вважала заяви російських представників безпідставними, а власні дипломатичні дії – цілком виправданими, оскільки угоди РСФРР із державами австро-німецького блоку не торкалися гарантій непорушності й цілісності території колишньої Росії, що перебувала під радянською владою.

Доводячи неправомірність козацької державності на Дону, представники РСФРР наголошували, що у цьому випадку порушувався головний принцип самовизначення – вільне волевиявлення народу. Також були відсутні будь-які ознаки створення нової влади самим населенням. Голова російської делегації на мирних переговорах Х.Раковський, висловлюючи офіційну думку власного уряду з цього приводу, зазначав, що «ми визнаємо право на самовизначення, аж до цілковитого відокремлення, але це не означає, що ми визнаємо його за імпровізованою установою»³². Роблячи таку заяву, Х.Раковський ігнорував обставини створення власне РСФРР, яка сама виникла внаслідок державного перевороту, а не вільного волевиявлення населення.

Щодо Кубані український уряд провадив лінію на зближення з тамтешнім козацтвом із метою схилення його до злуки з Україною. Як зазначав Д.Дорошенко, Київ розглядав Кубань «як частину української землі, котра раніше чи пізніше повинна приєднатися до України або як автономна область, або на федеративних основах»³³.

Аналізуючи обставини взаємин Української Держави з Кубанською Республікою слід зауважити, що справа зближення з Кубанню ускладнювалася майже цілковитим контролем більшовиків над цією територією (з початку літа). Кубанський уряд, крайова рада та залишки козацьких військ перебували на півночі краю. Північно-східну частину контролювала Добровольча армія.

³¹ Мирні переговори між Українською Державою та РСФРР 1918 р. – С.326.

³² Там само. – С.208.

³³ *Дорошенко Д.* Історія України: 1917–1923 рр. – Т.2. – С.195.

Таким чином, уряд Кубані опинився в оточенні сил, які неприхильно ставилися до української державності та ідеї зближення з Україною. Катеринодар було звільнено від більшовиків лише 17 серпня, а всю Кубанську область – тільки наприкінці жовтня 1918 р.

Українсько-кубанським міждержавним і дипломатичним відносинам та наданню Кубані допомоги приділялася велика увага за визнання цієї території одним з активних союзників України у протистоянні з більшовицькою Росією. Однак розвиток цих взаємин ускладнювався через явний спротив та незацікавленість із боку сильнішого Всевеликого Війська Донського³⁴.

Непередбачувані наслідки громадянської війни диктували кубанським керівникам потребу порозуміння з Києвом, що полегшувало їм проведення проукраїнської політики. Командування Добровольчої армії у цій ситуації не могло суттєво вплинути на кубансько-українське зближення, оскільки навіть на кінець 1918 р. більше половини денікінських військ становили саме кубанські козаки-українці³⁵.

28 травня 1918 р. до Києва прибула кубанська делегація. Формально переговори велися щодо надання Кубані допомоги в боротьбі проти більшовиків та налагодження міждержавних відносин. Представники Кубанської Республіки, серед яких головну роль відігравали українці, ішли назустріч прагненням включити Кубань до складу Української Держави – якщо не на автономних, то принаймні на федеративних засадах. За спогадами Д.Дорошенка, між ним як міністром закордонних справ та українцями – членами кубанської делегації встановилося цілковите порозуміння щодо питання прилучення Кубані до Української Держави³⁶. МЗС фінансувало проукраїнську пропаганду на Кубані. Однак після взяття Добровольчою армією Катеринодара й встановлення контролю над усім краєм реалізувати намічене ставало проблематично. Проте кубанський крайовий уряд і тоді не втрачав надії на можливість об'єднання в майбутньому.

19 жовтня до Києва було надіслано надзвичайну місію, яку за два дні прийняв гетьман. На переговорах порушувалися питання щодо зміцнення дружніх відносин між Українською Державою та Кубанню, укладання військової конвенції, а також з'ясовувалося підґрунтя, на якому мало відбутися об'єднання Кубані з Україною. Крім того, обговорювалися фінансові питання, поставки озброєння, поштово-телеграфний зв'язок тощо. 5 листопада було засновано дипломатичне представництво Української Держави на Кубані. У середині листопада підписано угоди про торгівельні, консульські, фінансові взаємини, поштово-телеграфний зв'язок, а також щодо постачання зброї, боеприпасів та амуніції.

Вартий особливої уваги той факт, що у відносинах Української Держави зі Всевеликим Військом Донським і Кубанню, крім згаданих прикладів міждержавних контактів, укладання договорів та угод, встановлення дипломатичних і

³⁴ Дацків І.Б. Дипломатія українських державних утворень... – С.262.

³⁵ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.98.

³⁶ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923 рр. – Т.2. – С.197.

консульських відносин, підтримки українського руху тощо були присутні військові аспекти. Український уряд за гроші та у кредит постачав цим державним утворенням зброю для боротьби з більшовиками. На території України формувалися загони для поповнення Південної армії. Вербувальні пункти функціонували в Києві, Одесі, Харкові, Житомирі та інших містах³⁷. Це підтверджував Д.Дорошенко, розповідаючи про відправку наприкінці червня на Кубань першого транспорту з озброєнням (9700 рушниць, 5 млн набоїв, 50 тис. снарядів для тридюймових гармат), а в липні – ще одного. Він також зазначав, що ці поставки відбувалися майже кожного місяця. Українською стороною розроблявся досить ризикований, схвалений гетьманом план десантування на азовському узбережжі Кубані 15-тисячної Окремої Запорізької дивізії генерал-майора З.Натієва, дислокованої на Харківщині вздовж демаркаційної лінії з більшовицькою Росією. Водночас на Кубані мало спалахнути антибільшовицьке повстання, а українським військам належало захопити Катеринодар до підходу Добровольчої армії. Це створило б сприятливі умови для проголошення об'єднання Кубані з Україною³⁸.

Німецьке командування всіляко сприяло поставкам зброї. Так, у середині 1918 р. німці надіслали на Дон, Кубань та Добровольчій армії понад 11,5 тис. гвинтівок, 88 кулеметів, 46 гармат, 10 тис. снарядів та інше озброєння й боеприпаси³⁹. Тоді ж з Києва до Новочеркаська (в Астраханську армію) вирушили шість ешелонів добровольців⁴⁰.

Однак Д.Дорошенко, перебуваючи на посту міністра закордонних справ, приховував ці факти. Наприклад, в офіційній відповіді на ноту протесту радянської сторони він зазначив, що

«формування Астраханської й Південної армій відбувається за межами території Української Держави, а тому український уряд не може впливати на ці дії, тим більше, що контингент цих формувань складається з російських громадян. Таким чином, на думку уряду Української Держави, зазначені в ноті формування, в яких ні уряд, ні громадяни України не приймають ніякої участі [...] ні в якому випадку не можуть бути розглянуті як привід для порушення мирних відносин між Українською Державою і РСФРР»⁴¹.

Одним із пріоритетних напрямів зовнішньополітичної діяльності українського уряду у цей період були стосунки з Кримом, де діяв крайовий уряд, проводячи політику суто в межах трикутника Німеччина – радянська Росія – Українська Держава. Кожна зі сторін бачила свій інтерес у кримському питанні. Причому цікаво, що жодна з них не розглядала місцевий уряд як легітимний орган і самостійний суб'єкт міжнародних відносин. Радянська Росія вважала його незаконним; Українська Держава – тимчасовим, який до

³⁷ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.195.

³⁸ Там само. – С.100.

³⁹ Заставенко Г. Крах німецької інтервенції на Україні в 1918 р. – К., 1959. – С.55.

⁴⁰ Спирин Л.М. Крушение помещичьих и мелкобуржуазных партий в России. – Москва, 1977. – С.283.

⁴¹ ЦДАВО України. – Ф.3766. – Оп.1. – Спр.89. – Арк.16.

того ж не виражає волю всього населення півострова; Німеччина – допоміжною адміністрацією на зайнятій її військами території.

Здійснення політичної стратегії Києва щодо Криму ускладнювалося тим, що свої претензії на півострів висувала радянська Росія, для якої ця територія зі стратегічного, політичного та військового поглядів була не менш важливою, ніж для України. Зіткнення інтересів обох держав із цього приводу призвело до запеклих дискусій на українсько-російських мирних переговорах.

Вирішення кримського питання для України тісно перепліталось з проблемою створення вітчизняного флоту. Д.Дорошенко зазначав, що Києву не можна було відмовлятися від Криму з цілого ряду причин – політичних, стратегічних, етнографічних. Так, Севастополь – це важлива військово-морська база й ключ до панування на Чорному морі. На півострові проживав високий процент українського населення. А головне, на думку очільника зовнішньополітичного відомства – навіщо було створювати умови для відбудови «єдиної й неподільної Росії»⁴²!

Прилучення Криму до Української Держави супроводжувалося певними труднощами. До них насамперед призвели помилки попередньої влади, адже III Універсал не включав півострів до складу України. Це суперечило позиції гетьманського уряду. На думку Д.Донцова, у проведенні зовнішньої політики Київ мав твердо стояти на власних позиціях, виходячи з факту розпаду Російської імперії. Однак якщо з Білорусією, Доном, Кубанню Українська Держава вступала у відносини як із державними утвореннями, то щодо Кримського півострова політика мала бути іншою:

«Прийняти право політичного самовизначення за кількомастами тисячів мешканців Криму значило би зробити залежними від їх доброї волі долю 40-мільйонного краю України. [...] опріч того подібні карликові держави (як Крим) яко вишні стратегічні пости ніколи не затримують своєї незалежності. Виділений з України, до якої він є органічно прив'язаний, Крим зробився би іграшкою в руках других сил»⁴³.

Визнання прав Криму на самовизначення повинно було мати не політичний, а лише культурно-національний характер із забезпеченням прав татарського народу. Українській Державі не слід іти на жодні компроміси у справі Криму, адже належність його до України, уважав Д.Донцов, виступає необхідною умовою української незалежності. Київ мав добиватися від РСФРР визнання його суверенітету над цією територією та вести переговори про її статус у складі Української Держави виходячи з того, що півострів – складова й невід'ємна частина України⁴⁴.

7–8 травня проблема приєднання Криму до України обговорювалася на засіданні Ради Міністрів. Було вирішено проінформувати німецького посла

⁴² Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. – Т.2. – С.210.

⁴³ ЦДАВО України. – Ф.2607. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.13.

⁴⁴ Там само. – Спр.17. – Арк.80.

про важливість цієї справи⁴⁵. Відтак 10 травня гетьман П.Скоропадський звернувся до барона А. фон Мумма, а 30 травня з подібним листом до німецького й австро-угорського послів адресувалося Міністерство закордонних справ Української Держави.

Проведення політичної лінії на прилучення Криму вимагало гнучкої тактики, особливо зважаючи на активізацію на півострові проросійських сил та недостатню інформованість місцевого населення про стан справ в Україні. Зовнішньополітичне відомство Української Держави виділило кошти на допомогу трьом місцевим газетам. Однак кримський уряд перешкоджав цій пропаганді. Переслідувалися не тільки українські видання та громади, які підтримували думку про необхідність приєднання півострова до України, але навіть заборонялося приймати урядові телеграми українською мовою. Відтак Рада Міністрів затвердила розроблену МЗС програму економічної блокади Криму. Із середини серпня було припинено товарообмін, сухопутне й морське сполучення. Запроваджувався митний догляд вантажів, пропускалися лише товари та продукти, які надходили для потреб німецьких чи австро-угорських військ у Криму.

Наслідком таких жорстких заходів стало різке погіршення економічного стану півострова. Блокада, встановлена саме наприкінці літа – у період збирання врожаю, призводила до занепаду основної статті доходів місцевого населення – торгівлі овочами та фруктами. Економічна політика Української Держави щодо Криму дала певні результати. Урешті кримський уряд погодився на переговори щодо форми державного об'єднання з Україною. Тоді ж Рада Міністрів на своєму засіданні 18 вересня розглянула питання припинення блокади, вирішивши зняти митний догляд⁴⁶.

Переговори розпочалися у вересні, однак в їх ході виявилось, що кримська делегація зайняла непоступливу позицію, стверджуючи, що Крим має бути незалежним від України, а будь-які зміни в його статусі можуть відбутися лише внаслідок рішення мирного конгресу або за взаємною угодою з Українською Державою. Причому незважаючи на те, що Київ пропонував цій території широку автономію, самостійність у сфері місцевого самоврядування, в економіці, політиці тощо. Відтак українська сторона заявила про невизнання повноважень кримських делегатів та зажадала приїзду нових уповноважених, які представляли б основні народності півострова.

Нова делегація, що прибула незабаром, зайняла поступливішу позицію. Після довгих і гострих дебатів було досягнуто порозуміння та вироблено прелімінарні умови договору, за яким Крим отримував внутрішню автономію у складі Української Держави, свою адміністрацію, територіальні війська тощо. При Раді Міністрів запроваджувалася посада статс-секретаря у справах Криму. Угода мала бути ратифікована татарським курултаєм і з'їздом національних та громадських організацій півострова⁴⁷. Проте до практичної реалізації цих домовленостей справа так і не дійшла.

⁴⁵ ЦДАВО України. – Ф.1064. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.1 зв., 6 зв.

⁴⁶ Там само. – Арк.254–255.

⁴⁷ Дорошенко Д. Історія України: 1917–1923. – Т.2. – С.214.

Підбиваючи підсумки, слід зазначити, що діяльність уряду Української Держави характеризувалася посиленою активністю у зовнішньополітичній сфері, одним із напрямів котрої стало налагодження контактів із новими державними утвореннями, що виникли на обширах колишньої Російської імперії. Це зумовлювалося необхідністю вирішення питань політичного, економічного, територіального характеру. Крім того, взаємне визнання на міждержавному рівні стверджувало новий правовий статус цих територій – уже як суб'єктів міжнародного права, що, своєю чергою, робило очевидним факт розпаду колишньої російської держави.

Реальні досягнення української дипломатії у цьому напрямі були пов'язані з певними труднощами, а саме з розбіжностями в поглядах провідних політичних сил невизнаних державних утворень щодо вирішення спірних проблем, загальною нестабільністю ситуації й незрозумілими перспективами взаємовідносин в умовах завершення світової війни. Незгода в поглядах на національні й державно-політичні процеси, що стали природним наслідком колапсу імперії, стосовно подальшого врегулювання міждержавних відносин призвела до конфронтації у стосунках між Українською Державою та РСФРР, яка намагалася зберегти свою зверхність над територіями, котрі відокремилися від неї останнім часом. Більшовицький уряд формально продемонстрував свою прихильність щодо дотримання брестських домовленостей, однак, як у випадку переговорів у Бресті, російські представники знову вдалися до тактики зволікання. Формально визнавши право українського народу на самовизначення та національну державність, влада РСФРР зневажливо ставилася до Української Держави, що фактично завело переговори, єдиним наслідком яких стало укладення перемир'я й декількох угод, у глухий кут.

Зближення України та Всевеликого Війська Донського набуло рис не до кінця реалізованого стратегічного партнерства. Обидві сторони прагнули ефективного військово-політичного союзу, убачаючи в ньому гарантію збереження державності в несприятливій міжнародній обстановці. Щодо українсько-кубанських відносин, слід підкреслити, що вони лише частково набули міжнародно-правового оформлення (деталі торгово-економічної угоди сторони так і не обговорили, а представництва Кубані в Україні відкрити не встигли). Можливо, «українська партія» в кубанському керівництві, попри декларативні заяви про солідарність з офіційним Києвом, не надто прагнула зближення з режимом П.Скоропадського, а російськофільський провід Кубані, очолюваний військовим отаманом О.Филимоновим, цілком задовольнявся поставками зброї з України, не вбачаючи в політиці Києва тривалого чинника міжнародних відносин⁴⁸. Вирішення ж кримського питання відображало еволюцію поглядів українського керівництва на принципові засади політики стосовно суміжних держав: від революційного романтизму Центральної Ради щодо дотримання права націй на самовизначення до усвідомлення пріоритетності державних інтересів України у здійсненні зовнішньополітичного курсу.

⁴⁸ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.106.

Кримська політика гетьманату була перспективною та єдино доцільною за тогочасних обставин⁴⁹.

Уряд Української Держави заклав підвалини зовнішньої політики, які передбачали встановлення відносин із державами і державними утвореннями, що виникли на теренах постімперської Росії. Однак тогочасна українсько-російська конфронтація, триваюча громадянська війна, поширення білого руху в різних регіонах Росії, обставини, пов'язані з завершенням Першої світової війни та, зрештою, нетривалий період існування самого гетьманату унеможлилювали втілення напрацьовань вітчизняної дипломатії.

⁴⁹ Матвієнко В.М. Українська дипломатія 1917–1921 років... – С.57.

The author examines the Eastern direction of international policy of Ukrainian State. Based on archival sources, author substantiates the historical need to establish international relationships between Ukrainian State and new states that rose on territory of former Russian empire (Don, Kuban). The priorities of Ukrainian diplomacy as well as political background of its realization is analyzed.

Keywords: *Ukrainian State, hetmanat, P.Skoropads'kyi, RSFSR, Brest peace treaty, Ukrainian-Russian peace negotiation, Kuban, Don Cossack Host.*

В.Ф.ВЕРСТЮК*

СЕРГІЙ ЄФРЕМОВ ПРОТИ ПАВЛА СКОРОПАДСЬКОГО

Аналізується публіцистика одного з найвідоміших журналістів доби Української революції, лідера партії соціалістів-федералістів С.Єфремова, з'ясовується його категоричне несприйняття перевороту 29 квітня 1918 р. та режиму П.Скоропадського як антидемократичного, збудованого винятково на підтримці німецьких й австрійських окупаційних військ. Розглядається висвітлення С.Єфремовим окремих аспектів внутрішньої та зовнішньої політики гетьманату.

Ключові слова: Українська революція, державний переворот, скоропадщина, рекація, реквізиції, цензура.

За останні двадцять років історія створення Української Держави 1918 р. ретельно опрацьована дослідниками. Вийшло друком чимало узагальнюючих і вузькоспеціальних праць, в яких усебічно розкривається цей короткий за часом, але досить динамічний і драматичний за перебігом подій період Української революції 1917–1921 рр. Особливістю сучасної історіографії теми є її широкий оціночний діапазон – від глорифікації до нищівно-критичного заперечення¹. Часто-густо дослідники висловлюють цілковито контрверсійні думки щодо природи гетьманського режиму та основ проваджуваного ним курсу внутрішньої і зовнішньої політики. Ці дискусії, як правило, точаться в науковому середовищі, мають пізнавальний, академічний характер і не виходять на більш широке політичне поле, однак за ними не можна не помітити певну світоглядну проблему. Стисло її можна визначити так: що більш важливе в момент революційної кризи – створення і збереження будь-якими засобами державності, яка згодом може стати (а може й не стати) національним консолідатором, чи нагальне вирішення суспільних потреб, що призвели до революції, за допомогою державної політики як інструменту подолання кризи? Іншою світоглядною особливістю сучасної історіографії є суперечка (часто прихована) з приводу національної сутності гетьманату, його українськості чи малоросійськості. За кожним із цих світоглядних уявлень стоїть своя умовна стратегія й тактика побудови держави. У міжвоєнний період минулого століття вони поділили українських істориків на державників і народників. Щось подібне маємо й сьогодні. Об'єктивно, спираючись на невдалий досвід українських визвольних змагань, важко визначити, хто у цій суперечці має більші резони. Усесвітня історія підказує нам, що немає якихось усталених і перевірених, єдино вірних способів творення держави. Як нема й однозначної відповіді на питання, що є запорукою міцності нової держави – опертя на титульну націю, чи спроба здобути лояльність усіх народів, які населяють цю державу?

* Верстюк Владислав Федорович – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ

¹ Докл. див.: Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С.9–29.

Іноді держави виникають із внутрішніх потреб національного розвитку, іноді є наслідком дії сприятливих зовнішньополітичних обставин і сил. Така множинність форм застерігає історика від надмірного абстрагування та нагадує, що його обов'язок полягає насамперед у детальній фіксації, описі того, що відбулося. А це, своєю чергою, заохочує до пошуку нових джерел, їх аналізу та залучення до існуючих наративів.

Цей достатньо довгий вступ видався мені необхідним для з'ясування дослідницької теми з кількох причин. Передусім з огляду на постать С.Єфремова, активного учасника національного руху, лідера Української партії соціалістів-федералістів (УПСФ), одного з найпродуктивніших публіцистів доби революції, перо якого зафіксувало на шпальтах «Нової ради» сотні великих і малих подій, прокоментувало найрізноманітніші повороти політичної ситуації, а багатьом діячам того часу дало критичну оцінку. Можна говорити про певну цілісність поглядів С.Єфремова на події Української революції, які визначалися його ліберально-демократичним світоглядом, що майже в однаковій мірі робило його супротивником як лівого екстремізму, так і правого консерватизму. Цікаво, що формально залишаючись заступником голови Української Центральної Ради, С.Єфремов критикував її ліву, нереалістичну політику, особливо після повернення УЦР до Києва весною 1918 р. Однак і державний переворот 29 квітня 1918 р. не викликав у нього жодних позитивних альянсів, а гетьманська політика наражалася на інтелектуальний спротив, суб'єктивне несприйняття. Можливо, саме ця обставина була причиною слабого використання сучасною історіографією публіцистики С.Єфремова, яка далеко не завжди вписується у загальні історіографічні схеми. Водночас, на мою думку, публіцистична творчість С.Єфремова є органічною частиною короткої історії гетьманату, вона дозволяє не лише відтворити минуле української революційної журналістики, але й краще зрозуміти умонастрої тогочасної вітчизняної інтелігенції, а також підважити кілька існуючих до сьогодні історіографічних міфів (скажімо, про те, що П.Скоропадський після перевороту щиро протягнув руку дружби і співробітництва соціалістам-федералістам, пропонував їм участь в уряді).

Перші дні перевороту до цього часу вивчено недостатньо з причин малої кількості джерел і їх слабкої об'єктивності та інформативності. Змовники були погано підготовленими, не мали чіткого плану дій, очевидно, покладаючись у всьому на німецький чинник. Їх коло було досить вузьким, далеко не всі близькі до гетьмана особи, скажімо М.Устимович, посвячувалися в тему перевороту. Як згадував пізніше П.Скоропадський, акція планувалася на 30 квітня, на другий день роботи з'їзду хліборобів, адже настрої делегатів наперед не були відомі². На порядок денний зібрання питання про владу й гетьмана не виносилося³. Зі складом кабінету теж були проблеми – за перші три дні змінилося три його очільники. Гетьман писав, що його головною ідеєю було створення сильно-го уряду, здатного на відновлення життя країни. А тим часом його мучило, як

² *Скоропадський П.* Спогади: Кінець 1917 – грудень 1918. – К., 1995. – С.154.

³ *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1923 рр. – Т.2: Українська гетьманська держава 1918 року. – Нью-Йорк, 1954. – С.36.

він пише, «відсутність біля мене підготовленого кадру людей, здатних зайняти міністерські пости»⁴. Жодної кандидатури з кола есефів П.Скоропадський не називав, адже, очевидно, і не розглядав. На посаду голови уряду він вирішив узяти М.Устимовича, хоча й усвідомлював, що той не годиться на таку посаду. «Підходящої людини у Києві я не бачив на цей пост. Я вирішив взяти М.Устимовича з тим, щоб згодом, коли справа одержить розголос і можна буде працювати відкрито, я підшукаю йому інше почесне призначення. Окрім того, далеко не всі портфелі міністерські були заміщені»⁵, – зізнавався гетьман. При цьому він не приховував, що бачив «списки соціалістів-федералістів, які одними з перших зуміли викликати у німців довіру до себе»⁶. А от у П.Скоропадського соціалісти-федералісти симпатії та довіри явно не викликали, він іронічно називав їх «кадетами 3-го сорту»⁷. Думається, спроби порозумітися з есефами були зроблені «для годиться» за рекомендацією німців. Про їх позірність говорить той факт, що 29 квітня нова влада призупинила вихід газети «Нова рада» (орган УПСФ), відновивши його лише 9 травня, коли вже було сформовано уряд, а перша хвиля суспільного збудження після перевороту пройшла. Саме 9 травня відновлена «Нова рада» відкрилася передовицею С.Єфремова «Наша позиція», в якій він у категоричній формі висловив власне негативне ставлення і позицію очолюваної ним партії до перевороту.

«Тепер маємо нове правительство, – писав С.Єфремов. – На кого воно спірається, коли брати, певна річ, внутрішні сили? З'їзд земельних власників, на якому доведено до діла ідею перевороту – це певна річ цілком видима підвалина для нового міністерства. Але так само видима річ, що специфічний добір з'їздовців не може убрати в себе навіть тих, що були в опозиції до правительства Голубовича. Виразно власницькі інстинкти, чорносотенний дух та російська орієнтація з'їзду виключає можливість солідарності з ним та його ділом і широких народніх мас, і всіх прихильників волі і, звичайно, української інтелігенції. З'їзд та сформований на йому кабінет, що потім дістав собі в голови п. Лизогуба, з внутрішнього погляду знов же висить у повітрі й знов же не матиме ні реальної підпори в масах, ні навіть морального спочуття од української інтелігенції. Його політика неодмінно має бути чужою для України і, з багатьох поглядів, явно ворожою її інтересам»⁸.

Минуло всього кілька днів після перевороту, уряд лише формується, програма його діяльності ще не скристалізована, але С.Єфремов уже виніс переконання, що переворот – це не просто спосіб зміни лівого, есерівського уряду В.Голубовича більш правим політичним крилом, це значно масштабніша за своїми наслідками акція, покликана покласти край революції, повернути країну на кілька років назад, ліквідувати здобутки демократії у соціальній та національній політиці.

⁴ Скоропадський П. Спогади... – С.149.

⁵ Там само.

⁶ Там само. – С.139.

⁷ Див.: Пиріг Р.Я. Українська гетьманська держава... – С.89.

⁸ Нова рада. – 1918. – 9 травня.

Із цього моменту та до падіння гетьманського режиму публіцист дотримуватиметься сформульованої ним думки, щоразу повторюючи її й відповідним чином розвиваючи. Для С.Єфремова ясно, що переворот – це не наслідок прояву внутрішніх суперечностей в українському русі, які, без сумніву, існували, а результат успішно проведеної спецоперації, у результаті якої

«організація нової влади на Україні потроху, шкандибаючи і спотикаючись, таки доходить до кінця. Нове міністерство вже мало не зовсім сформовано. Особистий і громадський склад його, хоча можуть бути ще маленькі перетасовки, визначився зовсім виразно. І тепер можна вже говорити про те обличчя, з яким вийде перед люде це нове “українське” правительтво [...]. Отже, перше “ділове” правительтво на Україні – не українське: такий маємо одразу парадокс життя, яке так часто обдаровує нас великими несподіванками. І таких парадоксів буде ще чимало в теперешні часи, – так багато, що і все міністерство д. Лизогуба можемо назвати в значній мірі міністерством парадоксальним, сплетеним з несподіванок та політичного кар’єризму, з суперечностей та зовсім виразник ознак тієї “волі до влади”, яка жене своїх носителів на карколомні сальто-мортале»⁹.

Зі зрозумілих причин цензурного характеру С.Єфремов не говорить про архітекторів і головних організаторів перевороту, під охороною яких зібрався хліборобський з’їзд. Але він не сумнівається, що це німецькі генерали. Після падіння гетьманського режиму, у січні 1919 р. публіцист дає в «Новій раді» цикл статей, об’єднаних спільною назвою «Скоропадщина». Тут він називає все своїми іменами:

«Рідко коли узурпація приходила таким циничним, безсоромністю вистеленим шляхом, як це зробила скоропадщина. Рідко коли нова власть так одверто вихиляла своє справжнє, практичне обличчя з-під тих “ідейних” запон, якими звичайно приоздоблює себе всяка узурпація».

С.Єфремов наголошує на ролі німецької військової присутності в Україні, без ініціативи й участі якої переворот ніколи б не відбувся:

«З першого моменту, коли вискочив на сцену – в цирковій ложі й на Софіївському майдані – і до останнього дня, коли згинув без вісти й сліду – “гетьман всея України” державсь тільки на чужій реакції, на чужій силі, на голому насильстві. Власної підпори тут не знайдеш. Гола й не підмальована узурпація була домінантою у воскресеній гетьманщині».

Вторинність, маріонетковість нового режиму не викликали у С.Єфремова сумнівів:

«Тупа реакція, що неспромоглася навіть на власну силу, а сперлася цілком на дужі тоді плечі німецького вищого командування,

⁹ Нова рада. – 1918. – 10 травня.

занадто ясно визирала з-за постати цього російського генерала з лиховістним прізвиськом і сумнівною репутацією. Ясно було, що це тільки лялька, нитки од якої простяглися з Інститутської на Катерининську вулицю, де керувала ними жилава рука генерала Гренера. Німецькі юнкери скористувалися з помилок по-дитячому безпорадного правительства В.Голубовича і взялися рятувати українських зубрів, – а в результаті братньої цієї допомоги й народилася маріонетка з пишним титулом – “гетьман всея України”¹⁰.

На думку С.Єфремова, П.Скоропадський – випадкова в українському русі людина, малопопулярний російський генерал, який лише завдяки власному прізвиську та збігу обставин потрапив у політику, і до того ж «не мав навіть стільки розуму й такту, щоб використати до пуття інсценівку свого циркового обрання». С.Єфремов не приховує своєї іронії щодо перших законодавчих гетьманських актів: грамоти та тимчасових законів.

«У своїй грамоті, отій класичній пам’ятці глупоти й нахабства, “гетьман всея України” не догадався навіть послатись на те, що йому всенародним обранням доручено булаву, а сам себе просто взяв та й прирік володарем над Україною (“я об’являю себе гетьманом”). Ще більш автократичні замашки виявились у тому “тимчасовому законі”, який од того часу мав бути конституцією України: безграмотний плагіат з пам’ятних “основних законів” Російської імперії занадто бив у вічі з цього убогого твору гетьманської юриспруденції»¹¹.

Гетьманський переворот, на думку С.Єфремова, це також спроба старої дореволюційної реакції взяти політичний реванш. Не випадково за гетьмана Київ перетворюється на притулок для величезної маси реакційних царських сановників, військових, церковних діячів.

«З Великої Росії, а надто з колишніх центрів, Петербургу й Москви, ринули на Україну хмари “фаховців”, і просто спекулянтів, яким вже небезпечно, та й ні на чому стало мародерствувати в класичній стороні совдепів. Київ по самі вінця заповнився новітніми аргонавтами, які знайшли нарешті золоте руно – і не постригли його, а навіть з живим м’ясом виривали. З тихого, інтелігентського Києва стала “найвеселіша столиця в світі”. Увесь бруд, увесь намул великопанських центрів, уся рутинна старої бюрократії перелилися на Україну й почали тут, під гетьманським крилом, свою розкладову роботу. І місяць – другий не минув, як з України зроблено цитадель реакції, надію реставраторів, пристановище всього, що найгірше було колись у царській Росії»¹².

Зрозуміло, що за таким режимом С.Єфремов, який сформувався на українській народницькій традиції та понад два десятиліття віддав боротьбі за українську справу, не міг визнати статус національного.

¹⁰ Там само. – 1919. – 3 січня.

¹¹ Там само.

¹² Там само.

Для С.Єфремова гетьманська влада чужа, інородна, не та, що вийшла з народного лона, а силоміць нав'язана народу. Звідси й відповідне безкомпромісне ставлення публіциста до нового курсу, яке він оприлюднив ще на початку травня 1918 р.:

«Ми ставимо за найвищу мету нашої роботи – добро українського народу, що досяг був власної державности і національних здобутків у демократичних формах, яка на цей час для нас служить за єдине мірило правительственной політики і визначає наші до неї стосунки. І за часів большевицьких, і за правительства Голубовича ми були в опозиції, бо і всеросійські, і наші большевики працювали на згубу основним домаганням української національности й державности. Чи ж має тепер статися одміна? Видима річ – ні. До старих питаннів ми тільки підходимо з нового боку, але з тією самою, по суті оцінкою, і ми будемо вести свою давню нитку слугування українському народові в його найістотніших потребах»¹³.

С.Єфремов – загартований політичний борець, він пройшов вишкіл царської цензури, коротко взимку 1918 р. зіткнувся з цензурою більшовицькою, тому не має особливих ілюзій із приводу можливого тиску на опозицію та її пресу:

«Ми розуміємо, що становище для нашої позиції настало надзвичайно тяжке, що воля слова вже дістала великі щербини, що знов починається тяжка дорога боротьби за елементарні вимагання людського життя. Але не первина нам цю боротьбу провадити. І тепер, перед новими перспективами, можемо знов показати те, з чого ми почали свою роботу за большевиків: “Де не зможемо по правді говорити – там воліємо мовчати, бо сила може заціпити уста, може скувати вільне слово, але зневолити, щоб щире переконання проти совісти говорило – ще не вродилась така на світі сила”»¹⁴.

Важко повірити в те, що між гетьманом і однодумцями С.Єфремова могли знайтися точки дотику, не говорячи вже про спільну працю.

10 травня уряд Ф.Лизогуба затвердив декларацію власних намірів, яка мала заспокоїти громадськість і дати пояснення, чому нова влада вдалася до такої архаїчної форми державности, як гетьманат. У декларації йшлося про те, що гетьман «не думає стати самодержцем», а уряд «міцно проводитиме в життя ідею дальшого всестороннього розвитку української національної культури, забезпечення прав української мови в школі та державних і громадських організаціях і зміцнення всіх форм української державности». Уряд уважав свою місію тимчасовою, покликаною зміцнити в Україні державність та скликати народне представництво, яке висловить справжню «непофальшовану волю українського народу щодо будучого державного ладу України»¹⁵. Декларація

¹³ Нова рада. – 1918. – 9 травня.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Дорошенко Д. Історія України... – С.94–96.

запевняла, що влада не має прагнення обмежувати місцеве самоуправління, як і політичні свободи громадян, що уряд не стане на службу інтересам великих землевласників, що він уже приступив до вироблення плану земельної реформи й т.ін. Водночас документ містив цілий ряд суперечливих інвектив і відвертих погроз на адресу гіпотетичних агітаторів, які гудили нову владу. С.Єфремов не забарився з коментарем. 14 травня він опублікував статтю «Слова та діла», в якій поставив під сумнів реальність і щирість урядових обіцянок:

«Опубліковане в газетах правительственне повідомлення од нового міністерства має загальний характер всіх правительственних повідомлень, до яких зучала нас була минула російська дійсність [...]. І читаючи це повідомлення, – не перестаєш думати, що краще було б, якби правительство дало було спокій “агітаторам, що розійшлися по всьому краю”, а зате ясніше поставило перед очі громадянства та поясняло ті свої практичні заходи, які так суперечать усяким гарним словам і зглибока зачіпають та хвилюють не тільки верхню плівку людей, що “роблять політику”, а справді таки широкі народні маси».

С.Єфремов говорить, що не титул гетьмана викликає заперечення, а ті обставини, за яких цей титул реставровано.

«А обставини, як ми знаємо, були такі, що справді дають ґрунт для думки, що заводиться особистий режим, і з цього погляду хоча б цитована вже у нас фраза з “Грамоти” – “я оповіщаю” вимагала б точного і ясного толкування. Про це саме і мовчить офіційне повідомлення, як і про те, чому звичайна досі назва “Українська Народня Республіка” вимагується з правительственних актів та заміняється просто “Українською Державою”».

С.Єфремов пише, що справи уряду розходяться з його реальною політикою, а численні репресії, з яких режим почав свою діяльність і якими її поки що й обмежує, вимальовують невтішну перспективу: «Треба думати, що й по своєму повідомленні нове правительство зостанеться таким же ізольованим та самотнім, яким було й досі»¹⁶. Бідою уряду, на думку С.Єфремова, була його несамотійність і нездатність виробити лінію конструктивної політики:

«Місяць живемо під новою владою, – писав публіцист. – Часу може й не досить, щоб зробити щось епохальне, але цілком досить, щоб напрям показати, виточити якусь одну лінію і по ній, як що це справді тверда і певна себе власть, іти непохитно, не звертаючи й не оглядаючись на всі боки. Але цього якраз ми й не бачимо. Лінії просто нема. Ніхто нікуди не йде. Правительство нічого іншого не робить, тільки топчеться на одному місці, топчеться безсило і неоковирно»¹⁷.

¹⁶ Нова рада. – 1918. – 14 травня.

¹⁷ Там само. – 28 травня.

Принципова хиба нової державної конструкції, на думку С.Єфремова, у відсутності міцного фундаменту, опертя на суспільний загаль, яка складає «основу всього нашого дуже невідрадного теперішнього становища». Воно постійно проявляється не лише у внутрішній, але й у зовнішній політиці, де українська дипломатія зазнає однієї поразки за іншою:

«Бесарабія... Крим... Дін... Кубань... Холмщина... Галицька справа... Ратифікація Берестейського договору в Австро-Угорщині... Це ж ляпас за ляпасом, які дістає наша недолуга дипломатія. Навіть замирення з совітською Росією вона зробити не годна, хоча це, здавалося б, не так то вже й важко. І це не тому, що не має твердої волі, – на це нашої влади вистарчило б, бо імперіалізму їй не бракує, а тому, що за волею тією нічого не стоїть, ні на що вона в середині не спірається і живе ізольовано од усього – од інтелігенції, цього мозку країни, од мас, рук її, од правих, од лівих, од середніх – од усіх кругом. І це чудово бачать усі наші сусіди і – на свою руч використовують»¹⁸.

С.Єфремов одним із перших заговорив про те, що внутрішня політика нового режиму дуже швидко переросла спроби зміцнити державний лад, встановити тверду владу та громадський порядок і набула відвертого репресивного характеру. Хвиля арештів прокотилася по революційній демократії, зачепила міські думи, повітові та губернські земства. С.Єфремов не міг мовчати в подібній ситуації:

«Те, що робиться тепер на Україні, скидається вже не на державну боротьбу, не на втихомирення, навіть, а просто на політичну помсту соціальних шарів, які знов прийшли до влади і нічого кращого не здужали вигадати, як старими ж і забрудненими руками творити не суд, а розправу над своїми політичними ворогами. Коли людей хапають за те, що вони займали це або те становище, коли їх, як напр. Одинця, держать у вогких і темних мішках разом з уголовними злочинцями, злодіями та розбишачками, коли їм не кажуть цілими неділями, за що їх обвинувачують, або коли їх обвинувачують статтями з старого Угол. Уложенія витягнутими – то в цьому всьому важко побачити щось інше, а не саму голу помсту, саме “торжество победителей”, які не навчилися нічого навіть з недавньої науки столипинського часу»¹⁹.

Поряд із державною вартою, ревізійними загонами велика роль у проведенні репресивної політики відводилася місцевій владі – губернським та повітовим староствам, загально сформованим із реакційних елементів. Цю обставину визнавав згодом і один із найтолерантніших історіографів гетьманської влади – Д.Дорошенко. Він писав про випадкові й невдалі, одіозні призначення, однак заперечував, «ніби було попризначувано “царських губернаторів” і

¹⁸ Нова рада. – 1918. – 7 серпня.

¹⁹ Там само. – 22 травня.

“справників”²⁰. Місцева влада – ще одна критична тема для С.Єфремова. Він не пише про буквальні призначення «старих губернаторів», але для нього очевидно, що на місцях владу отримали люди з дореволюційним досвідом і психологією. А це, на його думку, небезпечно, як рух уперед із головою, поверненою назад:

«Адміністрація царських часів тільки те й робила, що як шашіль точила державний організм у середині; адміністрація наших часів робить те ж саме, тільки що відповідно до завданнів утихомирення робить це з більшим розмахом та смаком, з більшою до цинизму доведеною одвертістю. Та й не диво: сам пан голова міністрів недавно мусів признатись, що склад провінціальных адміністраторів дуже далекий навіть не од ідеала – куди вже нам! – а од того, щоб їх терпіти можна було».

Вишукування крамоли зробилося головним завданням місцевої влади. Як приклад такої роботи публіцист наводить наказ подільського губернського старости до мирових посередників, в якому рекомендується скласти списки тих селян, котрі не брали участі в погромах економій, користуючись свідченнями панів-поміщиків. Очевидно, таких була меншість і скласти списки було простіше, але з якою метою вони складаються? – запитує автор статті. І сам дає відповідь:

«З одного боку, щоб невинні не несли кари за те, що невинні, бо досі несли її; а з другого, щоб вони послужили “серьезнымъ средствомъ создания здоровой и авторитетной группы населения, которая окажетъ правительству и представителямъ его власти на местахъ неоценимыя услуги въ деле выяснения виновныхъ и установления порядка”²¹».

Із приводу необхідності «твердої влади» С.Єфремов публічно полемізує з Д.Донцовим, який захищав дії уряду, пояснюючи їх потребою встановлення міцного порядку. С.Єфремов на це відповів так:

«Супротивниками політики “твердої руки” ми не були ніколи. Зараз по повороті Центральної Ради з Житомира ми писали про потребу справжньої влади, тієї влади, яка не тільки хоче, але й може проводити до життя свої постанови – і за це тоді ж стрілися з перелякано-обуреними докорами на сторінках одного з тодішніх офіціозів. Звичайно, таку політику ми розуміємо не в тому, щоб троцяти шибки, як розумів її колишній диктатор російський Дурново, а за ним і його наслідувачі, а в тому, щоб потрощені шибки повставляти. Бити шибки штука немудра і це всякий потрапить. Далеко важче виявляти тверду руку в позитивній праці, не впадаючи, з одного боку, в демагогічне потурання отарним інстинктам маси (большевизм з ліва), ні в соціальну помсту та насильство над людністю з другого (больше-

²⁰ Дорошенко Д. Історія України... – С.91.

²¹ Нова рада. – 1918. – 13 серпня.

визм з права). І от тут усе питання в тому, чи данна комбінація влади може знайти таку середню лінію, щоб удержатись на високостях позитивної роботи»²².

Не може погодитись С.Єфремов і з політикою утисків місцевого самоврядування – земств і міських дум, які після падіння самодержавства зазнали демократизації та під впливом Центральної Ради набули яскравого національного забарвлення. С.Єфремов пише, що цілком зрозуміло, для чого провели фронтальну ревізію органів самоврядування. Це – прелюдія до запровадження нового земського закону, згідно з яким повноваження губернських і повітових гласних припинено:

«Управа, виходить, працюватиме цілком безконтрольно, – робить висновок публіцист. – І коли це управа не обрана, а призначена, то самоврядування обертається в нуль і тріюфує штюрмеровський порядок, і ми не здивуємось, коли за кілька місяців панування цього порядку зруйновано буде зав'язь ладу, на який принаймні надію давало демократичне, безцензове земство. Російські національності в ролі варягів в українському земстві – це не тільки господарська, а й політична небезпека».

Завершує статтю висновок-запитання: «Чи не кидає українська держава собі колоддя під ноги, сажаючи на українські стільці отих столипинових вихованців?»²³. Іншу статтю на подібну тему С.Єфремов закінчує оптимістичним висновком:

«Хід цієї історії цілком натуральний. Боротьба за демократизацію життя на цьому не спиниться. Ідея демократичного самоврядування не збанкрутувала, а тільки мусить на якийсь час поступитися перед непереможними обставинами. І реакції нема чого радіти: побачимо, як вона впорається з тим, що сама ж і наробила, і чи не доведеться їй заради порятунку місцевого господарства користуватись багато чим з досвіду і практики демократичних органів. Тріумфальні розмови хутко затихнуть під тиском життя, й ідея демократичного самоврядування стане знов чистою і не заплямованою»²⁴.

Особливо болісна ситуація утворилася на селі, де підтримані гетьманською владою та іноземним військом поміщики вимагали відшкодування завданих їх господарствам та оселям збитків. У дію пішли каральні загони, державна варта. С.Єфремов різко виступає проти подібних методів, але й не захищає селянство. Він пише, що селяни постраждали двічі, спочатку зваблені лівою демагогією і популізмом, які пропонували швидкий спосіб розжитися землею, а тепер – від каральних акцій поміщицької реакції. Власне, на його переконання, селянство стало жертвою як лівого, так і правого екстремізму:

²² Нова рада. – 1918. – 7 серпня.

²³ Там само. – 28 серпня.

²⁴ Там само. – 3 жовтня.

«Недосвідчений у соціальних справах селянський розум не може усвідомити цієї раптової зміни, не може ні знайти винуватих, ні зрозуміти, що право здобувається не самим революційним по-ривом, а довгою боротьбою і працею над власним добробутом, освітою, культурою»²⁵.

На його переконання, конструктивний вихід зі становища може бути досягнутий лише спільними діями селян і влади:

«Не безладними виступами, не гайдамацьким терором будуеться життя, а організованою силою. Це повинні зрозуміти люде, що пробують демагогію воскресити. Але так само не реакцією, не правительственным терором, не помстою кладуться підвалини організованої громади, а тим паче держави. Це повинно зрозуміти й правительство, що силкується повернути все назад»²⁶.

Аналізуючи природу гетьманського режиму після його падіння, С.Єфремов дав таку стислу характеристику внутрішньої політики:

«Насамперед заведено цензуру – “тимчасово”, але з нахилом усе гірш і тісніше закліщувати слово [...]. Почались арешти: тисячі людей закинуто до в'язниць, другі тисячі помандрували на заслання до німецьких концентраційних таборів. Рахунки політичні, а ще більш особисті знов запанували серед зливи безглуздих арештів. По всій Україні розлились дикими загонами карні ватаги з найманих посіпак, і їхніми руками поміщики вертали до життя порушену справедливість: брали контрибуції, розстрілювали, карали без суду, знущались як хотіли з недавніх переможців. Конвульсивні, чисто рефлексійні повстання, які тут то там спалахували по селах, тільки підливали оливу до вогню соціальної помсти й давали притоку до нових “усмиреній”. Столипінські методи вернулись з забуття»²⁷.

До реанімації «столипінських методів» внутрішньої політики С.Єфремов повертається ще в одній статті – «Широкий розмах», в якій коментує промову міністра внутрішніх справ І.Кістяківського на з'їзді губернських старост. Із деклараціями в міністра все гаразд («державна самостійність України – звичайно. Тверді національні підстави – само собою. Політична найширша толеранція – як же инакше?»), однак реальна робота визначається не правильними словами, а дещо іншим напрямком. Публіцист цитує урядовця («Міністерство внутрішніх справ не виконало б свого національного завдання, коли б не звернуло найсерйознішої уваги на ті злочинні елементи, що борються проти нашої державности») і показує, де і як він шукає цих «злочинців». До їх переліку потрапляють

«не тільки “крайні ліві партії” та “революційний соціалізм”, еволюційному, слава Богу, поки що дозволяється існувати, але й

²⁵ Там само. – 25 травня.

²⁶ Там само.

²⁷ Там само. – 1919. – 7 січня.

професійні спілки, кооперативи, просвітні й культурні товариства і т.и., бо й сюди можуть втиснутися оті “антинаціональні та антидержавні” елементи. Спеціально ж вони облюбовали були собі за “антидержавного виборчого закона” – так нині іменується вселюдне виборче право [в] органи місцевого самоврядування, і п. міністр обіцяє нові закони “на широких демократичних, але не антидержавних основах”... Отже, як бачимо, в широкому розмахові п. міністра “національне завдання міністерства внутрішніх справ”, почавши з крайніх лівих, загорнуло під розуміння антидержавности та злочинности все публічне і громадське життя, і всюди має провадити свою специфічну роботу, що колись звалась викорінюванням крамоли, а у нас ще не здобула поки що відповідного ймення»²⁸.

Відстежуючи найболючіші та найгостріші проблеми поточного моменту, С.Єфремов не міг оминати питання створення армії. Восени 1918 р. стало зрозуміло, що країні Четверного союзу на порозі поразки у великій війні, а у зв'язку з цим Україна має подбати про свою безпеку, яку може гарантувати лише боездатне військо.

«Сучасна держава, а надто в обставинах світової війни та рухів, не може жити й розвиватись без організованої оборони, – пише публіцист. – Без неї держава повинна зараз же впасти жертвою зажерливости сусідів та анархії в середині. Тим більш ця небезпека вирізняється тепер, коли політично-межнародний обрій захмарився до останньої міри й коли тільки зі збройною силою рахуються на міжнародній арені. Україна мусть мати ту силу, інакше бо не зможе вона виконати й тих завданнів своїх державного і політичного будівництва, які стоять перед нею».

С.Єфремов вважає, що чимало часу «для організації оборони» згаяно, і це вже дається взнаки. Причому Україні потрібно мати не просто збройну силу, а «свідому армію вірних синів, що стануть грудима в її оборону – обороняючи себе і рідний край та його будучину». Армія повинна не тільки «бути справді великою оборонною силою», але й також

«стати школою свідомости та національного виховання. Тільки свідомо армія може бути справжньою силою, – це вже довів досвід світової війни, і будувати кадри народних оборонців треба на зовсім інших підставах, ніж було це в старій Росії. Казарма не повинна бути розсадником деморалізації й занепаду, а мусять стати свого роду обов'язковою школою, філією “Просвіти”, навчителькою рідної культури. Це величезна робота і величезне завдання, і ми розуміємо, що воно не робиться так одразу. Але підвалини такого будівництва треба закладати зараз же й одразу, не пробуючи навіть ставати на шаблонний шлях, що стару Росію довів до загибелі»²⁹.

²⁸ Нова рада. – 1918. – 22 серпня.

²⁹ Там само. – 6 жовтня.

Декларуючи ідею всебічного розвитку національної культури, забезпечення прав української мови у школі та державних і громадських організаціях, зміцнення всіх форм державності реально уряд не поспішав з її реалізацією, а часто просто нехтував. В офіційному діловодстві та практичному вжитку чиновників перевага віддавалася російській мові. С.Єфремов неодноразово звертав увагу читачів на цю обставину.

Так, він пише про неприйнятну, з його погляду, судову контрреформу, яка фактично повернула дореволюційне судочинство з російськомовним діловодством. Ця система поновила старі судові палати й населила український сенат біженцями з колишнього російського судового сенату. Але це, на думку С.Єфремова, лише півбіди. Інша полягає в тому, що «п. міністр» тепер підводить свого роду ще й теоретичну базу під фактичне становище:

«Повернувши судові установи до русифікації, п. міністр нарікає все ж таки на українізацію. Оригінальний хід думок п. міністра можна переказати більш-менш так. Українізація судових установ довела б їх до повної руйни, тим то, на думку п. міністра, в діловодстві треба зберегти російську мову “въ неприкосновенности”. Все діловодство, слідство і взагалі вся процедура судова повинні відбуватись мовою російською, і ця мова в судових установах повинна лишитись “какъ бы государственнымъ языкомъ”. Чому це так повинно бути – цього нам п. міністр не пояснив, але видно з його слів одне тільки: поскаржившись на “насильственную українізацію”, він скінчив примусовою русифікацією, бо для української мови не лишив навіть вузької шпарки, якою вона хоч спорадично, хоч контрабандою могла б прохоплюватись крізь високі мури судової фортеці»³⁰.

В іншій статті («Сенатори і некультурність») С.Єфремов знову повертається до цієї теми, і нагадує про те,

«як ненормально стоїть у нас ця справа, віддана цілком і неподільно на чиновницьку самоволю. Адже сталося те, що ми не раз зазначали: “фаховці”, яким ліньки вчитись української мови, не тільки практично вживають виключно російської, а принципиально не визнають за українською мовою навіть права на рівноправність. Хоч як це чудно, а перед у такому нехтуванні української мови ведуть судові установи і між ними перший – сенат української держави.

Поміж сенаторів, зібраних абияк, здебільшого з заштатних членів колишнього “правительствующаго”, досить популярна є думка, що скоро нема нового закону про державну мову, то тим самим єдиною державною мовою може бути тільки російська. Ці добродії, вступаючи на службу українській державі, гадають, що вони перемінили тільки місце перебування, перенеслися з Петербургу до Києва, а решта – все по старому»³¹.

³⁰ Там само. – 4 вересня.

³¹ Там само. – 25 жовтня.

Для С.Єфремова очевидно, що «українізація» зробилась у нас «тією вже вигідною грубкою, од якої всякий танець починається, а тим паче той танець, що кінчається мріями про поворот до русифікації»³². Не може публіцист змиритись і з політикою міністра освіти М.Василенка, який запровадив щодо української освіти залишковий принцип. Він полягав у тому, щоб паралельно з існуючою системою російської школи створювати українську. Але на останню бракувало коштів, приміщень, підручників і т.ін. Подібна політика і практична її реалізація не могли не турбувати С.Єфремова. Неодноразово він повертається до теми київських українських гімназій, для яких у столиці влада не могла знайти придатне для навчання місце. Приміром, як альтернатива пропонувалися старі військові казарми.

«Справа з українськими гімназіями в Києві остаточно виясняється: помешканнів для них нема. Міністерство освіти виявило – мало сказати: байдужність, а просто злочинне нехтування до цієї справи. Всі можливі помешкання воно взяло під високу свою оборону, користуючись найскрупулезнішими причинами [...]. Очевидно, це вже просто знуцання. Але воно показує, що комусь треба того, щоб українських гімназій не було. І їх видко, не буде, – говорить публіцист у статті “Світовий скандал”. – Так і запишемо. В столиці української держави нема місця для українських гімназій. Є місце для всіх російських чиновників, яким назустріч так біжать навипередки, що навіть наперекір усяким божеським і людським законам реквизиють їм помешкання. Є місце для всяких інституцій усяких народів, для всяких шкіл, для кого і для чого хочете, аж до інтернату “сестрам милосердя”, які хтозна чому “реквізували” собі шкільне помешкання і звідти “не хочуть” (певна річ!) виходити. Є місце... Для “мужицьких” же гімназій нема. І не жди – не буде!

Це треба нарешті поставити ясно і запитати голову найвищої судової установи, що “совмещаєть” з цією посадою ще й керування народньою освітою: як він може лишатися на своєму одному й другому місці, коли те, що у його перед очима твориться, немає іншого ймення, як – світовий скандал?»³³.

Стрімке наближення кінця світової війни драматизувало ситуацію в Україні. Після відвідин Берліна П.Скоропадський почав шукати зближення з українською опозицією, головною перешкодою на цьому шляху став, як не дивно, гетьманський уряд, який перебував у руках кадетів. Український національний союз гостро критикував дії уряду і вимагав його переформатування. Уряд не забарився з відповіддю. 17 жовтня дев'ятеро міністрів зробили заяву, що Україна не повинна замикатись у власних національно-державних інтересах, повинна взяти на себе ініціативу боротьби з більшовизмом, стати осередком відтворення єдиної й неподільної Росії. Заява потягла за собою відставку та формування нового складу уряду, до якого ввійшли представники партії соціалістів-федералістів. С.Єфремов із важким серцем, але з надією прокоментував цей епізод. Він пише, що практично півроку державного життя було

³² Нова рада. – 1918. – 25 жовтня.

³³ Там само. – 14 серпня.

змарновано, уряд заявлений при своєму створенні як «діловий», жодної справи не зміг вирішити:

«Ні земельна справа, ні фінансова, ні харчова, ні справа внутрішнього заспокоєння, ні навіть освітня або церковна не знайшли собі розв'язання за ці півроку. В справі внутрішньої, напр., політики досить тільки згадати втихомирення столипинськими методами та цензуру, щоб сказати, що не на ті рейки поставлено було державне життя, якими можна було б до щасливого кінця докотитись».

Далі він нарікає на важку спадщину, яку дістає новий кабінет від свого попередника. Обставини погіршуються й тим, що повної демократизації уряду не відбулося, а уламки старого залишилися і в новому кабінеті:

«Українці, що разом з тим репрезентують і демократичну течію, мають у новому кабінеті меншість. Не тихомирну роботу ворожить правительству, як бачимо, найближча майбутність. Це не перемога, а тільки один з етапів. Це перший ступінь до оновлення, який конче треба зробити: без цієї спроби були всі шляхи до його перекопані»³⁴.

На короткий час у С.Єфремова з'являється надія й перспектива. Він підтримує урядову декларацію про необхідність негайних перетворень:

«Тільки кардинальні реформи всього внутрішнього життя дадуть підпору державному організмові і забезпечать од анархічних та большевицьких елементів. Тільки такі ж реформи можуть стати резонатором, з якого чуто стане голос Україна там, де рішатиметься доля світу»³⁵.

Одночасно С.Єфремов застерігає проти безпідставних надій на те, що Антанта як переможниця у світовій війні наведе порядок і в Україні:

«Мені здається, що це нова ілюзія. Може статись, Антанті буде не до того, – пише публіцист. – Матиме вона певне й свого антантського клопоту досить. Насамперед, як свідчать умови замирення з Німеччиною, поміж її власними членами вже пройшла розколина і інтереси їхні не цілком однакові й можуть і далі колотись і колоти, – можуть з спільників навіть і ворогів виробити. Так часто буває, коли буває коли вже ділитись доводиться. Але найголовніше навіть не в тому, а в новій світовій ситуації. Адже війну передержано до такої міри, що вже нема власне переможців, а самі подолані: одні більше, другі менше, але всі вийшли зруйновані і знесилені. У “переможців”-італійців оте знесилення вже набірає тих самих форм, як і в подоланих – у Росії, Австрії тощо. Можна бути впевненим, що процес розкладу старого ладу, що довів до страшної війни, а разом і до небувалого вис-

³⁴ Там само. – 27 жовтня.

³⁵ Там само. – 14 листопада.

наження, на тому не спиниться, і державам Антанти доведеться може так само закуштувати всіх його наслідків»³⁶.

Слабка надія, що народилася в С.Єфремова з реформуванням уряду Ф.Лизогуба, дуже швидко згасла. 16 листопада він інформував читачів про обставини виходу есефів у відставку. В умовах розвитку антигетьманського повстання продовжувати публіцистичну діяльність ставало дедалі важче, кілька статей було повністю заборонено цензурою, у багатьох з'явилися купюри. Зрештою лише у січні 1919 р. С.Єфремов отримав можливість дати всебічну і безцензурну оцінку гетьманському режиму у циклі статей «Скоропадщина», які частково вже цитувалися вище. У системі ліберальних та національно-демократичних цінностей, сповідуваних С.Єфремовим, не знайшлося місця для позитивної оцінки консервативного курсу П.Скоропадського. Для С.Єфремова це не пошуки національного опертя на давню власну історію, а банальна невдала спроба знищити революційні здобутки, помститися за заповідяні кривди і повернути хід історії назад. Він воліє визнати за нею статус інтермедії, ще однієї перегорнутої сторінки «скороминущої історії нашої». Однак її закінчення його не особливо тішить, адже відповідних уроків з цієї «перегорнутої сторінки» переможці гетьмана не зробили:

«Скінчилася інтермедія [...]. Та лихо в тому, що не тільки на забаву було це ігралище. Скоропадщина не розтала без сліду, а лишила по собі смердючу спадщину і може тільки певніше скерувала трагедію України до звичайного кінця всіх трагедій – до катастрофи. З науки, яку наочним способом давала скоропадщина, не зроблено не то відповідних, але і просто ніяких висновків. Все пішло по-старому, з того самого місця, на якому припинено дію. Знов на сцені старі актери... І коли завчасу не буде цього згубного процесу припинено, то й наслідки будуть старі».

Прогноз С.Єфремова невтішний, проте, як показав час і наступні події, правильний:

«Прийде знову реакція. Але така, що навіть дурна, ганебна і розтлінна скоропадщина перед нею здаватиметься верхом державного розуму, справедливості і порядності. Цим заключенням я не хочу проказати звичайне "caveant consules", бо знаю, що "консули", як звичайно, ніколи й ні од чого не встерегли. Я хочу звернути увагу громадянства на небезпеку перед неминучою катастрофою в нашій національній трагедії, поки ще не пізно, поки доля ще не виписала і нам фатальне – *zu spat*. Коли це станеться – вороття вже, мабуть, не буде»³⁷.

Історія української гетьманської держави була прочитана С.Єфремовим по гарячих слідах її творення. Власне, її важко назвати «історією», радше це були причинки до майбутнього синтетичного бачення цього непростого, драматичного епізоду Української революції, але концептуальна послідовність

³⁶ Нова рада. – 1918. – 15 листопада.

³⁷ Там само. – 1919. – 11 січня.

критичного ставлення публіциста до всіх без винятку аспектів державної діяльності гетьманської влади незаперечна. Очевидно, що С.Єфремов був першим серед тих, хто так жорстко критикував режим П.Скоропадського, відмовляючи йому в українськості, зводячи до спроби задушити революцію та повернути життя в русло дореволюційних категорій. Із публіцистики С.Єфремова ці оцінки перейшли з невеликими змінами у праці В.Винниченка та П.Христюка, а пізніше їх використовувала навіть радянська історіографія через трансплантацію М.Яворського, Д.Ерде, М.Скрипника. Сьогодні, активно впроваджуючи думки С.Єфремова в історіографічний обіг, дослідники мають, з одного боку, визначитися в їх точності й об'єктивності, а з іншого – пам'ятати про багатомірність історичного процесу, яка передбачає різноманіття поглядів та плюралізм оцінок.

Author analyzes the opinion journalism of S.Yefremov, one of the famous journalists of the Ukrainian Revolution period, the leader of the socialist-federalist party. Covered his categorical non-acceptance of the April 29, 1918 coup and regime of P.Skoropads'kyi as the anti-democratic and build on the supporting of the German and Austrian occupation army. The lightening of some aspects of domestic and foreign policy of hetmanate by S.Yefremov considered in the article.

Keywords: *Ukrainian revolution, coup d'état, skoropadshchyna, reaction, requisitions, censorship.*

Г.В.ПАПАКІН *

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА В РЕФЛЕКСІІ П.СКОРОПАДСЬКОГО (за матеріалами приватного листування)

На матеріалах родинного листування П.Скоропадського розкривається його сприйняття Першої світової війни, в якій він брав найбезпосереднішу участь, розглядаючи її як важку, невдячну справу. Не гнався за чинами, мріючи залишити після війни службу. До німців ставився з певною повагою, визнаючи їхню завзятість та дисципліну, але жодної згадки про можливість перемоги Німеччини в його листах немає. Спростовуються також поширені стереотипи про властолюбство, кар'єризм, політичне невігластво майбутнього гетьмана України.

Ключові слова: П.Скоропадський, Перша світова війна, гвардія, кавалерія, воєнні дії.

Приватні листи відомих осіб виступають цінним джерелом дослідження їхньої ролі в певних історичних подіях, а також – сприйняття ними подій, що вплинули на хід світової історії. Якщо мемуари та щоденники таких діячів можна вважати (за В.Винниченком) «автофільмом, який готують для публіки»¹, де головний герой виступає в повному гримі, декламуючи продумані монологи, то листи варто порівняти з миттевою фотографією. Герой на них – без зайвих прикрас, і, якщо це людина відверта, говорить про те, що думає в даний момент. У сучасній епістолології існує чимало визначень листа як окремого різновиду історичної пам'ятки. Дещо різниться його оцінка в літературо-, джерело- та архівознавстві. Дефініції листа знаходимо в теоретичних працях М.Дмитрієнко, І.Войцехівської, В.Ляхоцького, М.Коцюбинської, В.Кузьменка та ін.² Варте уваги визначення, наведене в кандидатській дисертації І.Старовойтенко: «Лист – це джерело особового походження, що має діалогічну форму, передбачає наявність кореспондента та адресата, які роз'єднані відстанями, але пов'язані спільними інтересами чи справами, що спонукали їх до необхідності епістолярної комунікації з урахуванням архітектоніки листування певної доби. Автор вважає спонукальний мотив основною умовою листування, це могли бути і взаємні симпатії, і приятельство, і спільні погляди та справи, і засіб спілкування»³. У цьому визначенні не згадується така важлива

* Папакін Георгій Володимирович – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів
E-mail: hrapakin@gmail.com

¹ Винниченко В.К. Щоденники // Київська старовина. – 2000. – №4. – С.74.

² Войцехівська І.Н., Ляхоцький В.П. Епістолологія: Короткий історичний нарис. – К., 1998. – 52 с.; Дмитрієнко М., Войцехівська І. Епістолографія (епістолологія) як наука історичного циклу // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії і методики. – Ч.2. – К., 1998. – С.23–45; Коцюбинська М. Зафіксоване і нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість. – К., 2001. – 300 с.; Кузьменко В.І. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20–50-х рр. XX ст. – К., 1998. – 306 с.

³ Старовойтенко І.М. Листування Євгена Чикаленка як історичне джерело: Дис. ... канд. іст. наук. – К., 2004. – С.22.

частина епістолярію, як родинне листування з його особливостями, характером, спонукальними мотивами, тісним зв'язком із родинними відносинами та стосунками всередині сім'ї. Надто це характерно для листів, адресованих близьким або однодумцям.

Щирою й відкритою в листуванні з рідними людиною був гетьман України Павло Скоропадський, а спорідненою душею стала для нього дружина Олександра (з роду Дурново), з якою він побрався у січні 1898 р. Вони прожили у шлюбі 47 років. Весь цей час у П.Скоропадського не було, мабуть, більш довіреної особи, ніж його друга половинка. Саме їй він повіряв найпотаємніші думки, відверто говорив про свої враження, наміри та сподівання.

Листування з Олександрою Петрівною, розпочавшись 1895 р., тривало практично все життя гетьмана. Особливо активним воно ставало під час тривалих від'їздів чоловіка – у справах власного господарства, служби та, звісно ж, у період російсько-японської 1904–1905 та Першої світової 1914–1918 рр. війн. Обов'язковими супутниками його тоді були листи від дружини й щоденник, який він вів до кінця 1917 р. Про щоденники з обох воєн, перший з яких не так давно віднайдено в Російському державному архіві давніх актів⁴, а другий ще не виявлено, нам уже доводилося писати та навіть реконструювати зміст останнього⁵.

Листи й щоденники П.Скоропадського генетично пов'язані між собою. Щоденник російсько-японської війни народився з листів, які відсилалися нерегулярно й дуже довго перебували в дорозі⁶. У листах із Першої світової майбутній гетьман, не завжди наважуючись говорити про небажане для стороннього ока або докладно розкривати якісь події, зазначав: «Усе в мене написано у щоденнику день у день»⁷. Дружина, відповідаючи йому, умістила в одному з листів як додаток фрагмент свого щоденника за ключові дні (23 лютого – 3 березня 1917 р.) Лютневої революції в Росії⁸.

Подружнє листування Скоропадських виступає самостійним джерелом. Зрозуміти вчинки російського генерала та українського гетьмана, його наміри й справжні погляди навіть у питаннях державної ваги, нарешті змалювати соціально-політичний портрет П.Скоропадського без вивчення його листів до дружини неможливо⁹. Це справедливо й для періоду Першої світової війни, адже попри велику кількість біографічних досліджень про цю постать діяльність

⁴ Див.: Папакін Г. Невідомий щоденник Павла Скоропадського періоду російсько-японської війни 1904–1905 рр. // Архіви України. – 2006. – №1/6. – С.412–416.

⁵ Див.: Папакін Г. Архів Скоропадських: Фамільні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських. – К., 2004. – С.298–306; *Його ж.* Щоденники Павла та Олександри Скоропадських 1904–1917 рр.: історія ведення, зберігання; спроба реконструкції // Архівознавство, археографія, джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – Вип.3: Джерелознавчі дисципліни. – К., 2001. – С.433–446.

⁶ Папакін Г. Архів Скоропадських... – С.298.

⁷ Лист П.Скоропадського дружині від 01.08.1914 р. (тут і далі всі дати в листах – за старим стилем; див.: Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.696. – Арк.57 зв.).

⁸ Лист О.Скоропадської чоловікові від 07.03.1917 р. (див.: Там само. – Спр.468. – Арк.11–14 зв.; опубл.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина: Історико-архівні нариси. – К., 2003. – С.245–249).

⁹ Папакін Г. Архів Скоропадських... – С.285.

П.Скоропадського в ті роки досі не те що не стала об'єктом окремого наукового дослідження, а взагалі практично не розкрита бодай у загальних рисах. Не в останню чергу така невтішна картина пов'язана з недостатністю джерельної бази теми. Офіційні документи частин і з'єднань, якими командував генерал-майор (з літа 1916 р. – генерал-лейтенант) П.Скоропадський, документи генерального штабу, верховного головнокомандування та військового міністерства Російської імперії, що зберігаються нині в Російському державному військово-історичному архіві, мають при цьому непересічне значення. Але службові та особисті листи за 1914–1917 рр., насамперед листування з дружиною, менше – з братом Михайлом, також служать невичерпним і досі не актуалізованим джерелом. Неабияке значення має той факт, що переважна частина цієї кореспонденції не відсилалася звичайною поштою, а передавалася довіреними особами («з okazjiєю») або спеціальними посланцями, тобто не проходила військової цензури. Відтак, учасникам листування не було потреби щось приховувати: думки та враження викладалися широко, не зважаючи на особу.

Отже з різноманітних тем подружнього листовного діалогу спробуємо виокремити рефлексії П.Скоропадського щодо світової війни, в якій він брав особисту участь від самого її початку та майже до кінця. Із цього можна буде зробити висновок і щодо ролі світового збройного конфлікту у житті майбутнього гетьмана, його впливу на розвиток світогляду останнього. Зрозуміло, що погляди П.Скоропадського на війну – її характер, тривалість, спрямованість та можливі наслідки – не були сталими, змінюючись упродовж трьох років фронтового життя.

Перша світова війна розпочалася, як відомо, 28 липня (15 липня за юліанським календарем, яким користувалися в Російській імперії) 1914 р. Цьому передували майже півтора місяці переговорів, дипломатичних маневрів, нот та ультиматумів після вбивства у Сараєві спадкоємця австро-угорського престолу ерцгерцога Франца-Фердинанда. Із цього приводу в листі від 14 червня генерал П.Скоропадський, командир Кінного лейб-гвардії полку (з 1911 р.) та тимчасовий начальник зведеної гвардійської кінної бригади у складі Кавалергардського та Кінногвардійського полків, писав дружині:

«Тут усі тільки й говорять про вбивство ерцгерцога. Який у вас настрій, що каже Маша (М.Васильчикова, родичка Скоропадських, в австрійському маєтку якої тоді перебували дружина та діти – Г.П.)? У нас бояться ускладнень Австрії зі Сербією, це загрожувало б усілякими наслідками»¹⁰.

Усі події передодня війни П.Скоропадський сприймав в офіційному руслі: Росія зобов'язана виступити проти Австро-Угорщини – на захист Сербії. У липні він писав дружині:

«Ми, хто пролив стільки крові за ту ж таки Сербію, не можемо залишатися байдужими спостерігачами, коли та сама Сербія

¹⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 14.06.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.42).

буде поглинена Австрією. Як наслідок, хвала Богові, різка й рішуча відсіч»¹¹.

Але такий розвиток подій викликав і зауваження: «Не бачу, як усе це мирно завершиться, геть відмовляюся розуміти, таким чином, люба моя Алінонька, ми напередодні нових великих випробувань»¹². Таке бачення перебігу світових подій, у чомусь пророче (війна – це лише початок «великих випробувань»), але вочевидь стратегічне, демонструє особливості світогляду майбутнього гетьмана України, його здатність аналізувати загальновідомі факти й робити з них цілком обґрунтовані висновки.

Навіть на початку війни, коли більшу частину російського суспільства охопив войовничий ентузіазм (певну данину йому віддав і П.Скоропадський), приватна кореспонденція містила сумні нотки, пов'язані з невизначеністю результатів воєнних дій. Так, з ешелону, яким Кінногвардійський полк вирушив на фронт, П.Скоропадський писав дружині:

«Не знаю, що на нас чекає, але, судячи з того, що тут говорять, справа йде добре, усі кажуть, що ми наступаємо по всій лінії [фронту]. Дорога, мила, безцінна моя дружиницька, душа кров'ю обливається, коли згадую твої милі сумні очі перед моїм від'їздом. Намагайся не сумувати. Яқось воно все обійдеться добре і я, сумлінно виконавши свій обов'язок, повернуся назад до тебе».

У наступному листі він писав про своїх підлеглих: «Кінногвардійці мають чудовий настрій, веселі, вони ще не знають про труднощі, котрі на них чекають»¹³. Перші негативні враження на П.Скоропадського справляють події не на фронті, а в тилу. Так, він був надзвичайно обурений тією хвилиною «казенного патріотизму», що вилився в погром німецького посольства, крамниць, будинків, маєтків, які належали німцям або просто особам із німецькими прізвищами: «Яке неподобство вчинив натовп із німецьким посольством, це не гідно великої держави»¹⁴.

Перше питання, що нас цікавить – як розвивалися погляди П.Скоропадського на причини й характер війни. Спочатку вони цілковито збігалися з офіційною позицією: Російська імперія вступила у конфлікт задля допомоги Сербії проти Австро-Угорщини на виконання зобов'язань за союзними договорами. Справа сумлінна – гідно воювати; усі інші питання мають бути на другому плані. У листах за березень 1915 р. з'являються інші думки, зовнішнім приводом для висловлення яких стає вагітність дружини:

«Служба та війна в мене, сором сказати, відсунулися на задній план, тому я тільки й думаю, коли закінчиться війна, але, на жаль, ніяких відомостей щодо цього немає, і з точки зору державної, не дай Боже, щоб таке бажання зріло у свідомості нашого суспільства, ще скільки нам потрібно зробити»¹⁵.

¹¹ Лист П.Скоропадського дружині від 14.07.1914 р. (див.: Там само. – Арк.43).

¹² Там само. – Арк.45.

¹³ Лист П.Скоропадського дружині від 23.07.1914 р. (див.: Там само. – Арк.46 зв., 49 зв.).

¹⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 25.07.1914 р. (див.: Там само. – Арк.15).

¹⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 04.03.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.29–29 зв.).

Іншими словами, генерал на той момент, не бачачи кінця війни, думав про необхідність її продовження та перемогу над німцями, проте особисто для нього вона перейшла до рангу другорядних подій. І нарешті в листі за березень 1916 р. читаємо: «Тільки ця бійня винятково заради отримання нових ринків і загалом матеріального добробуту, як пояснити її дітям?»¹⁶. Таке «прозоріння» і специфічна термінологія («бійня», «нові ринки» тощо) цілком закономірні. По-перше, Марксів «Капітал» П.Скоропадський цілком міг читати в молоді роки, оскільки ця книга була в родинній бібліотеці. По-друге, і на фронті він мав можливість знайомитися з останніми політичними та економічними працями, виданими за кордоном (у листуванні згадуються брошура колишнього райхсканцлера Б. фон Бюлова «Німецька політика», політичний памфлет британського письменника Г.Велса «Меч миру»¹⁷). Очевидно, слова та звороти на кшталт «бійня», «ринки» справді не були для нього незнайомими. По-третє, генерал і сам дійшов майже антивоєнних висновків, уважно спостерігаючи впродовж років за перебігом бойових дій та настроями у країні. Так, уже 1915 р. він відверто писав дружині про «безлад у тилу», «загальне крадійство», «суцільну говорильню» замість мобілізації промисловості, про нездатність уряду впоратися з суспільними рухами тощо¹⁸. Описуючи свою випадкову зустріч у квітні того року з відомим політичним діячем октябристом О.Гучковим, генерал висловлював стурбованість імовірністю повоєнних селянських заворушень:

«Він (О.Гучков – Г.П.) вважає, що поки все гаразд, але нібито по війні, яким би не був її результат, знову серед селянства спливають аграрне та інші питання з новою силою. Ти під час своїх рішень зверни на це серйозну увагу»¹⁹.

Передчуття швидкого наближення соціальних катаклізмів не залишало П.Скоропадського:

«Стеж за настроями, воєнні поразки завжди викликають народні заворушення. Настрій у нас гарний, і, я думаю, зрештою Німеччина так або інакше буде переможена, але, поза сумнівом, Росії дістанеться, і то сильно. Усе питання – чи витримають нерви в тилу»²⁰.

У жовтні того ж таки 1915 р. він знову висловлював сумніви щодо міцності тилу:

«Загалом від справ наших, відверто кажучи, я не дуже радію, я страшенно боюся за внутрішній стан Росії, чи витримають до кінця. [...] внутрішній стан Росії надзвичайно мене турбує. Дай Боже, щоб я помилявся»²¹.

¹⁶ Лист П.Скоропадського дружині від 06.03.1916 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.696. – Арк.16 зв.).

¹⁷ Лист П.Скоропадського дружині від 19.03.1915 р. (див.: Там само. – Арк.46 зв.).

¹⁸ Лист П.Скоропадського дружині від 20.08.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.98–98 зв.).

¹⁹ Лист П.Скоропадського дружині від 04.05.1915 р. (див.: Там само. – Арк.62 зв.).

²⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 16.07.1915 р. (див.: Там само. – Арк.80 зв.).

²¹ Лист П.Скоропадського дружині від 13.10.1915 р. (див.: Там само. – Арк.123, 124–124 зв.).

Подеколи П.Скоропадський висловлювався ще більш конкретно: «[...] поб'ємо німців, якщо Росії не прийде в голову бунтувати»²²; «[...] можна очікувати повторення руху 1905 р.»²³. Усе це було підсумовано у грудні 1915 р.: «Я дуже побоююсь за ваше майбутнє. Утім багато з чого виплутувалися, якимсь чином і тут доведеться вам вивертатися. Не стільки війна, як усілякі суспільні потрясіння мене лякають»²⁴.

Генерал розмірковував про різні сценарії розвитку подій, готуючись до них як морально, так і у практичному сенсі. Зокрема, у листах до дружини, починаючи з 1915 р., містилися конкретні господарські поради: продати лісові маєтності Пищуг та Успенське в Нижегородській губернії, зібрати в надійному місці коштовності та пам'ятні родинні речі, а найголовніше – уважно стежити за подіями, щоби будь-який їх перебіг (чи то наступ німців на Петроград, чи то революційні заворушення) не заскочили зненацька²⁵. Відтак події року 1917-го не стали для родини Скоропадських неочікуваними. Ба більше, майбутній гетьман у листах від весни 1917 р. висловлював свій ентузіазм із приводу Лютневої революції, захоплення діячами Тимчасового уряду, а зрештою в березні дав влучний прогноз наступних подій, передбачивши швидке його повалення, прихід до влади більшовиків та навіть тривалість їх правління²⁶. Тому не буде жодним перебільшенням говорити про те, що вже з 1916 р. ймовірну революцію П.Скоропадський уважав логічним результатом світової війни.

Крізь листи генерала проходить мотив усвідомлення ним затяжного характеру глобального збройного конфлікту, і це попри загальну налаштованість генеральних штабів і суспільств ворогуючих блоків на коротку переможну кампанію²⁷. Успіхи першого місяця війни, коли російська армія, перейшовши державний кордон, вторглася у Східну Пруссію, не вплинули на аналітичне мислення П.Скоропадського, який повідомляв дружині, що початок воєнних дій нагадує йому парадні маневри:

«Усе Красне Село (місце літніх таборів російської гвардії, навчальних зборів і маневрів – Г.П.) з'їжджається сюди, поки що це виглядає досить кумедно. До речі, німці вочевидь досі не зосередилися і тому дуже нерішучі, думаю, що днями це зміниться»²⁸.

Отже, П.Скоропадський навіть на початку війни не сприймав її як коротку переможну кампанію. Навпаки, поразку у Східній Пруссії восени 1914 р. він

²² Лист П.Скоропадського дружині від 02.10.1915 р. (див.: Там само. – Арк.117).

²³ Лист П.Скоропадського дружині від 17.08.1915 р. (див.: Там само. – Арк.97).

²⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 04.12.1915 р. (див.: Там само. – Арк.139 зв.).

²⁵ Див., зокрема, листи без дати [1914 р.]: Там само. – Арк.129; від 22.06.1915 р.: Там само. – Арк.74 зв. – 75 зв.; від 03.08.1915 р.: Там само. – Арк.36 зв.; від 06.08.1915 р.: Там само. – Арк.92; від 08.08.1915 р.: Там само. – Арк.93–93 зв.; від 17.08.1915 р.: Там само. – Арк.97–97 зв.; від 28.05.1916 р.: Там само. – Спр.696. – Арк.40–40 зв. та ін.

²⁶ Див. лист П.Скоропадського дружині від 12.03.1917 р.: Там само. – Спр.694. – Арк.4–7; від 14.03.1917 р.: Там само. – Спр.696. – Арк.73–74 зв.; від 04.04.1917 р.: Там само. – Арк.8–8 зв. Опубл.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.257–264.

²⁷ Див.: Киган Дж. Первая мировая война. – Москва, 2002. – С.18; Уткин А.И. Первая мировая война. – Москва, 2002. – С.117–127 та ін.

²⁸ Лист П.Скоропадського дружині від 25.07.1914 р. (див.: ЦДАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.50).

уважав практично закономірною, адже російські війська виявилися неготовими до сучасної війни, коли перемогу приносять не відчайдушні атаки кіннотників, а техніка, артилерія, безперервний зв'язок та інженерне забезпечення бою.

Уже перші бойові зіткнення змусили командира Кінногвардійського полку зробити висновок про застарілість тактики традиційного кавалерійського удару. Проте він щиро захоплювався своїми підлеглими:

«Маю сказати, що офіцери та нижні чини трималися чудово, і цим я дуже втішений, що дає мені величезне моральне задоволення. Очевидно, вірять у мене й ідуть у бій спокійно. Офіцери – просто диво, можна їм навіть дорікнути надмірною хоробрістю»²⁹.

Під цією «надмірною хоробрістю» П.Скоропадський (згодом у листах він уживав інше слово: «корнетствування»), очевидно, розумів нерозважливість деяких офіцерів, їхню схильність до позерства, зовнішніх ефектів, нехтування життям своїм та власних підлеглих.

Отже, війна сприймалася ним як важка повсякденна робота, обтяжена нерозпорядливістю вищого командування, інтригами, кар'єризмом, а подеколи навіть боягузством. Уявлення про картинні баталії залишилися в минулому. Із першим відходом військ на лінію російсько-німецького кордону П.Скоропадським опанували інші настрої. Ось що він писав з інтервалом у кілька днів:

«З'ясувалося, що відступ по всій лінії [фронту] йде надзвичайно безладний, і що німці переслідують квола. Це нас урятувало, оскільки, зовсім між нами кажучи, за інших обставин вони могли б казна-що наробити. Нині лад наводиться, але, на жаль, ми, здається, залишилися на лінії Німану»³⁰. [...] Мене дуже засмучують наші невдачі тут, на Східному фронті, усе це є доказом того, що війна триватиме ще довгий час, не можна ж думати про примирення за таких умов. [...] Одні б'ються та змагаються під важкими ударами, інші ж у цей час сидять спокійно й вухом не ведуть, що поряд із ними йде серйозний бій»³¹.

Думка про тривалий характер війни рефреном проходить практично крізь усе фронтове листування П.Скоропадського, уперше прозвучавши в листі до брата Михайла від 29 серпня 1914 р.: «Дуже шкода, що війна набуває, здається, затяжної форми»³². На початку вересня 1914 р., коли в Південній Польщі, де стояла його частина, трималася ще досить тепла погода, він просив надіслати йому кожуха, тобто вже готувався до зимової кампанії³³. Наприкінці 1914 р. упевнено писав: «Війна триватиме ще довго, австрійці надломлені сильно,

²⁹ Лист П.Скоропадського дружині від 31.07.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.53).

³⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 01.08.1914 р. (див.: Там само. – Арк.56).

³¹ Лист П.Скоропадського дружині від 04.09.1914 р. (див.: Там само. – Арк.65 зв.).

³² Лист П.Скоропадського братові від 29.08.1914 р. (див.: Там само. – Спр.252. – Арк.92 зв.).

³³ Лист П.Скоропадського дружині від 18.09.1914 р. (див.: Там само. – Спр.694. – Арк.66); лист від 26.09.1914 р. (Там само. – Арк.76).

натомість німці – дуже мало й ще багато з ними доведеться вовтузитися»³⁴. У 1915 р. він навіть спробував зробити прогноз щодо строків: «Коли війна закінчиться, я, маю тобі зізнатися, кінця [її] не бачу не те що влітку – восени, але, думаю, і наступного року ми ще воюватимемо»³⁵. Як бачимо, помилився він не на багато.

Мотивація тривалого характеру війни «високою політикою» виглядала так. Переказуючи дружині настрої німців (зі слів поляків) у листопаді 1915 р. (на той момент гвардійська частина П.Скоропадського стояла біля польського міста Петрокова (нині Пйотрков-Трибунальський у Лодзькому воеводстві)), він констатував:

«Мабуть німці вважають війну обтяжливою й вона починає їм набридати, але вони розуміють, що для них нині настає питання, у випадку їхньої поразки, бути чи не бути, отже вони битимуться довго, доти, поки вичерпаються всі засоби. Це дуже сумно, тому що ресурсів у них багато»³⁶.

Інший дуже важливий аспект сприйняття П.Скоропадським світової війни полягав у професійній сфері. Під впливом своєї участі у військових діях упродовж серпня 1914 – червня 1917 рр. він дійшов висновку про бажаність переходу з гвардії до армії, а по закінченні війни – узагалі залишити військову службу.

Розчарування майбутнього гетьмана у традиційній кавалерійській тактиці, загалом у ролі кінноти у сучасній війні, а також у реаліях гвардійської служби визрівало поступово. Як початок такого процесу можна визначити дії у серпні 1914 р. Зведеного кінного корпусу під командуванням Гусейна Хана Нахичеванського, основу якого становили гвардійські кавалеристи, в околицях Каушена (нині селище Межириччя Гусевського району Калінінградської області Російської Федерації). Тут яскраво проявилася непридатність кавалерії до умов сучасної війни. Канони останньої чверті ХІХ ст. передбачали, що кіннота протистоїть кінноті, вона є стратегічним авангардом, розвідує місцевість, займає населені пункти, утримуючи їх до підходу піхотних частин. Загалом уважалося, що кавалерія «повинна постійно прагнути проникнути якомога далі»³⁷.

Насправді російські війська рушили на Кенігсберг практично навмання, без розвідки, не координуючи свої дії. 19 (6) серпня 1914 р. неподалік від містечка Каушен та села Краупішкен (нині селище Ульянове Німанського району Калінінградської області Російської Федерації) передові частини Зведеного кінного корпусу несподівано зустрілися з німецькими ландверними (тобто укомплектованими резервістами 2-ї черги) та спішеними кавалерійськими підрозділами під загальним командуванням начальника 2-ї ландверної

³⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 15.11.1914 р. (див.: Там само. – Арк.99).

³⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 02.05.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.26).

³⁶ Лист П.Скоропадського дружині від 16.11.1915 р. (див.: Там само. – Арк.100).

³⁷ История конницы. – Кн.2: Примечания Брикса к «Истории конницы» Денисона. – Москва, 2001. – С.378–379.

бригади полковника Ф. фон Люпіна. Відбувся класичний зустрічний бій³⁸, чисельна перевага в якому була на боці росіян (за деякими відомостями загалом 70 ескадронів та 40 гармат проти 5 батальйонів, 2 ескадронів і 12 гармат у німців). Про важкий характер бою свідчили втрати російської кінноти. Атаки кінними або пішими лавами в лоб, без попередньої артилерійської підготовки проти підсиленої гарматами піхоти на заздалегідь облаштованих позиціях мали сумні наслідки. Історики називали різні цифри: убитих – 81, поранених – 293, зниклих безвісти – 22³⁹; або від 25 до 46 офіцерів, від 129 до 329 рядових тільки загиблими⁴⁰. Половина втрат командного складу прийшлася на зведену бригаду кавалергардів та кінногвардійців під тимчасовим командуванням П.Скоропадського. Особливо багато вбитих було у 3-му ескадроні Кінного лейб-гвардії полку⁴¹. Тимчасовий командир кінної гвардії полковник Б.Гартман писав П.Скоропадському з лазарету, куди він потрапив унаслідок поранення: «Після нещасливого 6 серпня (дата бою під Каушеном за ст.ст. – Г.П.) у нас в полку не залишилося середніх офіцерів»⁴². Своєю чергою останній у листі до дружини повідомляв:

«Я без сліз не можу думати про наших офіцерів, усі вони, і в кавалергардів, і в кінній гвардії, герої в повному розумінні; втрати величезні, половина офіцерів вибули зі строю убитими й пораненими. [...] У кавалергардів теж вибула маса»⁴³.

Саме за цей бій перші нагороди у цій війні – ордени Св. Георгія – отримали сам П.Скоропадський, а також командир ескадрону ротмістр барон П.Врангель, полковник Б.Гартман, командир Кавалергардського полку генерал-майор князь А.Долгорукий, корнет великий князь Дмитро Олександрович⁴⁴. Про це йшлося в наказі по 1-й армії від 12 вересня (30 серпня) 1914 р. №72⁴⁵. Згаданою бойовою відзнакою П.Скоропадський пишався все життя. Цікаво, що поранений Б.Гартман, який у вересні 1914 р. стане наступником П.Скоропадського на посту командира Кінного полку, писав йому з лазарету, згадуючи про інших постраждалих від шрапнельного обстрілу офіцерів: «Захоплення нашими діями тут повне»⁴⁶.

³⁸ Див.: Радус-Зенкович В.А. Очерк встречного боя: По опыту Гумбиненской операции 1914 г. – Москва, 1920. – 120 с.

³⁹ Керсновский А.А. История русской армии. – Москва, 1994. – Т.3. – С.339.

⁴⁰ Див.: Барсуков Е. Русская артиллерия в мировую войну. – Москва, 1940. – Т.2. – С.118; Рогольд В. Конница 1-й армии в Восточной Пруссии (август – сентябрь 1914 г.). – Москва, 1926. – С.63; Головин Н.Н. Из истории кампании 1914 г. на русском фронте: Начало войны и операции в Восточной Пруссии. – Прага, 1926. – С.124.

⁴¹ Радус-Зенкович В.А. Очерк встречного боя... – С.34.

⁴² Лист Б.Гартмана П.Скоропадському від 21.08.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.301. – Арк.22).

⁴³ Лист П.Скоропадського дружині від 09.08.1914 р. (див.: Там само. – Спр.694. – Арк.59–59 зв.).

⁴⁴ Телеграма командувача 1-ї армії П. фон Ренненкампа П.Скоропадському від 27.08.1914 р. (див.: Там само. – Оп.1. – Спр.191. – Арк.109).

⁴⁵ Див.: Кто всё-таки был первым кавалером ордена Св. Георгия в Великой войне? // Кавалеръ: Общероссийский военно-исторический альманах. – 2001. – №1. – С.7–10.

⁴⁶ Лист Б.Гартмана П.Скоропадському від 13.08.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.301. – Арк.20 зв.).

У працях військових істориків підкреслюється, що командувач 1-ї армії П. фон Ренненкампф негативно оцінив дії Зведеного кінного корпусу, направивши Гусейну Хану Нахичеванському різку записку:

«Як і раніше, залишаюся при думці, що дії геть незадовільні. Середня колона (1-ша гвардійська кавалерійська дивізія), на шттовхнувшись по фронту на супротивника, абсолютно правильно розгорнулася. Фланговим дивізіям Бельгарда й Рауха слід було направитися в обхід флангів у повному складі. Щодо генерала Рауха я знаю, що він спрямував частину дивізії з артилерією, натомість генерал Бельгард мене буквально обурює. Невже генерал, який дійшов до посади начальника дивізії, не знає, що для дієвості обходу йому потрібно було взяти свої 3 батареї? Супротивник, узятий з обох флангів під анфіладний гарматний вогонь, був би знищений. Усі його 12 гармат потрапили б легко до Ваших рук, а так Ви взяли лише 2 з важкими втратами. Усі ці втрати лягають тяжкою відповідальністю на Ваших командирів дивізій»⁴⁷.

Докладно розглянутий нами епізод бою під Каушеном засвідчує ще один важливий момент воєнних рефлексій П.Скоропадського. Він із захопленням писав:

«1-ша бригада не лише блискуча у [вищому] світі, але й уміє виконувати свій обов'язок. [...] Ми зайняли абсолютно виняткове становище в армії, усе керівництво дивиться на нас абсолютно винятковими очима»⁴⁸.

Здавалося, що автор листа – великосвітська людина, гвардієць і досвідчений командир – на фронті відчув деякий дискомфорт у спілкуванні зі звичайними армійськими офіцерами, та навіть певний комплекс меншовартості, адже Кавалергардський і Кінний лейб-гвардії полки не брали участі в бойових діях від часів наполеонівських війн, натомість більшість армійських частин пройшли нещодавню російсько-японську війну. І хоча це зовсім не стосувалося самого генерала П.Скоропадського, лише після перших кривавих боїв він позбувся такого дискомфорту, довівши, що великосвітська молодь під його командуванням уміє битися по-справжньому, не гірше за простих армійців.

Під час Першої світової війни кавалерія використовувалася в основному у спішених бойових порядках та у шанцях – усупереч поглядам, що склалися наприкінці XIX ст.⁴⁹ Так, уже під кінець липня 1914 р (за ст.ст.). П.Скоропадський писав дружині: «Учора в нас був значний бій нашої бригади, більше доводилося діяти спішеними ескадронами»⁵⁰. Фактично з перших

⁴⁷ Цит. за: Радус-Зенкович В.А. Очерк встречного боя... – С.35–36.

⁴⁸ Лист П.Скоропадського дружині від 09.08.1914 р. (див.: ЦДАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.59 зв., 61).

⁴⁹ Див.: Денисон Дж. История конницы. – Кн.1. – Москва, 2001. – С.466–467 («кінноті в майбутніх війнах належатиме, як видається, більш значна роль, ніж будь-коли»).

⁵⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 31.07.1914 р. (див.: ЦДАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.53 зв.).

днів війни кіннота перетворилася на «кінну піхоту». Театр бойових дій, де опи- нився П.Скоропадський (Прибалтика, центр і північ Польщі), ускладнювався численними болотами, річками й потічками, лісовими масивами, що унемож- ливлювало обхідні маневри, флангові прориви та інші дії, в яких кавалерія незамінна. Фактично лише один раз, уже в листопаді 1914 р., була спроба ви- користати гвардійську кінноту при запобіганні загрози ймовірного німецько- го прориву на ділянці Південно-Західного фронту, до якого тоді відносилися війська варшавського напрямку. Але прорив не відбувся і всю цю кавалерій- ську масу передислокували під місто Радом⁵¹. Після цього спішених дивізій П.Скоропадського довелося захищати Петроков: «На цій позиції ми зарилися у землю й упродовж чотирьох днів до підходу піхоти утримували її»⁵². Відтоді на Західному фронті кінноту вже не використовували за призначенням, її особовий склад ніс службу як піхотинці. П.Скоропадський описував дружині окопні будні:

«Я тепер зовсім опіхотився [...]. Німці й ми міцно укріпилися, зарилися у землю з головою, набудували бліндажів, оповили дротом підступи до шанців, тепер ані їм до нас, ані нам до них легко не підійти»⁵³.

Генерал був незадоволений подібним розвитком подій: «Серед таких пі- хотних боїв дуже важко діяти нам, кавалеристам, це вже особливість нашої війни»⁵⁴. Неабиякою проблемою ставали коні, яких треба було берегти під час обстрілів. П.Скоропадський писав:

«Я геть не розумію чому, але нас використовують як піхоту і більшість полків сидить у шанцях. Служба така для нас дуже важка, адже в нас коні. Людина може сховатися у шанцях, але коня сховати важко, дерев'яні споруди не допомагають, їх легко спалити гарматним вогнем, а кам'яниць тут мало. Заміну ча- стин доводиться робити вночі, оскільки вдень весь простір про- стрілюється з гармат»⁵⁵.

Слід відзначити, що П.Скоропадський успішно оволодів навичками пі- хотного командира: організацією глибоко ешелонованої оборони, керуванням артвогнем тощо. Дещо іронізуючи, він писав: «Я у шанцях не сиджу, але пере- творився повністю на піхотного генерала, оточений телефонними дротами й цілий день сиджу біля телефону, віддаючи накази»⁵⁶. Навіть можливість воро- жого прориву не лякала його:

«Сьогодні в нас на всій ділянці німці нібито готуються перейти в наступ, триває цілий день артилерійська підготовка, яка поки

⁵¹ Лист П.Скоропадського дружині від 11.11.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.94).

⁵² Лист П.Скоропадського дружині від 27.11.1914 р. (див.: Там само. – Арк.104 зв.).

⁵³ Лист П.Скоропадського дружині від 18.12.1914 р. (див.: Там само. – Арк.118).

⁵⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 18.11.1914 р. (див.: Там само. – Арк.102).

⁵⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 29.11.1914 р. (див.: Там само. – Арк.106).

⁵⁶ Там само.

що, хвалити Бога, не дає результатів, оскільки всі наші сидять у глибоких шанцях. Дуже можливо, що нині вночі вони форсуватимуть переправи, але в мене все підготовлено і я сподіваюсь відігнати їх назад»⁵⁷.

Набувши такої бойової практики, П.Скоропадський почав думати про доцільність залишення гвардійської кавалерії й отримання під своє командування армійської (піхотної) або принаймні козацької (більшість козацьких формувань на той час стали «кінною піхотою») дивізії⁵⁸. Ще один фактор, який визначив таку ідею – небажання вплутуватися у гвардійські чвари: «Я буду дуже задоволений, коли залишу гвардію, тут, окрім інтриг, нічого немає, ще поки ми воювали, було нібито краще, а тут, у резерві, суцільне нещастя»⁵⁹. Із травня 1915 р. він почав командувати 3-ю кавалерійською дивізією, що дислокувалася в районі Ковна (нині литовське місто Каунас):

«3-тя кавалерійська дивізія попала в період боїв дуже запеклих. Хвала Богові, дивізія під моїм командуванням працювала чудово, що мені особливо приємно з огляду на те, що досі її сильно сварили. Я себе поставив добре, відчуваю, що користуюся в усіх авторитетом, у дивізії маю велику довіру»⁶⁰.

Піти з гвардії П.Скоропадський прагнув і ще з однієї причини. Зокрема, гвардійські частини відводили з фронту, вони перебувала або в резерві, або при ставці, ходили навіть чутки про інше (небойове) їх використання. Це не влаштовувало генерала з моральних причин:

«Я думаю, що врешті-решт гвардію нікуди не направлять, і хоч зовсім не жадаю крові, але така перспектива мені надзвичайно неприємна. Я хочу мати спокійне сумління, що воював у цій війні поруч з іншими, і усвідомлення, що нас бережуть для якихось, як я думаю, поліцейських функцій після війни мене гнітить, тим більше, що буде неприємно, коли кожен матиме можливість сказати, що ми з німцями не б'ємося, а здатні лише на приборкання непокірних усередині країни»⁶¹.

Упродовж 1915 р. П.Скоропадському довелося командувати кавалерійськими дивізією, корпусом (у період тимчасової відсутності Гусейна Хана Нахичеванського), служити у штабі піхотного корпусу. Остання посада викликала в нього думки з приводу власної непридатності до керування військами на відстані, бажання конкретної роботи, яка, на його думку, закінчується на начальникові дивізії:

«Особисто я віддаю перевагу [тому], коли сам сиджу з частинами й особисто все оце переживаю, ніж бути у становищі командира

⁵⁷ Лист П.Скоропадського дружині від 20.12.1914 р. (див.: Там само. – Арк.119).

⁵⁸ Лист П.Скоропадського дружині від 19.01.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.132–132 зв.).

⁵⁹ Лист П.Скоропадського дружині від 22.01.1915 р. (див.: Там само. – Арк.8).

⁶⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 21.05.1915 р. (див.: Там само. – Арк.68).

⁶¹ Лист П.Скоропадського дружині від 22.06.1915 р. (див.: Там само. – Арк.76).

піхотного корпусу, котрий має все добре продумати, і вже головна робота лягає на начальників дивізій. Тому я б не хотів піхотного корпусу, а ось кавалерійський – інша справа»⁶².

Щоправда, зрештою він дійшов висновку, що «нині служити можна лише в піхоті, і я серйозно розмірковую щодо переходу в піхоту, тобто отримання піхотної дивізії». І далі в тому ж листі йшлося:

«Із кавалерією в період цієї позиційної війни один гріх... Я атестований на корпус. Не знаю, кавалерійський чи армійської піхоти. Очевидно, і на той, і на інший. Але для мене було б задля знань дуже важливо до отримання особливо піхотного корпусу прокомандувати певний час піхотною дивізією. Я б відчував себе більш упевнено»⁶³.

Найвідвертіше про своє бажання порвати з гвардією П.Скоропадський написав наприкінці травня 1916 р.:

«Сором за гвардію. У мене настрої весь час змінюється, то хочу їхати до тебе, то сподіваюсь на те, що нас направлять на фронт, а то соромно й діти згодом сміятимуться наді мною, що я пішов у гвардію. Навіть дурень Якунін (денщик – Г.П.) раптом з'явився до мене та заявив, що проситься в піхоту, я його насварив і відправив на два тижні у відпустку для витверезіння»⁶⁴.

Утім розпрощався П.Скоропадський із гвардією лише у січні 1917 р., у чому «допомогли» заворушення в 34-му армійському корпусі. У листі до дружини він так описував події:

«Учора ввечері я сперечався за вечерею, ми все ще обговорювали питання, добре чи погано, що нас не беруть до Петрограда. Раптом о 9-й годині телеграма від командувача армією: «Генералові Скоропадському терміново виїхати до штабу армії»»⁶⁵.

Він навів у корпусі лад та отримав його під свою команду. Так почався шлях П.Скоропадського до гетьманства, адже саме це з'єднання стане згодом 1-м Українським корпусом, а його офіцери становитимуть кістяк Української народної громади. Приєднатися до національного руху, перебуваючи у гвардії, П.Скоропадському було б значно складніше.

Суттєвою складовою сприйняття майбутнім гетьманом світової війни була проблема кар'єрного зростання. Чи збирався він використати свою участь у воєнних діях для отримання вищих посад? Адже звинувачення його в надмірному властолюбстві стало загальним місцем праць багатьох сучасних

⁶² Лист П.Скоропадського дружині від 12.10.1915 р. (див.: ЦДАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.695. – Арк.121).

⁶³ Лист П.Скоропадського дружині від 26.10.1915 р. (див.: Там само. – Арк.126–126 зв.).

⁶⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 28.05.1916 р. (див.: Там само. – Спр.696. – Арк.41).

⁶⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 20.01.1917 р. (див.: Там само. – Спр.694. – Арк.127; опубл.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворень, людина. – С.234).

авторів – українських, російських тощо⁶⁶. Напевно, подібні наміри щось таки важили для П.Скоропадського. За своєю натурою він був і честолюбною, і амбітною людиною, звиклою до влади. Але його честолюбство полягало в негативній оцінці розпоряджень та дій вищого командування, які, на його думку, були хибними, та намагання в межах власних повноважень зробити все по-своєму. Влада була потрібна йому не як така, а можливість щось змінити на краще. На першому місці для нього стояли питання честі, сумлінного виконання обов'язку із захисту Вітчизни, по-перше, і підтримання фамільної честі – по-друге. Уже після перших боїв він писав дружині про те, що «родину свою я не зганьбив».

Ще на початку війни П.Скоропадський мріяв отримати під постійну, а не тимчасову команду якийсь військове з'єднання. З одного боку, це було прагнення посади, з іншого – можливість реалізуватися як самостійний командир: «Для мене це дуже важливо знати, тому що тоді я здійснию цілий ряд справ, які нині я не вирішую, не знаючи власного становища»⁶⁷. Він поділився з дружиною своїми прагненнями: «Моя мрія тепер, під час війни, отримати армійську дивізію. Зрештою для мене було б визначено, я спокійно командував би, а потім, по завершенні війни, міг би відрахуватися до почту»⁶⁸. В іншому, пізнішому, листі писав більш конкретно:

«Сумую, головним чином тому, що мені немає чого робити і сумно ходити за вказівкою інших, яких вважаю нижчими від себе за знаннями. Я зовсім не через кар'єру. Мені вигідніше у цьому відношенні, мабуть, було б залишитися в 1-й дивізії (мається на увазі 1-ша гвардійська кавалерійська дивізія – Г.П.). Я дуже прагну самостійної справи. Або щоб бригаду мою знову виділили чи отримати дивізію»⁶⁹.

Але це питання так і не було вирішене. Навпаки, воно ще більше, за словами самого П.Скоропадського, заплуталося:

«Головне, що мені було неприємно і, навіть скажу, образливо, що за кілька днів перед тим було видано наказ Миколи Михайловича (верховний головнокомандувач, великий князь – Г.П.) про те, що він мене призначає командувати на період війни кірасирською дивізією, а потім за кілька днів, трах, з'являється Казнаков із приписом прийняти командування тією ж дивізією. Виходить так, що в мене щось було невдалим. Водночас скажу зовсім відверто, що було, з однієї сторони, важко, з іншої – у мене ніколи все так вдало не виходило. Сумління моє абсолютно чисте, усе в мене гаразд і всюди я правильно робив. [...] Як би там

⁶⁶ Див.: *Савченко В.* Павло Скоропадський – останній гетьман України. – Х., 2008. – 380 с. (одна з глав має назву: «Поневіряння фанатика влади»); *Федюк В.* Україна в 1918 г.: Гетман П.П.Скоропадський. – Ярославль, 1993. – С.11 («честолюбна натура», «знайти на полях битв почесні та славу»); *Пученков А.С.* Киев в конце 1918 г.: падение режима гетмана П.П.Скоропадского // Новейшая история России. – 2011. – №2. – С.57–72.

⁶⁷ Лист П.Скоропадського дружині від 12.12.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.112).

⁶⁸ Лист П.Скоропадського дружині від 25.12.1915 р. (див.: Там само. – Арк.87).

⁶⁹ Лист П.Скоропадського дружині від 18.03.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.43 зв.).

не було, це мені неприємно не у сенсі відсутності підвищення, а в тому сенсі, що всі зможуть подумати, ніби я під час війни не був на потрібній висоті».

Такий перебіг подій, за свідченням майбутнього гетьмана, остаточно переконав його по завершенні війни подати у відставку: «Обов'язково піду й буду завжди з тобою»⁷⁰. У наступному листі щодо ситуації зі своїм призначенням він висловлювався різкіше:

«Маю тобі відверто сказати, я просто ображений, що зі мною так учинили. Було сказано, що на час війни я призначений командувати кірасирською дивізією, а потім раптом нібито віднімають, у той час як у мене все було гаразд (в оригіналі: “ни сучка ни задоринки не было” – Г.П.). Ти знаєш, я самолюбна людина, і таке становище, коли кожен негідник може робити всілякі припущення щодо моїх невдач (уявних) або говорити, що я не вправся... Якби не війна, я б одразу пішов»⁷¹.

Проте не слід розглядати такі думки П.Скоропадського як свідчення лише особистої образи. Це, звісно, мало місце, але визначальними стали інші міркування. Показово, що, мабуть, уперше про своє бажання залишити після війни військову службу майбутній гетьман дещо жартома написав уже на початку вересня 1914 р.: «Обіцяю, що буду зовсім в тебе під каблуком і тому піду зі служби»⁷². Тими ж мотивами просякнуті й пізніші листи. Так, у грудні 1914 р. він писав: «Якщо уцілію до кінця війни, після неї ніколи з тобою й дітьми не розлучатимуся, дуже важко без вас»⁷³. На початку 1915 р. подружжю вдалося зустрітися, провівши декілька днів у Варшаві, що ще більше зміцнило прагнення П.Скоропадського залишити військову службу. Характерно, що цього разу він уже не поєднував питання свого службового становища з майбутньою відставкою: «Нині, після того, як ми побачилися, я мрію про залишення посади, як ми з тобою обговорювали вчора за сніданком»⁷⁴. Такі настрої не полишали генерала й пізніше:

«Гвардійська дивізія, таким чином, від мене йде, але я ані на хвилину про це не шкодую. Бог із ним, особливо під час війни, а в мирний час, якщо залишуся живим, я категорично не хочу переводити своє життя на животіння влітку у Красному Селі»⁷⁵.

Такі плани на післявоєнний період було узгоджено з дружиною, адже й вона писала чоловікові на фронт: «По війні хотілося б мені особисто зайнятися дітьми, каліками та хворими, і бачити тебе в піджаку, як ти розбираєш

⁷⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 23.12.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.120–120 зв., 122 зв.).

⁷¹ Лист П.Скоропадського дружині від 25.12.1914 р. (див.: Там само. – Арк.87).

⁷² Лист П.Скоропадського дружині від 09.09.1914 р. (див.: Там само. – Спр.693. – Арк.105 зв.).

⁷³ Лист П.Скоропадського дружині від 09.12.1914 р. (див.: Там само. – Спр.694. – Арк.109).

⁷⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 09.01.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.4).

⁷⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 22.07.1915 р. (див.: Там само. – Арк.85–85 зв.).

наш родинний архів»⁷⁶. Таким чином, не варто стверджувати про фанатичне властолюбство П.Скоропадського або ж про його кар'єризм. Людина, яка хотіла промінати гвардію на армію, навіть на просту піхоту, і зрештою зробила це, котра мріяла після війни взагалі покинути військову службу – основне своє заняття впродовж понад двадцяти років життя – однозначно не була «фанатиком влади». А ось виконання обов'язку (перед Батьківщиною, родиною, власним сумлінням) для нього дійсно було понад усе.

Важливою складовою рефлексії війни виступає ставлення до супротивника. Від цього залежить саме сприйняття воєнних дій, їх характеру, взаємин усередині своєї й ворожої військових спільнот. Почуття поваги (або зневаги) до противника – обов'язкове для військовика, воно визначає справедливість власних дій, війни взагалі. Висвітлення цієї проблеми може дати відповідь і на засадниче питання: чи був майбутній гетьман України від початку германофілом, чи сподівався він на перемогу німців, як це стверджують деякі дослідники⁷⁷?

Приватна кореспонденція П.Скоропадського за період війни не дає підстав для таких висновків. Його думки про ворога змінювалися, але вважати цього російського генерала германофілом не варто. Як писав він згодом одному зі своїх колишніх співробітників – М.Могилянському: «Мене всі неодмінно подають якимось затятим германофілом. Я такий самий германофіл, як і франкофіл. Я просто русофіл, який бажає відновлення Росії». Причому далі він пояснював, що йдеться про нову, федеративну Росію, в якій Україна посіла б гідне місце⁷⁸.

У перших листах із війни до дружини він стверджував, спираючись на досвід прикордонних боїв: «Німців, – не знаю, як буде далі, – але поки не можна порівняти з японцями. Ми постійно маємо над ними перемогу. У мене в полку вже набралось чимало німецької зброї, пік, гвинтівок, касок, ранців, наметів»⁷⁹. За наслідками важкого для росіян бою під Каушеном у серпні 1914 р. він дещо змінив думку, але все ж наполягав на перевазі російської армії та, зокрема, кінногвардійців: «Німці б'ються пречудово, але всюди перед 1-ю бригадою пасують, особливо в останній битві вони поспішно відступили, хоча їх і була ціла піхотна бригада»⁸⁰. Нарешті цілісний погляд на супротивника формулюється у вересні першого року війни. В описі одного з боїв відчувається повага до ворога, який у незручній ситуації чинить опір та не піддається паніці:

«Німці навдивовижу стійкий народ. Учора ввечері ми стали на шляху їхнього відходу. Вони на нас не очікували, ішла величез-

⁷⁶ Лист О.Скоропадської чоловікові від 09.03.1917 р. (див.: Там само. – Спр.468. – Арк.7 зв.; опубл.: Папакін Г. Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.253).

⁷⁷ Див.: Пученков А. Украинизация Украины – опыт Скоропадского [Електронний ресурс]: <http://www.regnum.by/news/analitics/1172882.html> («він дотримувався німецької орієнтації, тобто був твердо переконаний в остаточній перемозі німців у світовій війні, яка ще тривала в ті дні»).

⁷⁸ Сергеев А. Россия и Украина: из дневников М.М.Могилянского и писем к нему П.П.Скоропадского (1919–1926) // Минувшее: Исторический альманах. – Т.14. – Москва; Санкт-Петербург, 1993. – С.257.

⁷⁹ Лист П.Скоропадського дружині від 31.07.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.53 зв.).

⁸⁰ Лист П.Скоропадського дружині від 09.08.1914 р. (див.: Там само. – Арк.61).

на піхотна колона з артилерією. Я наказав поставити гармати та відкрив несподіваний вогонь. Незважаючи на раптовість і великі втрати, що їх вони зазнавали, ніякого розладу я не помітив. Ми стріляли доти, доки вони не відкрили вогонь із важких гармат. Як тільки в нас почалися втрати, я відвів дивізію до лісу»⁸¹.

Наступного, 1915-го, року П.Скоропадський відзначав, що сили супротивника й особливо моральний дух далеко не зломлені:

«Німці, хоча назагал піддаються, але мало. Вірно, що вони стали легше здаватися в полон, але все ще далеко до деморалізації або відчаю. Навпаки, вони думають, що переможуть»⁸².

Новим сюжетом у ставленні до ворога стало використання німецькими військами розривних куль, заборонених (поряд з авіаційними бомбами та задушливими газами) І Гаазькою конференцією 1899 р.⁸³ І якщо авіаційні та хімічні боеприпаси, попри міжнародну заборону, застосовували обидві воюючі сторони, то розривними кулями, на думку П.Скоропадського, користувалася тільки німецька армія:

«Негідники німці стріляють майже винятково розривними кулями, я бачив рани – це точно. Набої не власного виробництва, тобто не окремі солдати надрізували голівку кулі, щоб зробити її розривною, а казенного виготовлення. Це паскудство феноменальне з боку їхнього уряду»⁸⁴.

Слід сказати, що до інших заборонених боеприпасів генерал П.Скоропадський ставився більш поблажливо: «Німці [...] душать нас газами, але й ми також. Це нічого, ми при звичаїлися і втрати в нас мізерні»⁸⁵.

Нарешті відомі нам листи від 1917 р. також не містять жодних натяків на германофільство П.Скоропадського, який не припускав думки щодо можливої перемоги німців (хіба що революційна анархія їм допоможе). У кореспонденції наявні різні сюжети, в основному пов'язані з наступним розвитком революційних подій і стурбованістю долею родини. На початку квітня він навіть висловлював бажання битися з противником, але не був упевнений у своєму корпусі:

«Німці, поза сумнівом, скоро перейдуть у наступ. Як битимуться мої частини я ще не знаю. Думаю, що завдяки постійному впливу битимуться. Але коли прийде поповнення, тоді одному Богові відомо, що станеться»⁸⁶.

⁸¹ Лист П.Скоропадського дружині від 18.09.1914 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.694. – Арк.73).

⁸² Лист П.Скоропадського дружині від 02.03.1915 р. (див.: Там само. – Спр.695. – Арк.26).

⁸³ Див.: *Кіган Д.* Первая мировая война. – С.27–29.

⁸⁴ Лист П.Скоропадського дружині від 09.03.1915 р. (див.: ЦДІАК України. – Ф.1219. – Оп.2. – Спр.695. – Арк.33 зв.).

⁸⁵ Лист П.Скоропадського дружині від 01.03.1917 р. (див.: Там само. – Спр.694. – Арк.3; опубл.: *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.242).

⁸⁶ Лист П.Скоропадського дружині від 04.04.1917 р. (див.: Там само. – Арк.8; опубл.: *Папакін Г.* Павло Скоропадський: патріот, державотворець, людина. – С.263).

Таким чином, листи П.Скоропадського до дружини, написані впродовж 1914–1917 рр., засвідчують, що Перша світова війна стала переломним етапом у формуванні його політичних поглядів. Одразу (очевидно інтуїтивно) він відчув, що збройна боротьба матиме тривалий і запеклий характер. Згодом генерал дійшов висновку, що кінцевим її результатом стануть революційні заворушення, оскільки сама війна була несправедливою, імперіалістичною. Думки про власну військову кар'єру дедалі більше змінювалися бажанням залишити службу. Єдиним спонукальним мотивом до участі у війні для П.Скоропадського наприкінці її залишалися питання честі, адже він уважав за необхідне виконати власний обов'язок, підтримати фамільну честь, щоби дружині та дітям не було соромно за нього. Про те, що він «до кінця виконає свій обов'язок», генерал писав і у серпні 1914, і у квітні 1917 рр. Саме такі мотиви спонукали його думати про перехід із гвардії в армію, адже вже з 1916 р. замість фронту гвардійські частини готувалися до приборкання заворушень усередині країни. Водночас приватне листування П.Скоропадського підважує деякі стереотипні погляди щодо його прагнень, життєвих планів.

It's reveals at the materials of P.Skoropads'kyi family correspondence his perception of World War I which he departed at the front from the first to the closing date. It will be that he perceived war as heavy, ungrateful business, did not hunt for ranks, but dreamed to leave military service after war. To Germans as opponents regarded with certain respect, acknowledging their persistence, discipline, but not a single mention about possibility of victory of Germany in his letters is not. Other myths are refuted also – in relation to ambition, careerism, political ignorance of the future Hetman of Ukraine.

Keywords: *P.Skoropads'kyi, the World War I, the guard, the cavalry, military actions.*

В.М.Ричка *

СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА

Стаття присвячена осягненню спадщини великого київського князя Володимира Мономаха (1113–1125 рр.), її осмисленню у церковній публіцистиці та ідеології Московського царства. Простежено шляхи розвитку уявлень про нього як прародителя московських царів і присвоєння ними спадщини Київської Русі та увінчаних «грецькою славою» її князів.

Ключові слова: Володимир Мономах, історична пам'ять, Київська Русь, спадщина, Московське царство, влада, інсигнії.

Нинішнього року виповнюється тисяча років від часу утвердження Володимира Мономаха на київському великокнязівському престолі. Ця знакова для киево-руської історії постать не потребує особливої презентації. Старокиївські літописці послідовно змальовують Мономаха як ревного піклувальника за долю Русі, її оборонця від зовнішніх ворогів і внутрішніх міжкнязівських чвар, називаючи його добрим дбайливцем Руської землі. Він, мовлячи словами давньоруського книжника, «просвітив Руську землю, наче сонце, і слава його розійшлася по всіх землях». Ця немеркнуча у віках слава розважливого і твердого державця, справедливого володаря-миротворця збереглася в історичній пам'яті східних слов'ян. Помітний внесок в її воскресіння та наповнення актуальним ідейним змістом належить передусім книжникам-історіографам Московського царства¹, які своєю літературною творчістю виклали Мономаху непохитний п'єдестал.

Вихідний пункт московської самосвідомості становила ідея неперервності церковної й династичної єдності від Києва до Москви. Володимир Мономах разом із хрестителем Русі – рівноапостольним, святим князем Володимиром Святославичем ушановувалися як прародителі московських правителів, котрі позиціонувалися єдиними законними спадкоємцями київських князів: «От Владимира даждь и до сего дне его род единъ, и правилися всѣмъ великимъ княземъ о семь, преже Киевскимъ, потомъ же Владимирскимъ»².

* Ричка Володимир Михайлович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, сектор досліджень з історії Київської Русі
E-mail: wolr@ukr.net

¹ Натомість у тогочасних українських історичних творах відсутні скільки-небудь виразні апеляції до образу ідеального правителя – київського князя Володимира Мономаха. Українське духівництво не створило для козацької старшини міфологічного родоvodu, який би з'єднавав їх із Рюриковичами, через що нова еліта не могла представляти своє панування як пряме спадкове продовження володарювання київських князів. Провідники української козацької держави поверхово успадкували віру у харизму нащадків київської династії князів-воїнів (див.: Величенко С. Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тягlosti в українській історіографії XVII–XVIII ст. // *Mediaevalia Ucrainica: ментальність та історія ідей.* – К., 1992. – Т.І. – С.120).

² Русский хронограф: Ч.1: Хронограф редакции 1512 г. // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Санкт-Петербург, 1911. – Т.XXII. – С.477.

Принцип релігійної єдності всієї Русі, усвідомлений великими московськими князями вже від часів Івана Калити, став для Москви дороговказом і у сфері політики³. Ось чому боротьба за «збирання руських земель» була, не в останню чергу, й ідеологічною боротьбою за «збирання» та привласнення їхньої історії.

Основні етапи розвитку цих претензій окреслив Я.Пеленський⁴. Першою пам'яткою, що стверджувала безпосередню та безперервну династичну єдність між Києвом і Москвою, на його думку, стало «Житіє Дмитрія Донського», складене не раніше Флорентійського собору та падіння Константинополя (1453 р.). Про династичну спорідненість останнього з київським князем Володимиром ідеться у вміщеній у складі Московського літописного зводу кінця XV ст. повісті «О житии и преставлении великого князя Дмитрея Ивановича». У ній, зокрема, акцентується увага на тому, що:

«Сеи убо благовѣрнии великии князь Дмитреи родися от благо-родну и пречестну родителю, великого князя Ивана Ивановича и матери великие княгини Александры. Внук же бѣ великого князя Ивана Даниловича, събирателя Русские земли, и корени святого и Богом насажденнаго саду отрасли благоплодные и цвѣтъ прекрасныи, великого князя Володимера, нового царя Константина, и крестившаго землю Русскую, сродник же бѣ новых чудотворецъ Бориса и Глѣба»⁵.

Сліди такого чуття духовної й династичної спорідненості з княжим домом Володимира Святославова простежуються також і у «Задонщині», де великий князь звертається до свого війська з такими промовистими словами: «Братья и князи руския, гнездо есмя великого князя Владимира Киевского»⁶. Під час урочистої зустрічі Дмитра Івановича в Москві митрополит Кіпріан, вітаючи тріумфатора, також не оминув нагоди уподібнити його славним предкам:

«Слава тебѣ Господи, слава тебѣ, святыи, слава тебѣ, царю, яко показал еси на насъ великую свою милость и низложи враги наша! Величаемъ тя, пресвята Дѣво Богородица, яко многию милость и великиа чудеса показала еси на православныхъ христианехъ! Ублажаемъ тя, святителю Христовъ Петре, яко заступаеши от бѣдъ стадо свое и низлагаеши враги наша! Како же тебе прославимъ, господине мой, възлюбленный. О Христъ сыну, великий княже Дмитрие Ивановичъ, *новый Константинъ, славный Владимире* (тут і далі курсив мій – В.Р.), дивный Ярославе, чудный Александре! Кое ти благодарение и честь и славу въздадимъ, яко толико подвизася и трудися за все православное христианство?»⁷.

³ Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К., 2000. – С.326.

⁴ Pelenski J. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – New York, 1998. – P.79–94.

⁵ Московский летописный свод конца XV в. // ПСРЛ. – Т. XXV. – Москва; Ленинград, 1949. – С.215.

⁶ Повести о Куликовской битве / Изд. подгот. М.Н.Тихомиров, В.Ф.Ржига, Л.А.Дмитриев. – Москва; Ленинград, 1959. – С.30.

⁷ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью // ПСРЛ. – Т. XI. – Москва, 1965. – С.67. Перемога на Куликовому полі не стала в московських історичних

Дальший розвиток цієї ідеї відбиває літописна повість про новгородців та владу Філофея, включена в Московський літописний звід 1472 р. Це зумовлювалося намаганнями Москви підкорити Новгород. «Руський хронограф» (редакції 1512 р.), повідомляючи під 6978 р. про «взмятение велико» в Новгороді, вкладає в уста Івана Васильовича наступні слова:

«Отчина есть моя людие новгородстии изначала, от дѣдъ и прадедъ наших, *от великого князя Володимера, крестивъшаго землю Русскую, от правнука Рюрика, перваго великаго князя всей земли нашей*, отъ того Рюрика даждь и до сего дне знали есте единъ родъ тѣхъ князей великихъ преже и киевскихъ до великаго князя Дмитрея Юрьевича Всеволода Володимерьскаго, а от того великаго князя даждь до мене родъ ихъ мы и владѣмъ вами и жалуемъ васъ и боронимъ отовселе, а и казнити волны же есмя васъ, коли на насъ не по старинѣ смотрити почнете»⁸.

У своєму «Посланні» 1481 р. великому князеві й самодержцеві Іванові Васильовичу на Угрі ростовський архієпископ Васіан, надихаючи твердо стояти «противу безбожных татар за православное христианство Богом дарованныя ему державы Русскаго царства», закликав:

«Изыди убо скорона стрѣтение ему, изыди, взем Бога на помощь и пречистую Богородицу, нашего христианства помощницу и заступницу, и всѣхъ святыхъ его, и поревнуй прежебывшимъ прародителем твоимъ, великимъ князъмъ: не точию обороняю Русскую землю от поганыхъ, но иныя страны приимаху под себе, еже глаголю, Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческихъ царѣхъ дань имали, потомъ же и Владимира Мономаха, како и колико бился со окаянными половцы за Русскую землю»⁹.

Переживши фатальний для всіх християн 7000 р. (1492 р.), коли очікувався кінець світу, книжники звернули свої помисли до пошуків нової ролі та призначення Москви. У знаковій пам'ятці московської літератури другої половини XV ст. «Изложения пасхалии на осьмую тысячу лет» митрополита Зосими, зокрема, місцевий великий князь уподібнюється до імператора Константина та першохрестителя Русі князя Володимира – «другого Константина», якого

«избра себе Господь Бог от идолопоклонник съсуд чист, благоверного и христоролюбивого великого князя Владимира киевского и всея Руси, иже испытал о верах, и приим от Константина града, яко щит непобедим в сердци си, православную веру Христову и крестися святым крещением в имя Отца и Сына и Святого Духа, идолы же съкруши и неверныя в веру приведе, и просвети

сказаннях символічним початком Московського царства. Його початки, натомість, почали віддалятися в київську епоху, а функції Дмитрія Івановича залишилися невизначеними (ширше див.: Плюханова М. Сюжети и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.133).

⁸ Русский хронограф: Ч.1: Хронограф редакции 1512 г. – С.476. Порівн.: Московский летописный свод конца XV в. – С.285–286.

⁹ Летописный сборник, именуемый патриаршею или Никоновскою летописью. – С.206–207.

всю русскую землю святым крещением, и приемь от Бога оружие непобедимо, одоление на врагы, и покори под нозе свои вся съпостаты, и утверди православную веру, яже в Христа Бога, и наречен бысть второй Константин. И ныне же, в последняя сиа лета, якоже и в перваа, прослави Бог сродника его, иже в православии просиавшаго, благовернаго и христоролюбиваго великаго князя Ивана Васильевича, государя и самодержца всея Руси, *новаго царя Константина новому граду Константину – Москве*, и всей русской земли и иным многим землям государя, якоже и Господь рече: «прославляющих мя прославлю». И прославмся имя его и слава по всей вселеней, и предасть ему Господь Бог скипетр, непобедимо оружие на вся врагы»¹⁰.

Натхненні такою перспективою, московські володарі розгорнули широкомасштабний наступ насамперед на ординські землі. Підтримуючи й виправдовуючи ці експансіоністські устремління, тамтешнє духівництво закликало правителів надихатися прикладом давніх київських князів. Так, благословляючи Івана Грозного в похід «протиу супостатъ безбожных казанских татар», митрополит Макарій у своєму посланні ставив тому у приклад «равноапостолныи святыи прадед твои князь велики Владимир Киевский и всеа Руси» та закликав примножити славу «сынове его и внуцы и правнуцы», які «многи побѣды над погаными сотвориша и прославлены от бога быша»:

«Якоже множае насъ и самъ, царю вѣси храбрость прародителии своих богомъ венчаннаго царя Владимира Манамаха и храбра великаго князя Александра Невскаго и прочих сродникъ твоих, каковы побѣды над погаными сотвориша и прославлены от бога быша»¹¹.

Перемоги над Казанським та Астраханським ханствами й упокорення Ногайської орди відкривали для московського царя привабливу перспективу подальшої ескалації воєнних дій у Лівонії. З їх початком Я.Пеленський пов'язував наступний етап боротьби за київську спадщину¹². У ході Лівонської війни Іван Грозний прагнув відібрати в Литви землі, що раніше входили до складу Давньоруської держави. Пожаданою метою було для нього відвоювати Київ – столицю Русі, її сакральний центр. На той час уявлення про успадкування Москвою святощів Києва вже міцно укорінилося у свідомості тамтешньої церковно-політичної еліти. Московська правляча династія (рід) була вписана ще Іваном III до давнього пом'яника Печерського монастиря в Києві, відновленого печерськими ченцями між 1483–1526 рр.¹³

Ідейним обґрунтуванням Лівонської війни стало завдання «звільнення» східнослов'янських земель від панування нечестивих «латинян» та

¹⁰ Памятники древнерусского канонического права: Часть первая (Памятники XI–XV вв.) // Русская историческая библиотека. – Санкт-Петербург, 1908. – Т.6. – №118. – Стб.797–799.

¹¹ Летописец начала царства царя и великаго князя Ивана Васильевича // ПСРЛ. – Т.XXIX. – Москва, 1965. – С.88–89.

¹² *Pelenski J.* The Contest for the Legacy of Kievan Rus'. – P.117–130.

¹³ *Голубев С.Т.* Древний помянник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – К., 1892. – Кн.6. – Отд.3. – С.IX.

встановлення там влади православного царя. Ідеологічним підґрунтям цих задумів стала пам'ятка московської публіцистики кінця 1520 – початку 1530-х рр. – «Сказання про князів владимирських», на основі якого близько 1547 р. було складено «Поставление великих князей русских», що стало вступом до «чину вінчання» на царство Івана Грозного¹⁴. Московський цар виступає тут спадкоємцем київських князів – Володимира Святославича та Володимира Мономаха, від якого він успадкував царський вінець і вінчався ним на царство. «Поставление великих князей русских» детально переповідає легенду про здобуття київським князем Володимиром Всеволодовичем цих візантійських інсигній влади, вінчання ними, а відтак і перетворення його на «царя Великия Русии»¹⁵.

Топікою тогочасного дипломатичного листування, за спостереженнями Т.Опаріної, стали уявлення про Київ як «государеву», або «прародителеву» вотчину:

«Московський цар сприймався “природним” правителем всього “русского” роду, а східнослов'янські землі Великого князівства Литовського – його спадковими територіями. Наступ на Полоцьк (1563 р.) – перша перемога – трактувався як крок до об'єднання східних слов'ян під владою Москви, а зайняття Полоцька отримало складне богословське й династичне обґрунтування, що незмінно відштовхувалося від теми київської спадщини»¹⁶.

Так, архієпископ Великого Новгороду та Пскова Пимін у складеному ним у січні 1563 р. посланні до Івана Грозного («Послание Пимина архиепископа Великаго Новаграда къ благочестивому царю и великому князю Ивану Васильевичю божиею милостию государю всеа Руси самодержьцу под град Полтескъ, еже побарати храбре противу безбожныя Литвы и прескверныхъ лютор за имя господне и за святыя церкви и за богомъ порученную ему державу от всемогущия его десница Рускаго царствия»), вітаючи царя з перемогою з-поміж іншого зазначав:

«Ты же убо, о боговенчанны царю, не яко наймник, но яко истинный пастырь подщися православие от невѣрныхъ свободити и церкви разоренныя соградити и велелѣпиемъ образа Христова украсити их в первое достояние, а Господь Богъ укрепит тя и поможет ти и все твое христолюбивое воинство да утвердит. [...] Также бы и нынѣ тебѣ государю Богъ подаровал, яко благочестивому и равноапостольному великому государю Константину, иже крестомъ честнымъ победы мучителя Максентия и

¹⁴ Дмитриева Р.П. Литературная история и политическая роль «Сказания» // Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.116.

¹⁵ Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете. – Москва, 1883. – Кн.1. – С.41 («Поставление великих князей русских, откуда бы и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403»).

¹⁶ Опарина Т. Тема крещения Руси в «Палинодии» Захарии Копыстенского и её рецепции в России в первой половине XVII в. // Київська академія, 2007. – Вип.4. – С.37–38.

многа исправления церквамъ Божиим передав. Такожє и преже бывшим во времена своя прародителемъ твоимъ, великимъ княземъ, иже не точию обороняху Росиискую землю, но инья страны приимаху под себе, их же глаголю Игоря и Святослава и Владимира, иже и на греческих царех дани имаху»¹⁷.

Іванові Грозному, як відомо, так і не вдалося втілити у життя свої масштабні замисли й увійти переможною ходою до столиці перших руських князів, щоб стати повноправним володарем Києва з його немеркнучими у віках святинями. Тим часом, у політико-ідеологічних уявленнях київська спадщина продовжувала залишатися надбанням Москви. Ідея успадкування Москвою святості Києва знайшла своє яскраве втілення у «Казанській історії». У цій, створеній у 1560–1580-х рр. пам'ятці, такі уявлення набувають свого остаточного завершення у гранично чіткій формулі «Москва – другий Київ»:

«И тогда великая наша Руская земля освободится от ярема и покорения бесерменъска, и начать обновлятися, яко отъ зимы на тихую весну прелагаться, и взыде паки на древнее свое величество, и благолепие, и доброту, яко же преже, при велицем князе первее Владимере православнем [...] возсия ныне столный, преславный град Москъва, вторый Киев; не усрамлю же ся и не буду виновен нареци того и третии новы велики Рим, провозсियाвши в последняя лета, яко велико солнце, в велицей нашей Рустей земли»¹⁸.

При цьому мотив «Москва – другий Київ» був для Московії, як уявляється, більш значимим дискурсом ідентичності, ніж мотив «Москви – третього Риму». Як продемонструвала у своєму фундаментальному монографічному дослідженні Н.Синицина¹⁹, концепт «Москва – третій Рим» був наповнений більше метафізично-конфесійним, ніж етнонаціональним змістом.

Важливим імпульсом до розвитку культу Володимира Мономаха й триумфального його сходження на п'єдестал слави стало вінчання на царство Івана Грозного. У контексті дискусій про царський титул відбувався подальший розвиток образу увінчаного «грецькою славою» київського князя. У зв'язку з підготовкою до вінчання Івана IV на московського царя, що відбулося у січні 1547 р., необхідно було встановити коріння царського титулу та знайти відповідні історичні паралелі.

Святий рівноапостольний князь Володимир Святославич у пам'ятках московської книжності виступає зазвичай як «прародитель» володарів Московського царства і «просвітитель» усієї Русі. Хоча в літописних джерелах і, особливо, у дипломатичному листуванні неодноразово згадується царське достоїнство Володимира Святославича, для створення ідеального образу єдиновладного правителя-автократора, увінчаного в минулому візантійськими

¹⁷ Лебедевская летопись // ПСРЛ. – Т. XXIX. – С. 307.

¹⁸ История о Казанском царстве (Казанский летописец) // Там же. – Т. XIX. – Санкт-Петербург, 1903. – Стб. 204.

¹⁹ Синицина Н. В. Третий Рим: Истоки и эволюция русской средневековой концепции (XV–XVI вв.). – Москва, 1998.

інсигніями влади було обрано іншого Володимира – Мономаха. Народжений від грецької царівни («цесарице грѣкыне»), доньки імператора Константина IX Мономаха, цей праправнук Володимира Святого був ідеальним взірцем для московських правителів.

Володимир Всеволодович звеличувався ще своїми сучасниками. Так, для київського митрополита Никифора I (1104–1121 рр.) він був «доблесная глава наша и всей христоволюбивой земли», через те, що його «Богъ издалече проразумъ и прѣдставил, и из оутрубы освяти и помазавъ, от царское и князьское крови смесив, его же благочестие въспита»²⁰. Літописний панегірик на смерть князя, уміщений в Лаврентіївському літописі, зображує могутнього та справедливого володаря:

«Преставися благовѣрныи и великыи князь Рускыи Володимѣрь, сынъ благовѣрна отца Всеволода украшенныи добрыми нравы, прослывши в побѣдах его имене трепетаху вся страны и по всем землям изиде слух его понесе убо он всею душею възлюбил Бога, но и мы мнися Бога любяще, но аще потщимся заповѣди его схранити тогда явимося Бога любяще любяи бо мя рече заповѣди его хранити. Се же чудныи князь Володимѣрь потщася Бога хранити заповѣди и Божьи страхъ присно имѣя в сердци, поминая слово Господне иже рече о сем “познають вы вси человеци яко мои ученици есте аще любите другъ друга, и любите врагы ваша и добро творите ненавидящим вас”. Вся бо зломысли его вда Бог подъ руке его поне не взношася ни величашася, но на Бога възлагаше все и Бог покаряше подъ нозе его вся врагы. Он же заповѣдь Божью храня добро творяше врагом своїм отпушчаше я одарены милостивъ же бяше паче мѣры. Поминая слово Господне, глаголюще: “Блажен милостивии яко ти помиловани будут и блажен разумѣваяи на нища и убога яко в день лютый избавить и Господь”. И не щадяшае имения своего раздавая требующим и церкви зижа и украшая чтяшеть же излиха чернечскый чин и поповскый подавая имъе же на потребу и приимая от них молитвы. Велику же вѣру стяжа к Богу и сродникома своима к святыма мученикама Борису и Глебу тем и церков прекрасну созда на Лте во имя ею идеже святого Бориса кров прольяна бысть жалостив же бяше от нудь и даръ си от Бога прия да егда в церков внидашеть и слыша пенъе и абъе слезы испущашеть и тако молбы ко Владыце Христу со слезами воспущаше тем и Богъ вся прошенья его свершаше и исполни лѣта его в доброденстве»²¹.

Слід однак зауважити, що літописні панегірики померлим князям не були цілісними й оригінальними творами на кшталт «князівських зерцал». Як продемонстрував О.Толочко, кожна літописна похвала «містить у собі цілий ланцюжок цитувань характеристик попередніх князів, вибудовуючи таким чином низку “взірців”, “прецедентів”, котрим відповідає даний князь»²².

²⁰ Послания митрополита Никифора. – Москва, 2000. – С.59.

²¹ Лаврентьевская летопись // ПСРЛ. – Т.1. – Москва, 1962. – Стб.293–295.

²² Толочко А. Похвала или Житие? (Между текстологией и идеологией княжеских панегириков в древнерусском летописании) // Palaeoslavica. – 1999. – VII. – P.34.

Утім, ця характеристика Мономаха вирізняється з-поміж інших більшою змістовністю, ніж та, що подана в Іпатіївському літописі й перебиває шаблон літописних посмертних панегіриків²³. Звеличення після смерті того чи іншого князя в давньоруських писемних джерелах не обходилося, зазвичай, без згадки про Мономаха. «Володимирове плем'я» стало політичним символом Русі. Образ ідеального володаря, витворений аж ніяк небезстороннім сімейству Мономахів ігуменом їхнього родового Михайлівського Видубецького монастиря в Києві – Сильвестром залишався взірцем для прийдешніх поколінь староруських книжників. Йому складала шану автори таких популярних літературних пам'яток, як «Слово про Ігорів похід», «Слово про загибель Руської землі» та славнозвісної легенди про евшан-зілля, уміщеної в Галицько-Волинському літописі під 1201 р.

Політичні успіхи московських правителів XIV–XV ст. надихнули тамтешніх книжників на створення циклу легенд про Володимира Мономаха, в яких він поставав могутнім єдиновладним правителем, увінчаним світовими інсигніями влади. Ідеологічним підґрунтям цих задумів стала пам'ятка московської публіцистики кінця 1520 – початку 1530-х рр. – «Сказання про князів владимирських», на основі якої близько 1547 р. було складено «Поставление великих князей русских», що стало вступом до «Чину вінчання» на царство Івана Грозного²⁴. Московський цар виступав тут спадкоємцем київських князів – Володимира Святославича і Володимира Мономаха, від якого він нібито дістав у спадок царський вінець, вінчаючись ним на царство. «Поставление великих князей русских» детально переповідає легенду про здобуття/набуття Мономахом цих візантійських інсигній влади, вінчання ними, а відтак і перетворення його на «царя Великиа Русии»²⁵.

«Сказання про князів владимирських» детально оповідає про те, як царгородський імператор – благочестивий Константин Мономах, тремтячи перед могутнім київським правителем, який виступив у похід на Візантію,

«снем же с своя главы венець царски поставляеть его на блюде злате; повелевает же принести и крабицу сердоликову, из нея же Август кesarь римский веселяшеса, и ожерелие, иже на плещу своею носаше, и кащью. И от того времени князь велики Володимиръ Всеволодовичъ наречеса Манамах, царь Великиа Русия. [...] И оттоле и доньне тем венцем венчаются царским велиции князи володимеръстии, его же прислал греческий царь Конъстантин Манамах, егда ставятся на великое княжение русьское»²⁶.

²³ Орлов А.С. Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.35.

²⁴ Дмитриева Р.П. Литературная история и политическая роль «Сказания». – С.116.

²⁵ Барсов Е.В. Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С.41.

²⁶ Сказание о князях владимирских: Первая редакция // Дмитриева Р.П. Сказание о князях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.177–178. Порівн.: Сказание о князях владимирских // Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 1895. – С.603. Ця визначальна для «Сказання про князів владимирських» ідея міцно вкорінилася в російській історіографії. Так, наприклад, «Летописец вкратце о русской земли, от котораго колена российские и словенские люди, почему именуются Россия и словяне. И о создании великаго

16 січня 1547 р. 16-річний великий князь Іван IV Васильович урочисто вінчався на царство, слідуючи цьому «отеческому древнему преданию»:

«Тоя же зимы генваря 16, в недѣлю, венчан бысть на царство Руское благовѣрныи великии князь Иван Васильевичъ всея Руси преосвященным Макарием митрополитом всея Руси и архиепископы и епископы и архимандриты и всѣм священным собором Руския митрополия прародителя его венчаниемъ царя великого Манамаха животворящим крестом и венцом царским и диядимую, еже древле тѣмъ животворящим крестом и венцом царскимъ и диядимую венчан бысть на царство Русское прародитель его князь великии Владимир, наречен во царской перфире Манамах, от святейшаго митрополита ефескаго кир Неофита по благословению патриарха цареградскаго и по молению греческаго царя Константина Манамаха»²⁷.

Для цієї церемонії було створено «Чин вінчання», в основу якого покладено «Чин поставлення» на московське велике князіння онука Івана III – Дмитра Івановича²⁸. Проте «Чин вінчання» на царство Івана IV було розроблено більш детально. Для обґрунтування права його вінчання на основі другої частини «Сказання про князів владимирських» було написано вступ до чину²⁹. Новизною у ньому вирізнялася тільки назва («Поставление великих князей русских»), а далі майже дослівно переказувалася легенда про здобуття Володимиром Мономахом царських регалій і його коронування ними в Києві, куди з цією метою буцімто прибули з Царгорода митрополит, два єпископи та три візантійських сановника³⁰.

Новаграда. И откуда величашеся род словенских князей», оповідаючи про долю «Мономахових дарів», стверджує, що князь Володимир Мономах

«на смертному одрі заборонив будь-кому вінчатися царським вінцем, тому що, як він сказав, в удільних міжусобицях царя будуть убивати. Мономах віддає Мономахові дари – царські знаки – вірному й улюбленому своєму шостому синові, князеві Георгієві Володимировичу. Князі-хранителі вінця – Георгій Володимирович, Андрій Боголюбський, Александр Невський, Данііл Александрович, Іван Калита та наступні московські – це особливе «царське коліно». Саме цими князями, за уявленнями владимирського та московського літописань, створювалася московська державність»

(див.: *Плюханова М.* Сюжеты и символы Московского царства. – С.177).

²⁷ Летописец начала царства царя и великого князя Ивана Васильевича // ПСРЛ. – Т. XXIX. – С.49. Польський хроніст М.Стрижковський, переповідаючи свою версію здобуття Володимиром Мономахом царських інсигній, додавав:

«Z tego tedy Wołodymyra Monomacha Wsewoldowica, wszyscy Wielcy Kniaziowie Moskiewscy i insze xiążęta Ruskie, narod porządna genealogią wiodą i dla tego się jedznowlajcami i Carzami wszej Rusi tytułują, a żadnemu narodowi w tym przodku pozwolić nie chcą»

(див.: *Strykowski M.* Kronika Polska, Litewska, Zmodska, i wsystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz.III. – S.188).

²⁸ Див.: Чин поставления на великое княжество князя Дмитрия Иоанновича, внука великого князя Иоанна III Васильевича // *Барсов Е.В.* Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С.32–38.

²⁹ *Дмитриева Р.П.* Литературная история и политическая роль «Сказания». – С.116.

³⁰ Див.: Поставление великих князей русских, откуда бе и како начаша ставитися на великое княжество святыми бармами и царским венцом в лето 6403 // *Барсов Е.В.* Древнерусские памятники венчания царей на царство в связи с греческими их оригиналами. – С.39–41.

Так само й Іванові IV самого вінчання московським митрополитом було недостатньо – без благословення царгородського патріарха воно не було легітимним. У вересні 1561 р. до Москви доставили «благословенну» патріаршу грамоту. У ній предстоятель разом зі вселенським собором визнавав Івана Васильовича спадкоємцем «пріснопам'ятної цариці государині й дестини, сиріч володарки Анни (дружини київського князя Володимира Святославича – *В.Р.*), сестри самодержця царя Василія Багрянородного», царем законним та встановлював «реченому цареві [...] Іоаннові, бути й називатися йому царем законним і благочестивим, увінчаним і від нас правильно, разом та церковно, оскільки він від роду походить і від крові царської»³¹. Відомості про офіційне визнання за Іваном царського титулу було внесено до літопису:

«Сии же Константинаграда Иоасаф патриарх и вси митрополиты и архиепископы и епископы благословиша боговенчаннаго царя и великого князя Ивана Васильевича всеа Русии, еже бытии и зватися ему царем законно и благочестно венчанному, вкупе от них и от их святыя церкви просвещение и благословение, понеже рода есть и крове царския»³².

За спостереженнями А.Хорошкевич, після вінчання Івана Грозного на царство топікою дипломатичного листування стали уявлення про те, що набуття ним царського титулу відповідало давній історичній традиції руських/київських правителів, через що він і найменувався царем, подібно до Володимира Великого, «иже крестил Русскую землю», та Володимира Мономаха, який «на греческих царех дань имаху»³³. Згадки про знаменитих київських «предків» Івана – князів Ігоря, Олега, Святослава та його сина Володимира, Володимира Мономаха, які уславили себе переможними походами, часто зустрічаються в новгородському та московському літописанні. Особливо яскраво ця думка розвивається в «Казанській історії», укладеній за часів правління Івана Грозного:

«Ревнуня прадедомъ своимъ, великому князю Светославу Игоревичю, како той многажды греческую землю плени, столь далеко ему сущи отъ Руския земля растоянием, и дани великия со Царяграда имать со благородныхъ грекъ, победившихъ Трою предивную и прегордаго царя перского Скераска. Той же велики князь Святославъ по Дунаю стоящихъ 80 городов болгарскихъ взя. Поревновавъ же сыну его во благочестии сиявшему, православному и великому князю Владимиру и державу свою Русскую землю святымъ крещениемъ просветившему, како взя велики градъ Корсунъ, и ины земля, многия языцы работаху ему, дани дающе, и надо всеми враги его рука бе высока. Велими же позавиде и Владимиру Манамаху, како же и той подвижесе на греческаго царя Конъстанътина Маномаха великим ополчением ратнымъ»³⁴.

³¹ Кантерев Н.Ф. Характер отношений России к православному Востоку в XVI и XVII ст. – Сергиев Посад, 1914. – С.29.

³² Дополнения к Никоновской летописи // ПСРЛ. – Т.ХІІІ: Вторая половина. – С.334.

³³ Хорошкевич А.Л. Россия в системе международных отношений середины XVI в. – Москва, 2003. – С.165.

³⁴ История о Казанском царстве (Казанский летописец) // ПСРЛ. – Т.ХІХ. – Стб.99–100.

Наслідком походу київського князя Володимира Всеволодовича стало отримання ним царських дарів, надісланих до Києва візантійським імператором.

«И сея ради вины великыи князь Владимир, прадедь мои, – стверджували укладачі «Казанської історії» вустами Івана Васильовича, – царь Манамах наречеса, от него же и мы прияхом цари нарицатися, венца ради и порфиры и скифетра Костянтина царя Манамаха»³⁵.

На основі аналізу цього тексту М.Плюханова вмотивовує, що визначальною для нього була думка про те, що

«минулі руські князі царювали та суть їх царювання полягала у взятті великих міст. До ряду таких перемог і ряду давніх походів на Царгород має стати взяття Казані. Отже, воцарінню передують походи князів на Казань, казанській перемозі передують походи князів на Царгород, що призвели до отримання царських знаків. Передісторія воцаріння міняється місцями з передісторією казанського взяття. Завдяки чому взяття Казані здобуває значення акта воцаріння»³⁶.

На початку 1560-х рр. з ініціативи та під керівництвом митрополита Макарія (помер у 1564 р.) його сподвижником і помічником Андрієм, який пізніше також став митрополитом, було укладено одну з найзнаменитіших тогочасних літературно-історичних пам'яток – «Степенну книгу»³⁷ («Книга степенна царского родословия, иже в Рустей земле в благочестии просиявших богоутвержденных скипетродержателей, иже бяху от Бога, яко райская дровеса насаждени при исходящих вод, и правоверием напаяеми, богоразумием же благодатию возрастаеми, и божественною славою осияеаеми явишася, яко сад доброраслен и красен листвием и благоцветущ; многоплоден же и зрел и благоухания исполнен, велик же и высокъверх и многочадным рождием, яко светлзрачными ветми разширяем, богоугодными добродетельми преспеваем; и мнози от корени и от ветвей многообразными подвиги, яко златыми степенми на небо восходную лествицу непоколебимо водрузиша, по ней же невозбранен к богу восход утвердиша себе же и сущим по них»). Цей грандіозний звід, розвиваючи історико-генеалогічну схему «Сказання про князів владимирських», містив послідовний виклад московської/російської історії, розподіленої на 17 складових («степенів»), кожна з яких містила біографії руських князів – «предків» Івана Грозного.

«Розподіл історичного матеріалу на степені для часу початку вивищення Москви підкреслено робиться не за великими княжіннями, а за княжіннями московськими. Розподіл на степені подеколи умовний, не точно за княжіннями. Так, для всіх

³⁵ История о Казанском царстве... – Стб.100–101. Порівн.: Стб.381–382.

³⁶ Плюханова М. Сюжеты и символы Московского царства. – С.187.

³⁷ Про датування цього історичного твору див.: Васенко П.Г. «Книга степенная царского родословия» и её значение в древнерусской исторической письменности. – Санкт-Петербург, 1904. – Ч.1. – С.168–217; Усачёв А.С. К вопросу о датировке Степенной книги // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – Москва, 2005. – №4. – С.28–40.

правліннь 1054–1113 рр. відведено одну степінь (третю), причому головною особою в ній зроблено не старшого Ярославича, а князя Всеволода, від котрого йде лінія владимирських князів. Уся історія країни складається, таким чином, з цих “степенів” які у відповідності з традиційним церковним образом подаються як сходи, що ведуть до Бога, – російська історія стає генеалогічно єдиним ланцюгом святих московських государів та їхніх предків, “богоутверджених скіпетротримачів”³⁸.

Перші 6 із 17 степенів присвячувалися князям Київської Русі, починаючи від Володимира Святославича. Звертаючись до постаті «боговінчаного царя» Володимира Мономаха, укладачі «Степенної книги» наголошували на тому, що київський князь

«всюду прослы въ храбрости и победахъ, еже всемъ странамъ имени его трепетати, и во всех земляхъ изыде слухъ его. Его же ради мужества и греческаго царя Костянтина Манамаха дядиму и венець и крестъ Животворящаго Древа пріемъ и порамъницу царскую и крайбіцу сердоличьную, изъ нея же весляшесе иногда Август, кесарь римскій, и чепъ златую аравійскаго злата и иные многия царские почести въ дарехъ пріялъ мужества ради своего и благочестия. И не просто рещи такому дарованию не от человек, но Божіим неизреченнымъ судьбамъ *претворяюще и преводяще славу греческаго царства на російскаго царя*. Венчан же бысть тогда в Кіеве темъ царскимъ венцемъ во святей велицей соборней и апостольстей церкви отъ святейшаго Неофита, митрополита ефескаго и отъ прочихъ святитель митулинскаго и милитійскаго, вкупе съ митрополитомъ пришедшихъ отъ Царяграда, и оттоле боговенчаный царь нарицашася въ Російскомъ царствіи»³⁹.

«Степенна книга», як бачимо, виразно позиціонувала Володимира Мономаха першим царем, увінчаним цим титулом від «грецького царства».

Віру у харизму київського князя, освяченого візантійськими інсигніями, було упредметнено винайденими в Москві знаками влади, що демонстрували «київське походження». Зокрема відомий вінець московських царів – так звана «шпакка Мономаха». Виготовлена в 1330-х рр. для одного татарського хана, її наприкінці XVI ст., мовлячи словами Е.Кінана, «перейменовували, чи перехрестили, додавши хреста, і виписали новий паспорт – підтасовану легенду, яка пов’язувала її з Константаном Мономахом»⁴⁰.

³⁸ Покровский Н.Н. Афанасий // Словарь книжников и книжности Древней Руси. – Ленинград, 1988. – Вып.2 (вторая половина XIV–XVI вв.). – Ч.1. – С.76. Ширше про історичні постулати «Степенної книги» див.: Nitshe P. Translatio imperii? Beobachtungen zum historischen Selbstverständnis im Moskauer Zartum um die Mitte des 16. Jahrhundertst // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1987. – Bd.35. – Н.3. – S.321–338; Покровский Н.Н. Исторические постулаты Степенной книги царского родословия // Исторические источники и литературные памятники XVI–XX вв.: Развитие традиций. – Новосибирск, 2004. – С.3–36.

³⁹ Книга степенная царского родословия: Часть первая // ПСРЛ. – Т.XXI: Первая половина. – Санкт-Петербург, 1908. – С.188.

⁴⁰ Кінан Е. Російські історичні міти / Пер. з англ. – К., 2003. – С.19. Ширше див.: Жилина Н.В. Шпакка Мономаха: историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001.

Цей атрибут церемонії вінчання на царство московських правителів уперше згадується у «Чині поставлення» на велике княжіння в 1498 р. Дмитрія Івановича, онука великого московського князя Івана III, включеного до літописного зводу 1518 р.⁴¹ Цю пам'ятку в редакції, що посилювала «царську тему», ввели й до літописного зводу 1520 р., в якому міститься розлога оповідь про походження цих регалій:

«того же лета (6622/1114 р. – В.Р) нача Владимир советовати с бояры своими, хотя ити на Царьград. [...] Тогда же бе во Царьграде царь Костянтин Манамах, а в то время имей брань с персы и с латынею; и посла царь Костянтин к великому князю Владимиру Неофита, митрополита ефесскаго, и с ним два епископа митилинска и милитинска, и стратига антиохийска, и августолия александрийска, игемона иерусалимска Еустафья, и посылает с ними к великому князю крест от животворящего древа, и снем от своеа главы венец царский, иже именуется Манамахова шапка, и крабицу сердоликову, из нея же Август, царь римский веселяшеса, и чеши златыа и иные многие царские дары. И приде Неофит митрополит и с епископы к великому князю Владимиру, и нача молити от царя великого князя: “Просит царь от твоего благородия мира и любве, да церкви Божия без мятежа будутъ и все православме в покои пребудет, под сущею властию нашего царства и твоего великого самодръжавства Великия Руси, да нарицаешися отселе боговенчаный царь”. Венчан сим царским венцом рукою святейшего митрополита кир Неофита и с епископы, и от того време не князь велики Владимир Всеволодович наречен Манамах и царь великия Русиа, и пребысть с царем Константином прочая времена в мире и любве; и оттоле тем царским венцом венчаются вси великие князи владимирские, егда ставятся на великое княжение»⁴².

Більш детально ця тема розвивається у хронографах. Наприклад, в одному з московських хронографічних списків міститься вказівка на те, що походу Володимира Мономаха на Царгород передували виправи київських князів більш раннього часу:

«Великий князь Владимир Всеволодович нача советовати со князми своими и с бояры, хотя ийти на Царьград, глаголя: “Егда аз емь юнейший прежь мене державствовавших и хоругви правящих скипетра великия Россия, яко той великий князь Олег ходил на Царьград и дань велику на вся воя своя взял и здров возвратися [...], а мы есмы Божию милостию настолници прародителей своих”».

Унаслідок завоювання Царгорода – символічно заповідженої Володимирові його попередниками на київському престолі місії, він став «отселе боговенчаный царь великия Россия»⁴³.

⁴¹ Синицина Н.В. О происхождении понятия «шапка Мономаха» (к вопросу о концепциях римско-византийского преемства в русской общественной мысли XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С.189–196.

⁴² Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновской летописью. – С.144.

⁴³ Попов А. Изборник статей, внесённых в хронографы русской редакции. – Москва, 1869. – С.21–23.

Про глибоке укорінення й розвиток цих уявлень свідчить оздоблення молільного царського місця. Так званий «Мономахов трон» було встановлено у вересні 1551 р. в Успенському соборі Московського Кремля для першого царя Івана Грозного. Цю кубоподібну споруду прикрашали чотири барельєфні панно, монументальні композиції яких відтворюють епізоди виправи Володимира Мономаха проти Візантії, його перемогу у Фракії над військом імператора Константина Мономаха та передачу останнім (дарма, що той помер за 58 років до сходження Володимира Всеволодовича на київський престол) київському князеві царських регалій. На лівих дверях цієї споруди було вирізьблено напис:

«В еравнука его, князь великий Владимиръ Всеволодовичъ Манамахъ, той убо царь и Манамах прозвася от таковыа вины. Егда на великомъ княженни седе в Киеве, совет творяше съ князьями своими, и боля ры и вельможами, глаголя: “Егда азъ есмь юнеишии прежде мене державствовавшихъ и хоруви правящихъ скипетра великия Росия, яко же великий князь Олегъ ходил и взялъ съ Цариграда велию дань на вся воя своя, и здравъ възратися восвоаси, и потомъ князь великий Всеславъ Игоревичъ ходилъ и взялъ на Константине граде тяжчаишую дань, а мы есмы Божию милостию настолницы прародители своих и отца моего великого князя Всеволода Ярославича и наследницы тоя же чести от Бога сподоблени. Ныне убо съвета ишу о васъ, моеа полаты князеи, и боляръ, и воеводъ, и всего над вами христолюбиваго воинства. Да превознесетса имя святыя и живоначалныя Троицы вашеа храбрости могутствомъ Божию волею с нанашим повелениемъ”. Отвещае же великому князю Владимиру Всеволодичю князи, и боляре, и воеводы его, реша: “Сердце цареве в руце Божии, яко же писано естъ, а мы есмы в твоєи воли, господаря нашего по Бозе”. Великий князь Владимиръ собирает воеводы благоискусныа и многоразумныа и поставляет чиноначалники над различными воинствами – тысящники, и сотники, и пятидесятники над различными борения, и съвокупи многиа тысяща воинства, и отпусти их Фракию Царяграда области, и пленишиа ихъ доволно, и возвратишися съ многымъ богатствомъ во мнозе здравии восвоаси»⁴⁴.

Навпроти царського місця у храмі встановлюється ікона «Церква войовнича», яка називалася тоді «Благословенне воїнство отця небесного». На думку мистецтвознавців,

«ідея наступності єдинодержавної влади від князів київських і владимирських поєднувалася у цьому комплексі царського місця та ікони “Благословенне воїнство небесного царя” в єдину концепцію. Якщо рельєфи царського місця покликані були утверджувати безпосередню наступність влади Івана IV, вінчаного бармами Мономаха, від князів київських і владимирських, а

⁴⁴ Соколова И.М. Мономахов трон: Царское место Успенского собора Московского Кремля. – Москва, 2001. – С.61–63, 65–66.

через Мономаха – і від імператорів візантійських, то ікона “Благословенне воїнство небесного царя” включала самого Івана IV та його переможне військо у число тих звитязних захисників Руської землі, представлених на іконі»⁴⁵.

Так постать київського князя Володимира Всеволодовича Мономаха, ставши базовим персонажем політико-ідеологічної системи організації та самоідентифікації Московського царства, прислужилася легітимізації уявлень тамтешньої еліти про успадкування/присвоєння спадщини Київської Русі та увінчаних «грецькою славою» її князів.

⁴⁵ Подобедова О.И. Московская школа живописи при Иване IV: Работы в Московском Кремле 40-х – 70-х гг. XVI в. – Москва, 1972. – С.23. Порівн.: Кочетков И.А. К истолкованию иконы «Церковь воинствующая» («Благословенно воинство небесного царя») // Труды Отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР (Пушкинского дома). – Ленинград, 1985. – Т.38. – С.185–209.

This article is devoted to the comprehension of the Heritage of Volodymyr Monomakh – Grand Prince of Kyiv (1113–1125), its understanding by the Church periodical literature and by the ideology of Moscow kingdom. The article traces the ways to develop ideas about Volodymyr Monomakh as the progenitor of the Moscow tsars and of their assigning of the legacy of Kyivan Rus' and about its princes crowned by “Greek fame”.

Keywords: *Volodymyr Monomakh, historical memory, Kyivan Rus', heritage, Moscow kingdom, power, insignias.*

Н.Й.РОМАНЮК*

РОЛЬ ПІДПРИЄМНИЦТВА В РОЗВИТКУ АГРАРНОГО СЕКТОРУ ЕКОНОМІКИ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

За матеріалами Київської, Подільської і Волинської губерній аналізуються особливості розвитку аграрного підприємництва в період модернізації 1861–1914 рр. Визначено роль підприємців у піднесенні землеробства, тваринництва та переробної промисловості краю.

Ключові слова: *сільське господарство, модернізація, підприємництво, прибуток.*

Період від скасування кріпосного права й до початку Першої світової війни характеризувався становленням ринкової економіки, активізацією підприємництва, вагомими результатами підприємців у соціально-економічній модернізації російської частини України. Закони 1863, 1865 та 1898 рр., на відміну від попереднього часу, запроваджували принцип рівності представників усіх верств населення у занятті підприємницькою діяльністю, закріпили юридичний статус підприємців. З ухваленням «Положення про промисловий податок» від 1898 р. статус підприємця відокремлювався від купецького стану, для заняття підприємницькою діяльністю було достатньо придбати лише промислове свідоцтво. В умовах становлення ринкової економіки міжстанові ієрархічні обмеження зникали й населення поступово розподілялося на нові соціальні верстви – підприємців і представників найманої праці.

Ринкова трансформація аграрних відносин протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. відбувалася за дедалі зростаючого втручання держави. Вирішення ключового – земельного – питання царат свідомо стримував, зберігаючи поміщицьке землеволодіння. Селянська реформа 1861 р. хоча й ліквідувала особисту залежність селян від поміщиків, створила органи сільського самоврядування, але водночас залишилися феодальні пережитки (поміщицьке землеволодіння, відробітки, селянська громада, сервітути, черезсмузжя, чинш тощо), що стримувало становлення ринкових відносин, гальмувало розвиток підприємницької ініціативи селян. На заваді стали як об'єктивні причини – необхідність сплати за землю викупних платежів, перебування у фактичній залежності від поміщиків, бідність, нерозвиненість транспортної інфраструктури, недостатня фінансова підтримка з боку держави, так і суб'єктивні – консерватизм селянина, брак ділового хисту. Тільки незначна частина селян змогла зайнятися прибутковою справою, підприємництвом.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. найкращі умови для розвитку підприємництва мали поміщики. Незважаючи на окремі винятки, правові норми реформи 1861 р. слугували, у першу чергу, інтересам поміщиків, за

* Романюк Неля Йосипівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, політології та психології Житомирського національного агроекологічного університету

ними зберігалось право власності на всі належні їм землі. Однак, як відзначалося в «Маніфесті» та «Загальному положенні», поміщики зобов'язані були надати в користування селянам за встановлені повинності «присадибну осілість» і «польовий наділ для забезпечення їхнього побуту й виконання зобов'язань перед урядом та поміщиком»¹.

Економічною основою для розвитку ринкового сільського господарства та переробної промисловості, а відтак підприємництва, стало, у першу чергу, велике землеволодіння підприємливих дворян, які на основі своїх маєтків у нових економічних умовах зуміли створити прибуткові товарні господарства. Власність на землю виступала основою їх підприємницької діяльності. На початку ХХ ст. поряд зі спадковими латифундистами Браницькими, Потоцькими, Сангушками з'явилися нові великі землевласники – Симиренки, Терещенки, Харитоненки, які вийшли з низів і змогли придбати чималі угіддя. Про підприємницьку діяльність, пов'язану з власністю на землю, свідчать документи того періоду. Так, у губерніях Південно-Західного краю на 1913 р. 870 осіб володіли земельною власністю, розміри якої перевищували 1 тис. дес. (на Київщині – 255 осіб, Поділлі – 256, Волині – 359). Найбільше землі мали графиня М.Браницька (102 495 дес.), граф Й.Потоцький (70 876 дес.), удова дійсного статського радника С.Уварова (67 070 дес.), князь Р.Сангушко (65 213 дес.), дворянин Е.Малинський (49 038 дес.), дружина обер-егермейстера імператорського двору К.Балашова (36 295 дес.), князь Ф.Радзивілл (32 357 дес.), дворяни М.Терещенко (25 176 дес.), Е.Тишкевич (25 163 дес.), дворянка О.Дверницька (24 489 дес.)².

Для поміщицьких господарств найбільш вигідним було вирощування зернових культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю та закладання власних цукрових, винокурних, пивоварних заводів і млинів. Поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою забезпечувало власникові отримання сталих прибутків. Наявність підприємств сприяла кращому фінансуванню господарств, які постійно залежали від погодних умов. Водночас аграрний сектор давав необхідну сировину для цукрової, борошномельної, виноробної та інших галузей промисловості. У період створення першого цукрового синдикату 117 цукрових заводів приблизно половина їх загальної кількості належала дворянам³. Так, до кола цукрових маґнатів та власників багатьох інших підприємств належали землевласники Південно-Західного краю Бобринські, Браницькі, Балашови, Терещенки, Потоцькі, Сангушки, Радзивілли, Ярошинські.

Відомим підприємцем був граф О.Бобринський, який запроваджував передові прийоми обробітку ґрунту (зокрема глибоку оранку) та догляду за

¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собр.2. – Т.XXXVI. – Отд.1. – Санкт-Петербург, 1863. – №36650, №36657.

² Підрах. за: Весь Юго-Западный край: Справочная и адресная книга по Киевской, Подольской и Волынской губерниям. – К., 1914. – С.468–470, 493–495, 514, 531–532, 546–547, 558–559, 575–578, 591–663, 923–925, 944–946, 957–958, 982–983, 992–1000, 1010, 1014, 1028–1029, 1041–1065, 1076–1078; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении которых находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – 270 с.

³ Ежегодник сахарной промышленности за 1886/1887 гг. – Санкт-Петербург, 1887. – С.521.

посівами цукрових буряків⁴. Він першим у своєму господарстві започаткував метод замочування насіння цукрових буряків перед посівом. Практика показала його переваги, адже рання схожість такого насіння дозволяла паросткам зміцнитися до появи «цукрового жучка», відтак зростала урожайність⁵.

Середина 1840-х рр. стала поворотним етапом у розвитку цукрової промисловості Південно-Західного краю, адже починалася технічна модернізація заводів, яка потребувала значних коштів і була під силу тільки заможним підприємцям. Так, на заводах згаданого графа О.Бобринського з'явилися парові машини й буряковий сік отримували за допомогою пари, а згущення сиропу проводилося у вакуум-апаратах. Наприкінці 1840-х рр. запроваджено центрифуги. На підприємствах О.Бобринського цукру вироблялося майже втричі більше, ніж на решті заводів⁶. У цей час було засновано фірму братів Яхненків і Смирєнка, що існувала до 1880-х рр. Вони першими в Україні збудували парову цукроварню. Парові заводи порівняно з «вогневими» забезпечували вищу продуктивність праці, зменшували собівартість продукції.

На початку ХХ ст. графам Бобринським належало 5 цукрових підприємств у Київській губернії (Сміла, Балаклія на Черкащині, Грушківка, Капітанівка Чигиринського повіту). Найбільшими з них були два заводи у Смілі, на кожному з яких працювало понад 700 робітників. Крім того, Бобринські у Смілі отримували прибутки ще й від млина, на якому перемелювали в рік 300 тис. пудів пшениці⁷.

У господарствах Браницьких запроваджувалися передові технології землеробства. Зокрема, якщо на Київщині переважала трипільна сівозміна, то в маєтностях Браницьких більшість сіл використовували вже дев'ятипільля, що у цих краях було рідкістю. Багатопільля особливо поширилося у Васильківському повіті, де «з 92 маєтків багатопільну сівозміну практикували в 31 маєтку⁸. Поєднання ефективної сівозміни, якісного насіння та родючих ґрунтів давало можливість збирати високі врожаї.

У 1880-х рр. у Київській губернії помітною тенденцією розвитку тваринницької галузі стала поступова заміна волів на коней, яку активно підтримували господарства Браницьких. Зокрема, було засновано конезаводи в Узині, Шамраївці, Янишівці, Терезиному⁹. На графських тваринницьких фермах розводили й тонкорунних овець (маєтки у Васильківському, Таращанському, Канівському повітах).

Станом на 1913 р. графи Браницькі, володіючи великими земельними масивами, мали у власності 7 цукрових, 2 винокурних заводи та 8 парових млинів у Київській і Подільській губерніях. Так, М.Браницька володіла 4 цукровими заводами у селах Кожанка, Саливонки, Руда Васильківського повіту, Вербівка

⁴ Толыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России по данным, собранным акцизным ведомством // Записки по свеклосахарной промышленности. – Т.ХІ. – 1910. – 1 марта. – №3. – С.164.

⁵ Земледелие. – 1898. – №18. – С.280–281.

⁶ Толыгин М.А. Обзор сахарной промышленности в России... – С.160.

⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – Изд. 2-е. – Петроград, 1914.

⁸ Перерва В.С. Графи Браницькі: підприємці та меценати. – Біла Церква, 2010. – С.46.

⁹ Там само. – С.50.

Звенигородського повіту, 2 винокурно-ректифікаційними заводами у Трилісах Васильківського повіту, Софіївці Черкаського повіту та 5 паровими млинами у Білій Церкві, селах Фурси, Пугачовка, Щербаки, Трушки Васильківського повіту (3 млини здавала в оренду)¹⁰. Не меншою підприємливістю відрізнявся і її онук – В.Браницький, котрий мав у власності 26 305 дес. землі. Головний прибуток отримував від культур для винокурних і цукрових заводів. У його маєтностях діяли винокурно-ректифікаційний завод (с. Розкішне), млини (м. Ставище), кінний завод (с. Янишівка)¹¹.

Відомими підприємцями краю були й землевласники графи Потоцькі, особливо Й.Потоцький, який наприкінці XIX ст. став одним із найбільших цукрових магнатів. Йому належали цукроварні у Клембівці, Шепетівці, Кременці, Корці на Волині, Сатанові, Сутківцях на Поділлі, у Бужанці та Вільховці на Київщині¹². Найбільшим із цих підприємств був Шепетівський цукрозавод: тут працювало 1353 робітники, які виробляли продукції на 1 млн 226 тис. руб. Цукровиробництво було, безумовно, головним у підприємницькій діяльності Й.Потоцького. Однак він також спрямовував свою увагу й на інші галузі. Так, у його власності були Смагдиревський скляний і Клембівський піщаний заводи¹³. Родина Потоцьких виділялась і серед власників млинів. Лише Й.Потоцькому належало 37 борошномельних підприємств, річний прибуток яких становив 48,7 тис. руб.¹⁴

Багатопрофільна підприємницька діяльність давала можливість Терещенкам отримувати сталі прибутки. Маєтності братів Миколи та Федора відзначалися високою культурою землеробства, запровадженням багатопільної сівозміни, використанням техніки. Завдяки інтенсивному веденню господарства вони отримували значні прибутки. Із 1877 по 1887 рр. середній щорічний прибуток Червоненського маєтку становив 12 034 руб., Мартинівського – 32 648 руб., Глушецького – 33 852 руб.¹⁵ Про ефективне та дбайливе господарювання Терещенків свідчить і те, що крім землеробства вони розвивали і тваринництво. Якщо в багатьох цукрозаводчиків відходи виробництва пропадали, то в Терещенків жом і патока використовувалися для відгодівлі худоби. Крім того, тваринництво забезпечувало достатню кількість гною для підживлення полів. У маєтках щорічно відгодовували близько 2 тис. голів худоби, постійним ринком збуту яких була Варшава. Від продажу худоби Терещенки отримували понад 200 тис. руб. прибутку щорічно¹⁶.

¹⁰ Фабрично-заводские предприятия Российской империи: Обработка питательных продуктов. – №789–792 (Д), 1584, 4424, 4426, 4432, 7671, 7682, 7696, 7706, 7710, 7730 (Д).

¹¹ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края (Уманский, Липовецкий, Звенигородский и Таращанский уезды Киевской губернии и Гайсинский уезд Подольской губернии). – Гайсин, 1909. – С.165–166.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.575. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90–92.

¹³ Весь Юго-Западный край: Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губернии Киевской, Волынской, Подольской. – К., 1907. – С.640.

¹⁴ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.146. – Оп.1. – Спр.4796. – Арк.41–42.

¹⁵ ЦДІАК України. – Ф.830. – Спр.834. – Арк.5–9; Спр.445. – Арк.2, 7.

¹⁶ Описание имений наследников Ф.А.Терещенко. – К., 1900. – С.10.

Станом на 1913 р. потужними виробниками цукру були 5 заводів, що належали Терещенкам. Так, Андрушівський Волинської та Андрушківський – Київської губерній у рік давали майже 1 млн пудів цукру. О.Терещенку належали винокурні заводи в Андрушівці на Волині й у Мельниках на Київщині. Андрушівське винокурно-ректифікаційне підприємство було найбільшим у краї, тут працювало 55 робітників, функціонувало 14 парових двигунів загальною потужністю 180 кінських сил. Активну підприємницьку діяльність вів і Ф.Терещенко. У Червоному Волинської губернії він мав цукровий і винокурно-ректифікаційний заводи, які давали великі прибутки. Крім того, він був членом правління потужного Тульсько-Черкаського товариства цукрових заводів і співвласником ще 3 цукрових і 1 лісопильного підприємств¹⁷.

Кваліфіковано господарювали у своїх маєтках великі землевласники краю – Євстафій і Роман Сангушки, які для отримання високих прибутків також поєднували сільськогосподарське і промислове виробництво. Є.Сангушку належали землі на Волині та Київщині. У його фільварках із кожним роком зростала продуктивність землеробства завдяки запровадженню нових методів обробітку ґрунту, використанню мінеральних добрив, багатопільної сівозміни, застосуванню машин та вдосконалених знарядь праці. Господарства Є.Сангушка стали основними постачальниками товарного збіжжя на внутрішні та зовнішні ринки. Також князь розводив знамениті на всю Європу породи коней – арабських скакунів¹⁸. Був власником 3 суконних фабрик і 1 фарфорового заводу. Вагомим внеском Є.Сангушка в розвиток ринкових відносин стало створення його коштом перших не тільки в Україні, але й у Російській імперії кредитних кас у Славуті та Білгородці для допомоги в розвитку дрібної промисловості.

Умілим підприємцем був і Р.Сангушко, який володів 65 212 дес. землі, великими плантаціями цукрових буряків, Шепетівським, Клембівським і Кременчуцьким цукровими заводами, а також містечком Славута з його промисловими підприємствами (суконні фабрики, винокурні). Він заснував 4 паперові фабрики, чия продукція (папір, картон) була широковідомою на ринку¹⁹. Р.Сангушкові належали також винокурні заводи в Білгородці, селах Михля, Цвітоха Заславського повіту, млини у Заславлі, Славуті, Михновому, 45 торговельних закладів²⁰.

Слід згадати одного з організаторів цукрової промисловості на Поділлі – Е.Маньковського. У 1866 р. у Борівцях він збудував першу цукроварню. У цій самій садибі створив кінний завод і розвивав тонкорунне вівчарство. Із 1860 р. входив до комітету з представників Київської, Подільської та Волинської губерній, який організував Сільськогосподарське товариство західних губерній і Земське кредитне товариство. Брав участь у з'їзді поміщиків Подільської

¹⁷ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №3952, 4083, 4402, 7726, 7634, 7639, 7657 (Д).

¹⁸ *Балинець Л.* Князі Сангушки – підприємці з Болохівщини // Болохівщина: земля і люди: Мат. Всеукр. наук.-краєзн. конф. «Велика Волинь». – Т.20. – Хмельницький; Любар, 2000. – С.228.

¹⁹ Там само. – С.230; Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии... – С.75.

²⁰ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №329–331 (Д), 3966, 4029, 4082 (Д); *Кругляк Б.А.* Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90 рр. ХХ ст. // Архіви України. – 1971. – №5. – С.88–91.

губернії 1896 р., на якому було засновано Подільське товариство сільського господарства, із 1892 р. входив до його ради²¹.

Передові методи господарювання запроваджували у своїх володіннях батько та син Юзеф і Францішек Ярошинські. Ю.Ярошинський скуповував нові маєтки й став одним із найбільших землевласників краю, успішним підприємцем. Зокрема, 1862 р. у Бабині збудував гуральню та цукроварню. Перевіз усе обладнання з Селищанської цукроварні у Гнівани, де 1874 р. виникло паїове товариство. У Брацлавському повіті був попечителем запасних маґазинів (1851–1856 рр.) і мировим посередником (від 1861 р.).

Ф.Ярошинський, успадкувавши свою долю (2209 дес. у Вінницькому повіті), 1909 р. придбав ще й невеликий маєток (76 дес.) у с. Марківці на Брацлавщині. У Вінниці в 1911–1912 рр. скупив кілька ділянок, де збудував механічну фабрику взуття «Яструб». Для ефективного ведення господарства імпортував техніку, худобу та племінних коней. Володів ґранітним кар'єром у Гнівани. Входив до складу Вінницької філії Подільського сільськогосподарського синдикату, а коли вона виокремилася як Вінницький сільськогосподарський синдикат – став його віце-головою²².

Серед відомих підприємців був К.Шленкер – фабрикант, який народився 1839 р. у Варшаві. У 1876 р. він заснував шкіряну фабрику в Бердичеві, яка стала потужним підприємством. На початку ХХ ст. тут працювало 600 робітників, а обсяг річного виробництва становив 3 млн руб. К.Шленкер був одним із великих землевласників Волині, у 1880 р. купив Новозаводський маєток на Житомирщині. Після його смерті в 1900 р. маєток успадкував син. Продовжуючи справу батька, він відкрив у Новому Заводі лісопильний, цегельний заводи та інші виробництва²³. Створення робочих місць у поліській глибинці з малородючими ґрунтами мало особливе значення для місцевого населення.

Про вигідність поєднання виробництва сільськогосподарської продукції з її промисловою переробкою свідчить і господарська діяльність у маєтках північної частини Київської губернії зі здебільшого піщаними ґрунтами. Відтак підприємливі власники земель у Київському повіті – Й.Шембек (Бородянське), П.Кухта (Казаровичі), О.Ких (Наливайківка), Д.Каменський (Маковище), О.Савицький (Мотижин), І.Хижняков (Червона Слобода), О.Мольська (Грузьке) та Радомисьльському повіті – О.Синельников (Брусилів), О.Шибиневич (Козаки), Ю.Пожидаєва (Потоки), В.Шперлінг (Красятичі), брати Б. і В. Рикки (Русаки), Е.Маєр (Горностайпіль) – у цих умовах найбільш вигідним напрямом господарювання вважали вирощування картоплі та винокуріння²⁴. Гуральництво давало найбільший прибуток, становлячи собою порівняно простий і практичний спосіб переробки важкотранспортабельних продуктів, особливо за відсутності зручних шляхів сполучення, у продукцію більш транспортабельну та цінну.

²¹ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини: Біограф. словник. – Вінниця, 2007. – С.392.

²² Там само. – С.890–894.

²³ ДАЖО. – Ф.27. – Оп.1. – Спр.1218. – Арк.4; Ф.32. – Оп.1. – Спр.171. – Арк.52.

²⁴ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – Вып.1. – К., 1912. – С.64–65.

Інтенсивністю господарювання відзначалося хазяйство поміщиків братів Горватів у містечку Хабному Радомисльського повіту Київської губернії, яке базувалося на розвитку різних галузей сільського господарства – вирощуванні зернових культур, розведенні продуктивних порід великої рогатої худоби, хмелярстві, виробництві молока, а також винокурінні²⁵.

Багатогранною була діяльність відомого подільського промисловця і громадського діяча – К. Бущинського, який перетворив Немерчанський маєток на високопродуктивне господарство. У 1886 р. він створив у Немерчому разом із М. Лонжинським одне з перших на Поділлі селекційно-насінневих господарств. У той час місцеві господарі або купували насіння за кордоном (хоча іноземні сорти, виведені в інших умовах, не завжди відповідали місцевим умовам), або ж виробляли при цукрових заводах, що часто було незручно та збитково. Протягом 30 років існування немерчанське насіннєве господарство значно розширило свою діяльність і на початку ХХ ст. було одним із найбільших у Російській імперії. Насіннєві плантації розташовувались у Могилівському повіті Подільської губернії – у Немерчому, Струсовому та кількох орендованих маєтках. Також у власності фірми «Бущинський і Лонжинський» були поля на Київщині, Курщині, Харківщині. Здобуваючи щораз ширші ринки збуту (Росія, Північна Америка, Італія, Австро-Угорщина, Франція, Румунія, Болгарія, Сербія та ін.), вона успішно конкурувала за кордоном²⁶.

Маєток у Мощеному (1994 дес. землі, із них 1842 орної) Гайсинського повіту Подільської губернії належав Б. Ханенкові. Починаючи з 1886 р., власним коштом він перетворив його на прибуткове господарство²⁷. До 1895 р. тут практикували дев'ятипільну сівозміну; а пізніше, коли було прикуплено ще 370 дес., – дванадцятипільну на площі 1672 дес.²⁸ Цінним був досвід ведення Б. Ханенком городнього насіннєвого господарства на порівняно великій площі 60 дес., зосередженого головним чином у Київській губернії. Про те, що ця справа йшла вдало, свідчить факт чотириразового нагородження золотими медалями на всеросійських виставках²⁹.

Цікава історія містечка Стара Прилука Бердичівського повіту Київської губернії, яке ще у XVIII ст. було центром володінь графів Боженських. На початку 1830-х рр. земельну власність тут придбав В. Здзеховський, котрий господарював по-старому. Справи змінилися після того, як на початку 1850-х рр. маєток перейшов у спадщину його синові – Ц. Здзеховському, який постійно дбав про нові технології, збільшив поголів'я худоби, що позитивно вплинуло на підвищення родючості полів. За благоустроєм і виробничими потужностями господарство стало провідним в окрузі, характеризувалося стабільно високою врожайністю. У середині 1880-х рр. власник помер, залишивши своєму єдиному синові Чеславу багатий маєток і значні капітали. При молодому власникові Ч. Здзеховському заведені раніше порядки зберігалися, і навіть, коли у 1890 р. він змушений був продати його, господарство опинилося в надійних

²⁵ Там же. – С.64.

²⁶ Колесник В. Відомі поляки в історії Вінниччини. – С.72–73.

²⁷ Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50; Земледелие. – 1898. – №17. – С.259–260.

²⁸ Земледелие. – 1898. – №18. – С.279.

²⁹ Там же. – №19. – С.297–298.

руках нових господарів та орендаторів – С.Мерінга і К.Блажковського, котрі продовжили справу своїх попередників³⁰.

Уміло господарював О.Русанівський у маєтку, що складався з двох економік – Гришевки (895 дес.) і Будки (1049 дес.) Вінницького повіту Подільської губернії³¹. У той час, як інші втрачали прибутки й банкрутували, він, докладаючи свій досвід і працю, переніс кризу майже без втрат. У маєтку також працювали млин, цегельня та винокурня³².

Помітну роль в економічному житті Правобережної України другої половини XIX – початку XX ст. брало російське дворянство, у тому числі іноземного походження. У переважній більшості його представники володіли землею, а найбільш поширеними видами підприємницької діяльності були винокуріння і помел зерна. Так, Демидови Сан-Донато мали борошномельні й цукрові заводи в Київській губернії. Князь П.Демидов Сан-Донато певний час був головою Товариства сприяння промисловості та торгівлі. На початку XX ст. власниця Ільїнецького маєтку (Липовецький повіт) княгиня К.Демидова Сан-Донато головний прибуток отримувала від вирощування пшениці, цукрових буряків і насінництва. У землеробстві практикувалася п'ятипільна сівозміна. Поряд із цим у маєтку працювали 1 цукровий завод і 2 млини³³.

На Волині активну підприємницьку діяльність вели графські родини Броель-Плятерів і вихідці з польської Померанії Гуттен-Чапські. Станом на 1913 р. брати Ігнат, Антон і Віктор Броель-Плятери мали у власності 29 624 дес. землі в Домбровиці Рівненського повіту. У маєтку на хуторі Воробин працювали винокурний і лісопильний заводи. Графи Станіслав і Микола Чапські у Мирополі Новоград-Волинського повіту (5788 дес.) поєднували виробництво сільськогосподарської продукції з її переробкою. Тут працювали гуральня та млин³⁴.

Сталі прибутки отримували представники родини Єнні, які мали у власності земельні угіддя та промислові підприємства. Зокрема, господарство Ф.Єнні (2025 дес.) було розташоване на землях сіл Кам'яногірка й Копіївка Липовецького повіту Київської губернії. Головний прибуток Ф.Єнні отримував від цукрових буряків, цукрового насінництва та озимої пшениці. Практикувалися восьми- та десятипільні сівозміни. Із галузей тваринництва розвинутим було свилярство. У господарстві утримували 300–400 свиней (щорічна реалізація на ринку від 100–450 голів давала прибуток до 3000 руб.). У маєтку функціонували цукровий і цегельний заводи³⁵.

За відомостями 1913 р., Ф.Ф., Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кальницького цукрового заводу Київської губернії і, відповідно, членами правління товариства. Г.Г.Єнні був головою правління Янушпільського цукрового заводу Волинської губернії; співвласником і членом правління товариства

³⁰ Земледелие. – 1898. – №16. – С.244.

³¹ Там же. – №11. – С.165.

³² Там же. – №12. – С.181.

³³ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края... – С.77.

³⁴ Список землевладельцев и арендаторов Вольнской губернии... – 270 с.; Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. // Сведения о фабриках, заводах и мельницах 1913 г. – Житомир, 1915.

³⁵ Материалы по аграрно-экономическому исследованию Юго-Западного края... – С.69.

Хреновецького й Венедичанського цукрових заводів Подільської губернії. Ф.Г. і Г.Г. Єнні були співвласниками Кам'яногірського цукрового заводу та членами правління товариства «Соб». Крім того, Ф.Г. і Г.Г. Єнні орендували Пивецьку і Пієвську цукроварні в Канівському повіті Київської губернії – у товариства Романівських цукрових заводів³⁶.

Успішним підприємцем зарекомендував себе барон А.Маас – власник Деречинського маєтку в Ямпільському повіті на Поділлі. Його багатогалузеве і зразкове в технічному плані господарство з насінневим виробництвом, дослідним полем, сільськогосподарською хімічною лабораторією, племінним скотарством було пов'язане з власним цукровим заводом³⁷.

За інтенсивністю господарювання в північній частині Київської губернії слід згадати маєток М.Дурасова (попередній власник – М.К. фон Мекк) Копилов, де займалися головним чином високопродуктивним молочним господарством. Молоко тут переробляли на масло й казеїн, які збували в Києві. Поголов'я корів доходило до 700. Побічні продукти молочного виробництва згодовувалися свиням, число яких досягало 300³⁸.

Значні обсяги сільськогосподарської продукції виробляли на ринок і господарства заможних селян. Розвитку підприємливості, підвищенню прибутковості сприяло одержання у процесі здійснення столипінської аграрної реформи права на зведення земель в єдине ціле – відруб, а також на земельний наділ під заснування хутірського господарства. Відомо, що до 1906 р. в українських губерніях існувало багатосмузжя, черезсмузжя і сервітути, які створювали труднощі у землекористуванні. Столипінська реформа на українських землях, де вже було чимало заможних селян, мала позитивні наслідки.

Так, у звіті Дубненської повітової землевпорядної комісії Волинської губернії за 1908 р. відзначалося, що з 55 обстежених хуторів 15 хутірських і відрубних господарств «достатньо стійкі», за розмірами земельної площі не відрізнялися від середнього селянського володіння і мали від 7 до 15 дес. орної землі. У цих господарствах впроваджено поліпшену сівозміну з багаторічними бобовими травами. Обробіток, догляд і збирання врожаю проводиться сільськогосподарськими машинами. Використовувався він для забезпечення сім'ї продуктами харчування, а залишки реалізуються у середньому на суму 100–700 руб. Ішлося про хутірські господарства Й.Студеного, В.Новака біля с. Молодаво, Ф.Бача, Й.Бачовського біля с. Жорнова, С.Горбового (хутір Марковщина), В.Воляника (хутір Діброва), а також відрубні господарства Й.Кудрни (с. Боцанівка), І.Михаловського та І.Коларжа (с. Ульбарів), К.Лоукотки та В.Берана (с. Озирко), А.Вотави (с. Спасів), А.Гаврилюка й А.Морозова (с. Пащиха)³⁹.

³⁶ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7642, 7676, 7697–7698, 7797, 7839 (Д).

³⁷ Отчёт о работах комиссии по описанию имений, учрежденной при Киевском обществе с/х // Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50.

³⁸ Труды комиссии по изучению хозяйств Юго-Западного края. – С.34; Киевлянин. – 1892. – 19 февраля. – №50.

³⁹ ДАЖО. – Ф.226. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.319–343.

Проте індивідуальне ведення господарства в той час мало і свої негативи: нестача коштів для придбання техніки, насіння, відсутність у належному обсязі об'єктів соціальної інфраструктури (доріг, навчальних, лікувальних, торгівельних і побутових закладів), виснажлива праця членів родини господаря. Типовим у цьому плані було господарство Я.Бродецького – ферма Леонівна біля с. Улашанівка Острозького повіту Волинської губернії. Із вирощеного врожаю хазяїн продавав щорічно продукції на суму 1024 руб. та худоби – на суму 1474 руб. Чистий прибуток становив 1162 руб. Як зазначав у своєму обстеженні С.Дзянотт де Кастелятті, прибутковість господарства могла бути більшою. Причина полягала в тому, що землеробство велося за трипільною системою, не було достатньої кількості кормів, лише незначна частина полів підживлювалася гноєм. Робився висновок про «велику працездатність господаря і його сім'ї, яка важко працювала, але до числа підприємливих людей господаря віднести не можна»⁴⁰.

Прибутковою галуззю в досліджуваних губерніях, особливо на Волині, стало вирощування й переробка хмелю. Наприкінці XIX ст. у Волинській губернії місцеві чехи вирощували 70% усього хмелю Російської імперії. Кращі плантації були у чеських поселеннях Глинську, Квасилові (Рівненський повіт), Княгининому, Милуші й Теремнові (Луцький повіт), Волковиях, Рогізнаму, Мирогощі, Семидубах, Малині та Підгайцях (Дубенський повіт)⁴¹. Із середини XIX ст. тривав процес заснування пивзаводів у Новограді-Волинську, Рівному, Горошках (нині Володарськ-Волинський), Мирополі, Кодні та ін. Зокрема, 1878 р. броварню у Житомирі відкрили Й.Махачек і Т.Богдан Янса. У 1903 р. у с. Крошня Чеська (нині в межах Житомира) І.Альбрехт заснував пивоварний завод «Волинь», продукція якого була удостоєна високих нагород на російських і зарубіжних виставках.

Отримання прибутку виробником тієї чи іншої продукції залежало від багатьох факторів. Одним із головних була наявність ринків збуту і їх місцезнаходження (чим ближче – тим вигідніше). Зрозуміло, що важливими споживачами продуктів харчування були міста. На початку XX ст. в околицях Києва функціонувало 5 великих молочних господарств. Середніх було також не більше 5, із них найкращі – Сингаївського на хуторі Бузівка та Бакуновського у Броварах. Надійними постачальниками молока для Києва були селянські господарства Київської й Чернігівської губерній, з яких щодня на київські ринки надходило молоко, вершки, м'який сир і масло⁴².

Промислові підприємства знаходилися переважно у сільській місцевості й переробляли продукцію землеробства, тваринництва, деревину та корисні копалини. Про результати господарювання сільських підприємців у Київській, Подільській і Волинській губерніях свідчить зростання обсягів промислового виробництва – переважно за рахунок цукрової, винокурної і борошномельної галузей, які в умовах краю були найбільш вигідними для виробничої діяльності (див. табл.).

⁴⁰ ДАЖО. – Ф.226. – Оп.1. – Спр.47. – Арк.689 зв.

⁴¹ Там само. – Арк.8.

⁴² Киевлянин. – 1902. – 11 ноября. – №312.

Динаміка зростання виробництва у цукровій, борошномельній та винокурній промисловості Правобережжя (руб.)⁴³

Губернія	Цукрова промисловість		Борошномельна промисловість		Винокурна промисловість	
	1861 р.	1911 р.	1861 р.	1911 р.	1861 р.	1911 р.
Київська	12 355 501	176 939 625	86 949	22 517 000	2 036 983	24 779 759
Подільська	910 882	85 860 352	–	6 937 659	1 855 286	6 262 775
Волинська	1 277 321	12 272 000	–	23 013 864	1 263 139	6 358 414
Разом	14 543 704	275 071 977	86 949	52 468 523	5 155 408	37 400 948

Продукція цукрової, винокурної та борошномельної галузей становила найбільшу частку у загальному обсязі промислового виробництва губерній краю (78,2%, або 19 786 061 руб. у 1861 р., 81,6%, або 164 539 774 руб. у 1901 р. і 93,2%, або 364 941 448 руб. у 1911 р.). Так, на Київщині 1911 р. у цих галузях було вироблено продукції на суму 224 236 384 руб., що становило 96,3% загального обсягу промислового виробництва губернії; на Поділлі відповідно – на суму 99 060 786 руб., тобто 93,9% загального обсягу; на Волині – 41 644 278 руб., або 78,3%⁴⁴.

Більше половини у структурі фабрично-заводського виробництва краю займало виробництво цукру: у 1861 р. – 57,5%, у 1871 р. – 66,2%, у 1901 р. – 60,9%, у 1911 р. – 70,3%⁴⁵. У цукровій промисловості обсяг виробленої продукції зріс з 14 543 704 руб. у 1861 р. до 275 071 977 руб. у 1911 р., або майже в 19 разів. Південно-Західний край став головним цукробуряковим регіоном Російської імперії. Становлення його як центру цукрового виробництва перебувало у зв'язку з розвитком торгового землеробства на базі бурякосіяння. У губерніях краю зосереджувалася найбільша кількість цукрових заводів, і вони були найпотужнішими порівняно з підприємствами інших галузей промисловості краю. Перше місце за обсягами виробництва цукру в Україні займала Київщина.

Із середини 1860-х рр. у цукровій промисловості почали виникати пайові товариства. Так, у 1913–1914 рр. зі 148 цукрових заводів, які працювали в губерніях Південно-Західного краю, власниками 93 (майже 70%) були товариства⁴⁶. Створення об'єднань підприємців – пайових товариств пояснюється тим, що для розвитку потужностей (будівництво, технічне оснащення)

⁴³ Складено за: 1) Київська губернія: 1861 р.: Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.1281 – Оп.6. – Д.28; 1911 р.: Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г. – К., 1912. – С.60–62; 2) Подільська губернія: 1861 р.: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16; 1911 р.: Обзор Подольской губернии за 1911 г. – Каменец-Подольский, 1912. – С.37–53; 3) Волинська губернія: 1861 р.: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.6; 1911 р.: Обзор Волынской губернии за 1911 г. – Житомир, 1912.

⁴⁴ Підрах. за даними табл.

⁴⁵ Підрах. за: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16, 28, 61; ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.51. – Спр.375. – Арк.6, 63, 166, 168; Обзор Киевской губернии за 1901 г.; Обзор Подольской губернии за 1901 г.; Памятная книжка Волынской губернии на 1903 г.; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Волынской губернии за 1911 г.

⁴⁶ Підрах. за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7626–7642 (Д), 7656–7734 (Д), 7792–7844 (Д).

необхідні були чималі кошти, що не завжди під силу окремому власникові. Крім того, такі об'єднання були стійкішими в конкурентній боротьбі. Значні прибутки отримували підприємці, яким удалося створити потужні механізовані заклади, запровадивши прогресивну як для того часу технологію виробництва. Більшість із них перебувала в Київській губернії⁴⁷.

Уміння постійно шукати економічну вигоду було характерним для товариств, у чий власності перебувало декілька цукрових заводів. Так, Тульсько-Черкаське товариство цукрових заводів (Черкаський завод Київської, Тульський – Тульської, Михайлівський і Воронежський – Чернігівської губерній та Боровська лісопильня Могилівської губернії) було найбільшим виробником цукру не тільки в Південно-Західному краї. Зокрема, на Черкаському рафінадному заводі річне виробництво складало 8 660 716 руб. – це майже стільки, скільки виробляли 13 цукрових заводів Волинської губернії в 1895 р. На заводі у три зміни працювало 2800 робітників. Підприємство було обладнане 6 паровими, 25 електричними двигунами загальною потужністю 700 кінських сил. Прибутковому веденню виробництва сприяла злагоджена робота підприємців. До складу правління товариства, яке знаходилося в Києві, входили голова – Б.Ханенко, члени – Н. і Ф. Терещенки, В.Ханенко, М.Шестаков. Воно мало склади готової продукції в Москві, Орлі, Самарі, Томську, Владивостоку.

Великими обсягами виробництва відзначалося Товариство Корюківських цукрових заводів (Лебединський – у Київській, Корюківський і Орловсько-Спаський – у Чернігівській, Заливанщинський – у Подільській губерніях). Зокрема, на Лебединському цукрозаводі працювало 1325 робітників, які виробляли 2 млн пуд. рафінаду в рік. Олександрівському товариству цукрових заводів належали Матусовський і Райгородський – у Київській, Новоселецький – у Волинській, Старинський – у Полтавській, Одеський – у Херсонській губерніях. Крім того, товариство орендувало Заливанщинський цукрозавод Подільської губернії. До складу правлінь обох товариств входили С.Рафалович, А.Френкель, А.Покотилів, А.Гольденберг, А.Добрий.

Потужним виробником став Київський цукрово-рафінадний завод, власником якого було товариство, до складу правління котрого входили Р.Раузер, П.Скорделі, Р.Столенверк, В.Васильєв, І.Каленський. Тут працювало 1300 робітників, а обсяг річного виробництва становив 11 млн 435 тис. руб. Товариство Григорівського цукрового заводу (с. Григорівка Київського повіту) теж отримувало великі прибутки. На підприємстві працювало 1513 робітників, а його склади були в Києві, Кременчуці, Катеринославі, Ашхабаді, Баку, Катеринбурзі, Самарі, Саратові.

У Подільській губернії підприємницький хист, уміння отримувати прибутки проявляли товариства Хреновецького і Вендичанського, Тростянецького, Могилянського цукрових заводів, яким належало по два підприємства. Великі капітали у цукровиробництві отримували також товариства цукрових заводів: Ялтушківського (Ялтушків Могилівського повіту), Гніванського

⁴⁷ Підрах. за: Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №7637, 7667, 7681, 7684, 7689, 7703, 7729, 7797, 7802, 7804, 7813, 7814, 7821, 7836, 7844 (Д); Памятная книжка Вольнской губернии на 1915 г. – С.258–314.

(Гнівань Вінницького повіту), Городоцького (Городок Кам'янецького повіту), Корделівського (Корделівка Вінницького повіту), Могилянського і Красносілківського (с. Могильно, м. Сальково, с. Красносілка Гайсинського повіту). Найбільшим серед них був Ялтушківський цукровий завод, на якому працювало 1000 робітників, а в рік вироблялося 500 тис. пуд. цукру-піску й 1 млн пуд. рафінаду. До складу правління, яке знаходилося в Києві, входили М.Зайцев, Л.Френкель, А.Бродський. Основний капітал становив 1 млн 400 тис. руб.

Простежимо історію та складові отримання прибутку Корделівського цукрового заводу, заснованого в 1840 р. одним із перших на Поділлі⁴⁸. У 1890-х рр. виникло Товариство цукровиків «Корделівка», яке перебувало у значній економічній залежності від іноземців, майже третиною паїв володів німецький підданий В.Рау. Власники заводу збільшували плантації цукрових буряків, удосконалювали процес виробництва, що сприяло зростанню прибутків⁴⁹. Лише за один рік, із 1 березня 1904 по 1 березня 1905 рр., підприємці одержали 199,7 тис. руб. прибутку, з яких 60 тис. руб. дісталось В.Рау. На величину прибутків впливало зниження заробітної плати, високі штрафи та використання дешевої сировини. На заводі не дбали про техніку безпеки, про що свідчать довгі списки у книзі потерпілих унаслідок нещасних випадків.

Характерною особливістю діяльності найбільш підприємливих промисловців цукрової галузі краю було те, що вони брали участь у роботі правлінь кількох товариств із метою отримання великих прибутків. Зокрема, М.Зайцев був членом правлінь товариств цукрозаводів Григорівського у Київській, Вище-Олчедаївського, Барського, Калинівського, Ялтушківського – у Подільській губерніях; Б.Зайцев – Барського й Калинівського на Поділлі; Л.Френкель – Джуринського, Вище-Олчедаївського, Калинівського, Ялтушківського – у Подільській губернії; А.Френкель – Корюківського, Олександрівського, Степанецького – на Київщині; К.Ярошинський – Гніваньського, Корделівського, Чарноминського – у Подільській; М.Гальперін – Ходорківського, Бугаївського, Скомороського – у Київській губерніях.

У пореформений період важливе місце в економіці досліджуваних губерній займала винокурна промисловість, яка також характеризувалася зростанням обсягів виробництва продукції – з 5 155 408 руб. у 1861 р. до 37 400 948 руб. у 1911 р. (у понад 7 разів). На відміну від цукрової галузі в гуральництві було багато дрібних підприємств із низьким рівнем технічного оснащення. Так, у Проскурівському повіті Подільської губернії в 1912 р. працювали малі винокурні заводи (5–7 робітників), котрі належали поміщикам Б.Билинському (с. Дзеленчи), Н.Кивецькому (с. Коритне), Ютке (с. Юлімівка), Радловському (с. Райківці), Орловському (с. Стара Соколівка)⁵⁰.

У винокурній галузі прибуткові підприємства (з числом робітників 20–45) створили: у Київській губернії – К.Балашова (с. Байбузи Черкаського повіту),

⁴⁸ Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф.241. – Оп.1. – Спр.487. – Арк.4–5.

⁴⁹ Державний архів Вінницької області. – Ф.6. – Оп.1. – Спр.12. – Арк.211.

⁵⁰ ЦДАК України. – Ф.301. – Оп.1. – Спр.1565. – Арк.2.

Л.Куценогий і М.Шпільберг (м. Іваньки Уманського повіту), Ф.Росцишевський (с. Косарі Чигиринського повіту), С.Мерінг (с. Овечаче Бердичівського повіту); у Подільській губернії – княгиня М.Щербатова (м. Немирів Брацлавського повіту), А.Алтман (м. Ладижин Гайсинського повіту), князь О.Орлов (м. Чечельник Ольгопільського повіту), К.Раллі (м. Браїлів Вінницького повіту), М.Тарутін (м. Вінниця)⁵¹.

Вирощування зернових, необхідність забезпечення борошном і крупами, зростаючі харчові потреби населення створювали умови для розвитку борошномельної промисловості, яка стала досить прибутковою галуззю для підприємців. За період із 1861 по 1911 рр. обсяг виробництва у борошномельно-круп'яній промисловості значно зріс – з 186 тис. 949 руб. у 1861 р. до 53 млн 551 тис. руб. у 1911 р.⁵² Тут у ще більшій мірі дрібне виробництво існувало поряд із великим.

За обсягами товарного виробництва виділялися вдосконалені потужні парові млини в Києві. Найбільшим серед них було підприємство Акціонерного товариства, до складу правління котрого входили Л. Та А. Бродські, А.Гольденберг, а основний капітал становив 2,5 млн руб. Тут працювало 150 робітників, річне виробництво складало 4 млн руб., перемол – 3 млн пуд. Млин Акціонерного товариства Я.Кельбера і синів та млин О.Сергеева щорічно виробляли продукції на суму 2 млн руб. кожен, перемелюючи по 1,5–2 млн пудів пшениці та жита. По 600–800 тис. пудів зернових щорічно перемелювали млини: у Київській губернії – Н.Головчинер (с. Турбова Бердичівського повіту), К.Красномовид (хут. Красномовид Бердичівського повіту); у Подільській губернії – С.Авербуха (с. Соколець Брацлавського повіту); на Волині – Н.Оржевської (м. Нова Чорторія Новоград-Волинського повіту), П.Гутовського (с. Радовичі Володимир-Волинського повіту)⁵³.

Про активізацію підприємницької діяльності свідчив розмах промислового будівництва наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Зокрема, у матеріалах Подільського губернського правління за 1902 р. ішлося про закладання винокурних заводів С.Кузьминського у с. Згорки, Б.Глембоцького в с. Іванківцях (Літинський повіт), М.Ролієвської у с. Янківці, про будівництво суконних фабрик І.Закаве та Г.Клюке в Дунаївцях Ушицького повіту, Порай-Кашиця у с. Свинна Летичівського повіту, шкіряних заводів А.Ковича в Барі, С.Барави у Вінниці, миловарних підприємств Б.Боцмана у Старій Ушиці та М.Харцмана у Проскурові⁵⁴.

Таким чином, підприємництво в аграрному секторі Правобережжя набувало дедалі більшого поширення, стаючи важливим чинником прискорення економічного розвитку. Найбільш прибутковим було вирощування зернових

⁵¹ Романюк Н.Й. Підприємницька діяльність у промисловій сфері губерній Південно-Західного краю // Історія в контексті історизму: Мат. наук. конф., Київ, 17 вересня 2009 р. – К., 2009. – С.37.

⁵² Підрах. за: РГИА. – Ф.1281. – Оп.6. – Д.16, 28; Памятная книжка Киевской губернии на 1913 г.; Обзор Подольской губернии за 1911 г.; Обзор Вольнской губернии за 1911 г.

⁵³ Фабрично-заводские предприятия Российской империи. – №255, 268, 810, 840–841, 846, 890, 1574 (Д).

⁵⁴ ДАХмО. – Ф.227. – Оп.1. – Т.5. – Спр.6105–6108, 6111–6114, 6116–6118, 6121, 6124.

культур, цукрових буряків, картоплі, хмелю, цукрова, борошномельна, винокурна галузі промисловості. Локомотивом інтенсифікації виробництва виступали підприємці-аграрії – переважно поміщики, купці, заможні селяни. Основою економічного розвитку було велике землеволодіння підприємливих поміщиків, які опанували ефективний метод господарювання – поєднання сільськогосподарського та промислового виробництв. Значну частину аграрної продукції давали на ринок і селянські господарства, підвищуючи врожайність у рослинництві та продуктивність тваринництва, опановуючи «премудрості» конкурентної боротьби й уміння отримувати прибуток. Позитивно вплинула на подальший розвиток сільського господарства, промисловості, торгівлі й підприємницької діяльності інтеграція у систему економічних відносин губерній Правобережжя поляків, євреїв, німців, чехів.

The author analyses the agricultural entrepreneurship development during the period of modernization 1861–1914 (the archival and scientific materials of Kyiv, Podillia and Volyn' provinces). Special attention is paid to the role of rural entrepreneurs of the provinces under study in the development of farming, animal husbandry and processing industry.

Keywords: agriculture, modernization, entrepreneurship, profit.

І.В.ТКАЧЕНКО *

ДОПИСИ В ТИЖНЕВИКУ «СЕЛО» (1909–1911 рр.) ЯК ДЖЕРЕЛО РОЗПОВСЮДЖЕННЯ ІДЕЙ УКРАЇНСТВА

На основі публіцистичних матеріалів, розміщених на шпальтах народного тижневика «Село», висвітлено роль селянських дописів як джерела поширення ідей українства на етнічних землях у складі Російської імперії.

Ключові слова: тижневик «Село», селянські дописи, українська ідея, українське культурне життя, національна свідомість.

Тижневик «Село», який виходив у Києві за редакцією М.Грушевського протягом 1909–1911 рр., був першою вдалою спробою справді народного українського видання, спрямованого, у першу чергу, на селянську читацьку аудиторію. Ідея такої газети неодноразово порушувалася лідерами національного руху з 1905 р., коли стало можливим вільно видавати українську пресу.

Про потребу видання селянської газети П.Стебницький писав М.Грушевському ще в 1907 р. Так, у листі від 19 вересня він повідомляв:

«Досвід “Рідної справи”, – дуже, правда, короткий, – усе ж показав нам, що в селі єсть для кого робить і що там українська ідея може стати на ноги скоріше, ніж те можна було б думати після важких і прикрих двох років існування туберкульозної української преси»¹.

Ідея часопису для селян виношувалася багатьма (наприклад Є.Чикаленком), однак реалізувати її на практиці 1909 р. вдалося М.Грушевському з подачі його однодумців і співробітників, зокрема П.Стебницького, Ю.Сірого (Тищенка), М.Гехтера та ін. Із вересня 1909 р. почався відлік історії нового видання, роль якого, на думку М.Грушевського, полягала в реалізації назрілої потреби видавати газету для українського селянства, уживаючи зрозумілу йому мову, подаючи на сторінках часопису ті відомості, які могли б бути корисними для цільової аудиторії².

Видання тижневика «Село» досить часто згадується дослідниками життя й діяльності М.Грушевського у загальному контексті. Так, коротко про роль останнього у цій справі згадував Л.Винар на шпальтах журналу «Український історик» у 1974 р.³ Серед представників діаспори більше уваги «Селу» приділили

* Ткаченко Ігор Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник сектору суспільних наук науково-організаційного відділу Президії НАН України
E-mail: tkachenko@nas.gov.ua

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.770. – Арк.78.

² Грушевський М. До наших читачів // Село. – 1909. – №1. – С.1.

³ Винар Л. Автобіографія Михайла Грушевського з 1906 і 1926 років як джерело для вивчення його життя і творчості // Український історик. – 1974. – №1/3. – С.104–135.

дослідники української журналістики та преси⁴. Однак, попри наявність окремих публікацій, присвячених історії цього видання⁵, слід констатувати, що повне висвітлення всіх аспектів його виходу у світ, зокрема ролі дописів читачів у розповсюдженні загальноукраїнської національної ідеї, ще попереду.

Інформація, яка містилася у «Селі», залучала читачів до сфери культурно-просвітницької, національної за своїм характером, близької за сприйняттям кожному українцеві, більшість котрих на той час становили селяни. Крім того, зважаючи на потребу пробудження національної свідомості, особливо після революції 1905 р., необхідно було поглиблювати відчуття окремішності між українцями та росіянами, плекати будь-який, навіть найдрібніший паросток національної культури, зміцнювати єдність українського народу без огляду на політичні кордони.

На шпальтах тижневіка вміщувалася велика кількість інформації, яка вирізнялася новизною, а відтак була цікавою для українських селян. Читаючи до часу його появи суто російськомовну пресу, жителі села за допомогою нової газети могли дізнатися про існування на українських територіях національного культурного життя. Таким чином, головним завданням тижневіка «Село» була реалізація культурно-просвітницької місії, спрямованої на якомога ширше залучення селянства до громадської активності, української за змістом та ідеєю, а також подолання почуття відірваності селянина від національного культурного життя. Відповідним було і змістове наповнення часопису.

Як зазначав невдовзі після припинення виходу «Села» на сторінках «Ради» М.Вороний,

«селянин, узявши до рук цю щотижневу газету, на першому місці знаходив передовицю на громадські принципові теми (пізніше ці передовиці містилися час від часу); потім з відділу “За тиждень” він довідувався про найвизначніші події з [державно]го життя, з життя на Україні, з життя Росії взагалі і нарешті за кордоном, так ніби він прочитував найважливіші телеграми за весь тиждень (а часом мав спеціальні “вісті з столиць” або “з закордонної України”), нарешті відділ цей закінчувався вже ширшою хронікою життя спеціально українського; таким чином селянин мав щотижня зв’язок із життям загальним і українським, і не відчував так сильно своєї одірваності від культурного світу, сидючи на селі; далі йшли статті на політично-громадські теми і про всякі події та явища культурного життя, біографії письменників, учених, артистів та інших діячів, поезії та оповідання, статті історичні і взагалі популярно-наукові, статті про театр, музику, мистецтво, статті суспільно-економічні, сільськогосподарські, інформаційні (з ветеринарії, загальної медицини) та

⁴ Жовтбрюх М. Мова української періодичної преси. – К., 1970. – 303 с.; Ігнатієнко В. Українська преса (1816–1923 рр.): Історико-бібліографічний етюд. – К., 1926. – 80 с.; Історія української дожовтневої журналістики / За ред. О.Дея. – Л., 1983. – 518 с.; Попов П. Книга і друкарство на Україні. – К., 1970. – 316 с.; Животко А. Історія української преси. – Мюнхен, 1989–1990. – 334 с.; Його ж. Нарис історії української преси: Курс лекцій. – Подєбради, 1937. – 112 с.

⁵ Панькова С. Михайло Грушевський і народна газета «Село» у світлі мемуарних та епістолярних джерел // Український історик. – 2004. – №3/4; 2005. – №1. – С.25–46; Ткаченко І. «Село» – перша українська суспільно-політична селянська газета // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2005. – Вип.10. – С.91–104.

інші; нарешті дописи, сміховина, поради та відповіді редакції, ціни на хліб і на самім кінці – оповістки та оголошення»⁶.

Таким чином, на шпальтах газети «Село» містився унікальний і надзвичайно інформативний матеріал для простого читача. Хоча за час існування тижневика вийшло всього 76 номерів, вони були напрочуд цікавими для читачів-селян, даючи їм можливість не лише отримати певні відомості з тих чи інших питань, але й свідчили про великий інтерес українського селянства до власної історії, мистецтва, національного культурного життя. Редакція видання, своєю чергою, надавала місце на його сторінках читачам із різних регіонів російської та австро-угорської України. Однією з найцікавіших для читачів рубрик «Села» були дописи простих передплатників газети, здебільшого селян, які містилися в кожному номері видання, починаючи з найпершого.

Актуальність цієї рубрики засвідчувалася тим, що саме завдяки їй наповненню редакція могла дізнаватися про суспільні та культурні потреби своїх читачів. Так, у першому дописі із с. Таранівка Зміївського повіту Харківської губернії⁷ йшлося про селян, які виростили гарний урожай у 1909 р. і сподівалися на відповідний зиск, однак через свою довірливість і незнання ринкових цін на зерно віддали значну частину прибутку спекулянтам. Відтак починаючи з другого номера редакція «Села» розміщувала на останній сторінці, одразу після дописів, інформацію про ціни на збіжжя в різних українських губерніях.

Уже з першого числа, який редакція безкоштовно розіслала своїм потенційним передплатникам, «Село» було надзвичайно схвально сприйняте як читачами, так і громадськими діячами. Так, М.Коцюбинський у листі від 12 вересня 1909 р. висловлював вдячність М.Грушевському і його редакції за таке видання, «бо все, що досі було тільки мрією (гарна селянська газета) – нарешті здійснилося»⁸.

Аналогічну інформацію можна отримати з дописів та листів читачів, які час від часу публікувалися на шпальтах «Села». У тому, що газета стала справжньою подією у житті українських селян, можна перекоонатися з такого листа:

«Шановний редакторе! Як у темному лісі жили ми до останнього часу. Не бачили і не чули, щоб в газеті або книжці писалося про щось нам цікаве, або корисне нашою рідною мовою. Тяжке було те життя, гнили повітрям тхнуло воно. Та пережили ми все те, бо свіже повітря рознесло, розвіяло той тяжкий дух! Залунав і на селі людський, веселий гомін, почулося рідне слово і всмінулася радо ненька-Україна, бо веселіше стало жити її смутним дітям – селянам. Залетів до нас спочатку “Рідний край”, тепер “Село” голосно читає селянин і з веселим обличчям повертається до свого неписьменного брата, а той аж крикне з дива: “Розумію! Все чисто діврав!...” і обидва раді, обидва щасливі... Селянин Дан. Семенченко»⁹.

⁶ Вороний М. «Село» // Рада. – 1911. – №78. – С.2.

⁷ Село. – 1909. – №1. – С.16.

⁸ ЦДІАК України. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.562. – Арк.5 зв.

⁹ Село. – 1909. – №15. – С.8.

Кожне число «Села» було доволі інформативним, містячи чимало корисної інформації. Рубрики, запропоновані редакцією, мали на меті поширення знань про сільське господарство, кооперативний рух, українське культурне життя, демонструючи, які позитивні наслідки може мати українське друковане слово на самоорганізацію селянства. Дописи повинні були не лише представляти все різноманіття громадського та духовного життя українців очима читачів газети, але й указувати на ефективні для розповсюдження українських ідей способи. Об'єднуючи читачів навколо зрозумілих їм повсякденних речей, матеріали сприяли єдності селян, загострювали увагу на проблемах, котрі необхідно було вирішити для поліпшення їхнього життя.

Розміщені на шпальтах «Села» дописи мали різнопланову тематику. Серед них знаходимо сюжети, присвячені врожаям, боротьбі зі спекулянтами, необхідності об'єднання в кооперативи, створенню кооперативних крамниць і кас взаємодопомоги, виходу селян із громади та окремому їх господарюванню на відрубках, переселенському руху на схід Російської імперії та труднощам, пов'язаним із цим, земським лікарям і сільським учителям, їх ролі у забезпеченні духовних потреб українського селянина та його дітей, заснуванню нових селянських товариств, розвитку сільської кооперації тощо.

Крім згаданих велике значення надавалося дописам, які свідчили про відчутні позитивні зміни у збобожілих, роз'єднаних культурно і духовно українських селах завдяки рідномовному друкованому слову. Завдяки книжкам і пресі селяни усвідомлювали себе українцями. Так, у №9 «Села» за 1909 р. було вміщено допис із містечка Драбів Золотоніського повіту Полтавської губернії. Його автор, напевно читач і передплатник часопису, повідомляв, що

«два роки тому село наше жило без просвітку. Воно було, як і зараз, оточене поміщицькими ланами, мало дві школи, тісних, темних, не здатних умістити і третини селянських дітей; мало воно кілька казенних та чимало потайних шинків, була й добра жменя злодій.

І таке життя дуже пригнічувало селян; багато з них гадало, що коли злидні дошкуляють людині, то їй годі мріяти про освіту. Та не так воно склалося. Цілком несподівано торік на весні залетіло до нас кілька українських книжок та номерів газети. Прочитала це селянська молодь і одразу захопилася рідним словом; вона склалася на гроші, виписала кілька десятків книжечок із Києва і кожен грамотій уважав своїм обов'язком перечитати їх усі чисто. Потім, щоб мати постійний, тривкіший харч для душі, виписали «Раду», і зараз до Драбова надходить з примірники цієї газети, «Хлібороб», «Село», а також багато книжок. Склали невеличку, але путню українську бібліотеку, яка задовольняє потреби багатьох письменних людей з усієї волості»¹⁰.

В іншому дописі, з Чорнух (також на Полтавщині), ішлося про те, що

«наше містечко й округні села потроху прокидаються від сну. [...] Ще не так давно українська книжка була у нас рідкістю, а

¹⁰ Там само. – №9. – С.8.

тепер уже наш селянин прочитав і Кобзаря, і історію, виписує “Село”, “Раду”, а в хаті з рямців дивиться на вас любе обличчя батька Шевченка. Правду сказав Шевченко: ніч іде і за собою день веде!»¹¹.

Започатковуючи видання «Села», М.Грушевський та його однодумці розуміли, що ця справа навряд чи знайде прихильний відгук і схвалення місцевих властей, парафіяльних священників, земських діячів, які в українському селі були одними з найвідданіших ідеї зросійщення й насадження загально-російських культурних цінностей. Не зважаючи на існуючі труднощі та перешкоди дописи читачів засвідчували благодотворний вплив українського слова на життя селянства. Велике значення для поширення національного духу й культури на селі мала праця нечисленних на перших порах ентузіастів із представників місцевої інтелігенції – окремих учителів, сільських священників, котрі мали мужність іти проти власного начальства у справі поширення друкованого українського слова. Так, К.Яворенко з містечка Краснопілля Житомирського повіту Волинської губернії називав відрадним явищем зміни, які відбувалися на його малій батьківщині, засвідчуючи швидку зміну свідомості народу – зі штучної великоросійської на рідну українську:

«Рік ще тому назад у нас майже вся селянська молодіж тільки те й знала, що гуляла, вдавалася в пиятику, в крадіжки, тепер же це перемінилось. Не чути отих пісень, які так голосно колись лунали, оті всі “Ермаки”, “Коробейники” та “Разлуки” – десь згинули, і на радість знов залунали рідні пісні “Тей чоґо хлопці”, “Віють вітри, віють буйні...”, “Ой не гаразд запорожці”, “Стоїть гора високая”, “Реве та стогне Дніпр широкий”. За це усе треба подякувати регентові-селянинові любительського хору, який завзято став боротися із всякою хуліганщиною. І праця його не загинула даремно, схаменулась молодіж, і за розум взялась, рідних пісень научилася, та й за книжку дехто береться. Торішнього року один селянин виписував “Село”, то вже цього року біля десятка охочих знаходиться. [...] приходиться всяково, але селяни так люблять рідне слово, що думають, що інакше неможливо і писати книг, про російську мову вони не хотять і слухати, не то щоб читати їх, це, кажуть, – “казенщина”»¹².

Як можемо переконатися з повідомлень селян-читачів, саме українські книги і друковане слово ставали причиною зростання національної свідомості, що й було головним завданням народного тижневика «Село». Дописи, розміщені на його шпальтах, повідомляли читачам з усієї України, як саме відбувався цей процес зацікавлення рідними мовою та культурою. Так, дописувач із с. Орлівські Хутори Зміївського повіту повідомляв:

«наші Хутори здебільшого населені українцями, але національної свідомості до 1906 р. було мало. Не чуто було ні мови рідної, ні книжки гарної. Але в тому році рідна книжка залетіла і в наші хутори. Наробила вона шелесту! Селяни, як звичайно, за-

¹¹ Село. – 1911. – №3 (70). – С.7.

¹² Там само. – №8 (75). – С.8.

цікавилися рідною літературою і стали читати її, а знайшлися і такі (з кодла “інтелігентів”), що сміялися раніш із цього. Зараз їм уже сміятися ні з чого, бо національна свідомість у нас пішла далеко. Зараз на наші Хутори йде: “Ради” – 2 примірники, “Л.-Н.-В.” (“Літературно-науковий вістник” – *Л.Т.*) – 2, “Рідн. край” – 1, “Світова зірниця” – 2, “Укр. хата” – 1, “Село” – 8 і “Хлібороба” – 11 примірників. Усього 27. [...] До честі можна сказати, що першу рідну книжку занесли в наші хутори два сільські парубки – Павло Плужник та Карпо Вовк. І зерно те, що вони посіяли, зростає і скоро вже “зазеленіють наші ниви”¹³.

Редакція газети «Село» та її видавець приділяли велику увагу розвитку й поширенню української мови і культури на селі. Звернення до читацької аудиторії було одним із дієвих способів популяризації та пропаганди рідної мови. Самі читачі газети спонукали приділяти більше уваги українському слову, поширенню освіти серед селянства. Реагуючи на вміщену в №14 «Села» за 1909 р. інформацію про запровадження навчання «іногородців» у Російській імперії їхніми рідними мовами, дописувач із с. Шандра благав редакцію звернути увагу на необхідність освіти українською мовою:

«Ми озиваємось з усіх найтемніших кутків нашої країни і просимо усіх освічених, хто бачив і знає нашу неосвіченість, і знає як і куди направить свій гомін, наш крик душі, – дайте нам школу, школу на нашій рідній мові!»¹⁴.

Про те, що українським селянам, їхнім дітям потрібна була саме національна школа, свідчить допис із містечка Краснополя Житомирського повіту, автор якого повідомляв, що перед настанням осені постало питання будівництва нової школи, оскільки існуюча не могла вмістити всіх бажаючих навчатися дітей. Як і завжди у таких випадках, не обійшлося без тих, хто виступав проти школи як такої та навчання взагалі, мовляв «уже і так з тієї школи доволі злодіїв повиучувалось, ні, не треба нам цієї школи, бо й так на собаку кинеш, то в ученого школяра попадеш, є їдна та й буде з нас!». На думку автора, селяни чинили опір через те, що

«школа на чужій мові стає їм за ворога. Це видно добре от хоч би з цього. Кожен школяр, що вже скінчив школу, хоче вже насміхатися з батьків. Багато селян не хоче і через ту “форму” своїх дітей посилати. Сірі штани і курточки, круглі картузи з бляшками, калощі. От уже і форма. Школярі, які ходять у цій формі, силкуються вже і говорити по-кацапському, і зовсім себе панками лічать... От через те і неохоче люди ставляться до школи і кажуть, що краще хай наші діти неграмотними будуть, аби не лізли в пани... А найбільш не подобається те, що діти, вийшовши з школи, кепкують із батьківської та дідівської мови. Звуть її “мужичою”. А се хоч кому то болітиме»¹⁵.

¹³ Там само. – 1910. – №31 (48). – С.8.

¹⁴ Там само. – №1 (18). – С.14.

¹⁵ Там само. – №37 (54). – С.8.

Натомість селяни, розуміючи, що освіта, хоч і на російський лад, є чи не єдиною можливістю «вийти в люди» з сільської безвиході, намагалися віддавати своїх дітей до школи:

«Баче тепер наш темний люд, що лихо зовсім швидко з'їсть його і кидається він тепер у школу, де шукає порятунку. Але, на жаль, того порятунку не дає йому наша школа, котра перш за все навчає його калічити і цуратись своєї рідної мови (як попадеться вчитель-обруситель)»¹⁶.

Реагуючи на повідомлення дописувачів «Села», М.Грушевський у новорічному вітанні 1910 р. звернув увагу на потребу збереження і примноження українських традицій, у першу чергу живої народної мови, а відтак і необхідності власної народної школи. Ідучи назустріч побажанням читачів, він писав:

«Як селянство наше далі буде тої мови рідної міцно держатися, а разом буде просвіщатися, гуртуватися, ставати більш тямущим, освіченим та заможним, – разом із ним буде підноситися наша мова українська, наш народ. Будуть його не зневажати, а шанувати; будуть нашу мову не тільки що за людську, але й за дуже добру та поважну вважати.

І се ви, браття селяне та робітники, добре пам'ятайте і не забувайте, що в своїх руках держите долю того славного народу українського, що колись був такий великий та славетний, а потім так підупав і отемнів мізерно, що його покинули і зрадили його діти. Коли будете міцно триматись його і своєї мови рідної, слова українського, та будете zarazом вчитися, просвіщатися, то підніметься він і процвіте знову славно і пишно. А як ні – то й зостанеться в такій мізерії!»¹⁷.

Як показала практика, для пробудження національного в душі українця інколи достатньо було лише однієї книги рідною мовою. Пишучи про нелегку долю українця-солдата, закинутого далеко від рідної домівки, дописувач із с.Спаське Приморської області писав, роблячи висновок щодо потрібності українцям власної мови:

«Треба було з'явитися в нашій роті одному примірникові “Кобзаря”, як чуть не кожен грамотний солдат-українець забажав мати у себе оту чудову книгу. А як цікавиться кожен із них своїм друкованим словом? Як тільки мають вони вільний час, то, дивися, там читають яку-небудь рідну українську книжку, там збилися у кучу – усі слухають чудового “Кобзаря”. [...] Нехай же не брешуть пани-вороги, що народ наш не цікавиться своєю рідною мовою і що не розуміє і не хоче читати своєї рідної книжки, тільки треба зуміти її йому дати»¹⁸.

Проте далеко не в усіх селах українських губерній ситуація була сприятливою для розвитку національної справи. Українські газети не завжди

¹⁶ Село. – 1910. – №9 (26). – С.16.

¹⁷ Грушевський М. На новий рік // Там само. – №1 (18). – С.2.

¹⁸ Там само. – №24 (41). – С.14.

потрапляли до читачів, їх конфісковувала місцева влада, знаючи про неграмотність селян і керуючись власними політичними міркуваннями. Пишучи про потреби та проблеми селян с. Ягнятин Сквирського повіту Київської губернії, дописувач повідомляв про те, що

«нема нічого такого, щоб поліпшити селянський добробут; ніхто нічим не цікавиться, скрізь темнота, нема ні бібліотеки, газети ніякої ніхто не виписує, бо випиши, то такі газети як “Село”, “Рада” та “Биржевые ведомости”, кажуть, що є приказ конфіскувати, і в волості, що на ділі де й було нераз»¹⁹.

Дописувач із с. Комиші Зіньківського повіту Полтавської губернії скаржився на шпальтах «Села»:

«Через свої злидні, а ще більше через темноту, ні книжок, ні газет, в яких би можна дечому доброму і корисному навчитися, селяни самі не одержують, а в бібліотеку, яка мається у чайній про народню тверезість, земство за народні гроші передплачує чорносотенні московські незрозумілі газети, ось які: “Земщина”, “Колокол”, “Полтавский вестник”, “Сельский вестник” та інші, які тільки і читає (мабуть умисне для себе і намічає) сам піп, а з селян ніхто»²⁰.

Розуміючи потребу читачів у правдивій інформації стосовно можливості вільно передплачувати українські газети і журнали, та знаючи про те, що представники влади на місцях, користуючись необізнаністю селян у законодавстві Російської імперії про пресу, вводили читачів українських газет в оману (про що ті сповіщали у своїх дописах), редакція «Села» і її видавець постійно звертали увагу на можливість безборонно передплачувати українські видання. М. Грушевський спеціально інформував читачів у №17 за 1910 р. про таку проблему:

«Часто пишуть із сіл до нашої редакції та й до інших також, що різні урядники, стражники, писарі тощо забороняють людям виписувати українські часописи, відбирають від них, або й не видають, та грозяться, що буде за се біда. Питають ся люде, чи правильно се, і чи справді українські газети мають в собі законпреступне, щоб їх можна відбирати або за них карати. Відповідаємо, що українські газети виходять по закону, за дозволом начальства, виписувати їх усім вільно, і не можна їх забороняти або відбирати. [...] Забороняють і відбирають газети низші служачі, котрі часто самі не знають, що можна, а чого не можна, і сього нема чого слухатися, а як силоміць поступають, то й скаржитися. [...] А щоб заборонить усім, скажім – селянам, якусь газету виписувати чи читати, на се нема права. Коли яка газета неугодна, нехай її закривають, а передплатника (підписчика) не можуть чіпати, до сього йому нема діла»²¹.

¹⁹ Там само. – 1911. – №9 (76). – С.16.

²⁰ Там само.

²¹ *Грушевський М.* Нема права // Там само. – 1910. – №17 (34). – С.1–2.

Із дописів читачів можемо перекоонатися, що така інформація часто ставала у пригоді, і українське друковане слово, хай і з перешкодами, але потрапляло у село, підживлюючи таким чином любов до рідної мови й розвиток культурного життя.

Досить часто у своїх дописах їхні автори давали негативну оцінку тим, хто мав би на практиці допомагати селянам – земським лікарям, парафіяльним священикам та ін. Так, у кореспонденції з с. Бугаївка йшлося про отруєння місцевої жительки, яка звернулася по допомогу до земства:

«Земські лікарі відмовилися її прийняти; не звернули уваги на прохання фурмана, не схотіли навіть подивитися на неї. З тим вона повернулася додому, і не знайшовши більше ніякого порятунку, в понеділок 17 серпня (1909 р. – *І.Т.*) і Богу душу віддала. Такі допомоги земських лікарів у нас часто трапляються: то прийдеш після трьох годин дня – не приймають, або в яке селян теж не приймають, а до приватних лікарів звертається, – селянам нема змоги, через те такі випадки найбільш кінчаються смертю»²².

У цілому слід зазначити, що селяни-автори дописів, нерідко звертали увагу на те, що представники сільської інтелігенції – священики, учителі, земські лікарі – подеколи займалися непритаманною їм роботою. Замість того, щоби сприяти подоланню селянської темноти й неосвіченості, вони намагалися протидіяти тим паросткам української духовності й культури, які зростали у селах завдяки зусиллям нечисленних ентузіастів.

Типовою для сільських священиків була поведінка, описана в дописі з с. Білогородка Київського повіту. Його автор повідомляв про велику популярність у цьому та сусідньому селі Гореничах гуртка любителів, котрі влаштовували українські театральні вистави, а також мішаного хору, який у перервах співав народних пісень. Такі культурні заходи стали популярними серед місцевих жителів. Однак, як повідомляв дописувач,

«гореницькому попові прийшлись не до норову ці, як каже він, “видумки”. Як почує бува, що хлопці та дівчата співають увечері українську пісню, виучену ними в хорі, – то він аж спати не може. От він раз у неділю зібрав своїх парафіян біля церкви і почав їх уговоряти, щоб батьки не пускали своїх синів та дочок у “тіятр”, бо то, мовляв, “розпутство, сатанінское наущення”, що замість того, щоб у церкву йти, вони розспівають “романси”».

Натомість, як зазначав автор кореспонденції, «на такі слова селяни тільки посміхаються, бо нічого грішного в спектаклях не бачать»²³.

У той час, як селяни тільки вітали розвиток українського культурного життя, у Слов'яносербську, наприклад,

«старший учитель второкласної школи, великий прихильник “істино-руських союзників” (очевидно, малася на увазі радикально-націоналістична й монархічна організація “Союз росій-

²² Село. – 1909. – №6. – С.16.

²³ Там само. – №11. – С.15.

ського народу”, чорносотенці – *І.Т.*) тяжко карає учнів за “вільнодумство”, особливо за українські книжки. Коли хто з учнів скаже ненароком українське слово, то учитель і тямую губить од зла. Українські книжки одбирає»²⁴.

І таких учителів, за матеріалами очевидців-дописувачів, в українських губерніях Російської імперії було немало, що перешкоджало розвитку національного громадського та культурного життя у селі.

Долучалися до «вирішення» освітніх проблем і місцеві священики. Рідко коли селяни, згадуючи своїх ієреїв, ставили їх за приклад. Значно більше випадків, коли їх роль душпастирів і порадників піддавалася гострій критиці самими селянами. Для прикладу можна згадати допис із с. Мирівка Київського повіту про заснування нової сільської школи. Автор повідомляв про те, що

«давно наші селяни мріють про потребу народної 2-х або 3-х класової школи, але завше що-небудь та й стане їм на заваді. Років кілька тому назад хотіли постройть і просить дозволу, але найшлись такі люді, що для своєї вигоди на чолі з місцевим батюшкою збили з пантелику громаду, і так лишилися усі мрії і до сього дня... На сході 20 іюня стали декотрі гомонить, що школу треба стройть таку, щоб поміщала дітей із 300; од цього і пішли суперечки та питання, яку саме школу – народну чи церковну? Купка свідомих селян стоить за народну, а частина на чолі з батюшкою – за церковну двохкласову».

Урешті-решт автор допису й «селяни здорово дивуються, чого так духовенство стоить за церковними школами і ворогує з народними»²⁵. На виправдання священикам і сільським учителям слід зазначити, що вони всі перебували під пильним наглядом свого начальства, і для того, аби зробити щось у супереч їх волі, необхідно виявити неабияку мужність, якої в більшості не було.

В українських селах була ще одна, чи не найхарактерніша, проблема, – пияцтво. Відомо, що значна частина державного бюджету Російської імперії формувалася за рахунок прибутків від монополії на торгівлю горілкою. І найбільше від такого відвертого споювання страждали незахищені й найменш освічені групи населення – селянство та робітництво. Як повідомляв дописувач «Села» із с. Підгородня Новомосковського повіту, «не дивлячись на те, що селяни тепер так багато чіпляються за школу, бажаючи собі знайти порятунку, багато є де чого лихого, котре все повстає за одно, назва котрому “горілочка”»²⁶.

Із великим сумом і розпачем селяни описували картину занепаду моралі, злочинства, підкупу і потурання низьким інстинктам українозубожілого та знедоленого українського люду з боку влади, яка фактично примушувала до постійного пияцтва. На шпальтах «Села» знаходимо десятки повідомлень, що так чи інакше свідчили про цю надзвичайно поширену серед селян і робітників соціальну проблему.

²⁴ Там само. – №17. – С.14.

²⁵ Там само. – 1910. – №12 (29). – С.8.

²⁶ Там само. – №9 (26). – С.16.

Описуючи життя трударів на Кадіївських рудниках, дописувач констатував:

«Шахтарі працюють за безцінок, темнота панує в повнім розумінні цього слова: шахтарі не мають ніякої організації, ніякого культурно-просвітнього товариства, ні театра, ні навіть поганої бібліотеки. Ні разу ще тут не проходили ніякі великі свята без жертв пияцтва, розпусти, розбишацтва і такого іншого»²⁷.

В іншому повідомленні – із с. Мала Богачка, автор, описуючи життя Миргородського повіту, звертав увагу на те, що

«так чи ні, а темнота в нас не тільки по хуторах, а й у самій Багачці, страшенна. [...] Хоч мало читають у нас, зате багато п'ють; уся волость щороку пропиває понад 40 тисяч карбованців; а це виходить на кожну душу саму маленьку по 2 ½ карб. [...] Сум бере й за школу нашу, за даремну працю учителів, і навіть за ті кошти, що витрачаються на це велике діло»²⁸.

Автор допису, що надійшов із с.Пинчуки Васильківського повіту, писав:

«Пинчуківська громада велика, а розум малий в неї; хоч так казати й не слід, бо єсть люди і з добрим розумом, але їх голоса мало чути. Все заглушає горілка. Кажу так, маючи на увазі, що за горілку у нас все купують»²⁹.

Редакція «Села», отримуючи такого змісту листи від селян, не могла не приділяти належної уваги вирішенню цієї болючої проблеми. Намагаючись поліпшити якість селянського життя, відвернути народ від пияцтва й мороку неграмотності та зубожіння, часопис пропонував реальні альтернативи – поширення національної свідомості, розвиток української культури та її захист від російського впливу, повага до рідної мови, славного минулого. Уся інформація, яка вміщувалася на шпальтах газети, підштовхувала читачів до такої думки.

Дописи у «Селі», окрім просвітницької ролі, мали ще й пропагандистське значення. Показуючи весь спектр селянського життя, вони спонукали читачів газети до об'єднання навколо простих, зрозумілих кожному українському селянинові та робітникові цінностей – національної свідомості, української культури, рідної мови та народної школи. Указуючи на зубожіння, занепад села, пияцтво вони давали кожному селянину альтернативу – власне й гідне національне життя. Використовуючи матеріали, підготовлені простими читачами часопису, його редакція тим самим звертала увагу кожного українця, що змінити життя на краще можливо.

Що це саме так, переконливо свідчив допис із Миколаєва, в якому повідомлялося:

«По селах, що лежать в околицях Миколаїва, останніми часами помічається духовний розвиток селян і прокидається любов до

²⁷ Село. – 1910. – №5 (22). – С.15.

²⁸ Там само. – №6 (23). – С.8.

²⁹ Там само. – №10 (27). – С.8.

рідного українського. По селах почала молодь складатись у аматорські гуртки і виставляти різні українські п'єси. [...] На усіх виставах було повно селян, так що багатьом і місця не хватало. Селянам дуже подобались вистави. Дякуючи цим виставам і пицтво значно зменшилося по сих селах, бо селяни, замість того, щоб пити горілку, йшли на виставу, бо, як казали вони, сором пити горілку, коли у їхньому селі грають на рідній, українській мові»³⁰.

І такі непоодинокі повідомлення засвідчували тенденцію, яку редакція «Села», як й інші українські часописи початку ХХ ст., намагалася показати на своїх шпальтах. Уміщувані у виданні дописи були дієвим способом продемонструвати, як саме необхідно діяти українському селянинові, щоб зберегти і свою рідну мову, і національну культуру, і власну людську гідність. Розуміння, як діяти простій людині в таких складних умовах життя й послужило головним мотивом видання щотижневої газети для українських селян. Адже, як писав М.Грушевський:

«Всякі справи – чи в селі, чи у волості, чи в земстві, чи у цілій державі – ідуть ліпше або гірше від того, чи займаються ними і чи тямлять їх люде. Де селянство, робітники і весь народ тямущий, просвічений, там ліпше, легше, щасливіше живеться всім вкупі і кожному зокрема. Менше темноти – менше й неправди, шкоди, всякого лиха. Через те – хто хоче добра своєму краєві, своєму народові, повинен дбати не тільки про те, щоб самому бути просвіченим, тямущим, але і про те також, щоб і навколо нього люде, громада, народ були теж якомога тямущі, просвічені»³¹.

³⁰ Там само. – №3 (20). – С.8.

³¹ Грушевський М. До наших читачів. – С.2.

In the article with a help of publicistic materials, placed on the pages of people weekly newspaper "Selo", the role of peasants' notes as a source of spreading of the Ukrainian ideas in Ukrainian lands under Russian empire was taken up.

Keywords: *weekly newspaper "Selo", peasants notes, Ukrainian ideas, Ukrainian cultural life, national self-consciousness.*

С.В.КОРНОВЕНКО *

УЧАСТЬ В.КОЛОКОЛЬЦЕВА В РОЗРОБЦІ ПРОЕКТУ АГРАРНОЇ РЕФОРМИ ДЕНІКІНСЬКОГО УРЯДУ

Проаналізовано діяльність колишнього міністра земельних справ Української Держави В.Колокольцева з розробки аграрного законодавства денікінського уряду в 1919 р. Особливу увагу приділено висвітленню його роботи на посаді голови земельної комісії, ставленню сучасників до положень аграрної реформи.

Ключові слова: В.Колокольцев, Особлива нарада, аграрна реформа, земельна комісія.

Сучасна українська історіографія налічує значну кількість бібліографічних праць, в яких розкрито різні аспекти такого багатогранного соціокультурного явища Української революції, як новітній гетьманат. Разом із тим ретельний аналіз свідчить, що більшість персоналістичних досліджень стосуються постаті П.Скоропадського і значно менше – людей з його оточення¹. Одним із визначних діячів Української Держави був Василь Григорович Колокольцев² – міністр земельних справ (10 травня 1867 – 24 жовтня 1934 рр.). Його діяльність на цій посаді проаналізовано Ф.Проданюком³, Р.Пирогом⁴, Н.Ковальновою⁵ та іншими авторами. Водночас життя В.Колокольцева після падіння гетьманату практично не відображене у фаховій літературі. Автор статті ставить за мету висвітлити його діяльність на чолі земельної комісії Особливої наради, тобто уряду при головнокомандувачеві Збройними силами Півдня Росії (ЗСПР) генералі А.Денікіні, що функціонував до 30 грудня 1919 р. (голова – генерал А.Драгомиров).

23 березня 1919 р. було остаточно узгоджено текст «Декларації генерала Денікіна із земельного питання». Наступного дня з її положеннями ознайомилися члени Особливої наради. Подальше опрацювання ідей стосовно

* Корновенко Сергій Валерійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри інтелектуальної власності та цивільно-правових дисциплін Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького

¹ Див., напр.: Терела Г. Аграрна політика Української Держави П.Скоропадського: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1998; Ковальова Н. Аграрна політика українських урядів (1917–1921 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999; Малиновський Б. Аграрна політика Австро-Угорщини та Німеччини в Україні 1918 р.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 2002; Реєнт О. Павло Скоропадський. – К., 2003.

² Таке написання прізвища Василя Григоровича утвердилося у сучасній історіографії, сам він писав себе – Колокольцов.

³ Проданюк Ф. Внутрішня політика Української Держави (29 квітня – 14 грудня 1918 року): Дис. ... канд. іст. наук. – К., 1997.

⁴ Пиріг Р. Земельна реформа гетьмана П. Скоропадського: спроби проведення та причини невдачі // Український історичний журнал. – 2006. – №3. – С.68–84.

⁵ Ковальова Н. Діяльність уряду Української Держави у сфері аграрних відносин // Ковальова Н., Корновенко С., Малиновський Б., Михайлюк О., Морозов А. Аграрна політика в Україні періоду національно-демократичної революції (1917–1921 рр.). – Черкаси, 2007. – С.89–103.

реорганізації аграрного сектора економіки покладалося на відповідні земельні комісії, створені при Особливій нараді. До складу міжвідомчої комісії із земельного питання, організованої за два дні після оприлюднення декларації, входили представники Національного центру (т.зв. «ліберали») та кооптовані згодом діячі Ради державного об'єднання Росії (т.зв. «праві»)⁶. Серед восьми її членів – М.Астров, М.Чебишев (начальник управління внутрішніх справ), М.Бернацький (начальник управління фінансів), В.Челіщев (начальник управління юстиції), В.Степанов (державний контролер), С.Безобразов (управляючий діловодством Особливої наради), О.Кривошеїн, О.Наумов – перші п'ять представляли Національний центр, решта – Раду державного об'єднання Росії⁷. Метою міжвідомчої комісії із земельного питання була реалізація засад, викладених у декларації від 24 березня 1919 р.

Вивчення історичних джерел дозволяє констатувати, що згадана вище комісія не виконала покладеної на неї місії. Замість конструктивної роботи з напрацювання законодавчих основ аграрної реформи, її учасники вдалися до з'ясування міжособистісних стосунків на політичному ґрунті. Так, якщо М.Астров закликав до подальшого опрацювання положень декларації, уважаючи їх своєчасними і конче необхідними, то О.Кривошеїн дотримувався діаметрально протилежних поглядів. Він наполягав на тому, що зміст документа – суцільна демагогія, що заплутує й без того складне аграрне питання⁸. Про це ж писав і К.Кривошеїн у своїй книзі про батька: «Під час безсистемного управління Півднем Денікіним Кривошеїн не підтримував пропозиції [...] поспіхом закріпити за селянами захоплені ними землі. [...] Оскільки демагогія реально неіснуючої влади не буде сприйматися серйозно»⁹. Фактично все звелось до демонстрації інтелектуальних здібностей членів міжвідомчої комісії з аграрного питання, а не вирішення конкретних соціально значущих проблем, насамперед аграрної. Безплідні дискусії тривали практично місяць.

За таких обставин ініціатива в розробленні основних положень аграрної політики Особливої наради, квінтесенцію якої було викладено А.Денікіним у декларації, перейшла до створеної при Управлінні землеробства і землевпорядкування (УЗіЗ) земельної комісії на чолі з В.Колокольцевим. На першому засіданні 22 квітня 1919 р. відбулося її структурне оформлення. До її складу входило п'ятдесят осіб: учені, представники великого та середнього землеволодіння, промисловці, селяни¹⁰. Вона складалася з трьох підкомісій, кожна з яких мала свої функції та повноваження. Вирішенням поземельних відносин опікувалася ліквідаційна підкомісія на чолі з М.Нікітіним; аграрно-землевпорядна на чолі з П.Сокольниковим – розробленням загальної програми з вирішення аграрного питання; фінансова на чолі з М.Горемікініним – кредитним забезпеченням дрібного землеволодіння, що утворювалося на основі

⁶ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.34 а. – Л.2.

⁷ Там же. – Ф.Р.439. – Оп.1. – Д.110. – Л.223.

⁸ Савич Н. Воспоминания. – Санкт-Петербург, 1993. – С.278.

⁹ Кривошеин К. Александр Васильевич Кривошеин: Судьба русского реформатора. – Москва, 1993. – С.242.

¹⁰ Проект земельной реформы (беседа с В.Г.Колокольцовым) // Новая Россия. – 1919. – 19 июня.

великого поміщицького¹¹. За підрахунками М.Мальта, після пленарного засідання 22 квітня й до кінця травня 1919 р. відбулося сімнадцять засідань кожної з підкомісій. Предметом обговорення їх учасників були «заходи, спрямовані на поліпшення землекористування і забезпечення малоземельних земель, ліквідацію правопорушень, скоєних органами радянської влади, на порядок фінансування майбутньої реформи»¹².

На наш погляд, робота цієї земельної комісії була б неконструктивною, якби не її голова – В.Колокольцев. Ставлення до цієї постаті серед сучасників було неоднозначним. Так, особисті риси Василя Григоровича ще у 1918 р. позитивно поцінував П.Скоропадський: «Колокольцев мені дуже подобався [...], свою справу він робив чесно [...] він, я вважаю, справді хотів принести користь народу, а не отримати оплески від тієї чи іншої партії. Був надзвичайно стійким у своїх переконаннях»¹³. Тогочасна біла преса подавала Василя Григоровича в образі політика, який прихильно ставився до ідеї максимального збереження великого поміщицького землеволодіння, користувався підтримкою правих політичних партій¹⁴. Подібною була й думка А.Денікіна, котрий зараховував голову земельної комісії до консерваторів, що дбають тільки про інтереси великих поміщиків¹⁵. За спогадами Н.Савича, В.Колокольцев був земцем ліберальних поглядів, здібним організатором, людиною з власною думкою, він не боявся її висловлювати, на посаду голови земельної комісії його провели кадети¹⁶. Сам В.Колокольцев неодноразово повторював, що він у «майбутньому бачить Україну, яка складається з міцних, дрібних селянських господарств, цукрова промисловість використовує селянські землі як плантації»¹⁷.

Голова земельної комісії мав солідний досвід роботи та конкретні результати в аграрній справі. Очолюючи Вовчанське повітове земство на Харківщині, йому вдалося вивести повіт на друге місце в імперії за темпами розвитку освіти, культури, статків населення у 1910–1913 рр. За гетьманату, в уряді Ф.Лизогуба, він обіймав посаду міністра землеробства. Саме з його ініціативи було розроблено важливі для Української Держави нормативні документи в аграрній сфері¹⁸.

Ураховуючи ці та інші моменти, вважаємо, що генератором діяльності земельної комісії впродовж 22 квітня – 12 липня 1919 р. виступив саме В.Колокольцев. Звинувачення на його адресу з боку представників білого руху Півдня Росії не можна вважати обґрунтованими. Навпаки, голові земельної комісії доводилося постійно маневрувати між течіями, докладаючи чимало зусиль для дотримання «середньої лінії».

¹¹ ГАРФ. – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.34 а. – Л.2.

¹² Мальт М. Деникинщина и крестьянство // Пролетарская революция. – 1924. – Кн.4. – С.144.

¹³ Скоропадський П. Спогади. – К.; Філадельфія, 1995. – С.170.

¹⁴ Об отставке Колокольцева // Киевская жизнь. – 1919. – №4.

¹⁵ Деникин А. Очерки русской смуты. – Берлин, 1925. – Т.5. – С.222.

¹⁶ Савич Н. Воспоминания. – С.276.

¹⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1061. – Оп.3. – Спр.12. – Арк.9.

¹⁸ Корновенко С. В.Г.Колокольцев і аграрна реформа П.Скоропадського // Гетьманат Павла Скоропадського: історія, постаті, контрверсії: Всеукраїнська наукова конференція 19–20 травня 2008 р. – К., 2008. – С.196–203.

Підтвердженням цього може стати хоча б той факт, що за неповних чотирьох місяців земельній комісії під головуванням В. Колокольцева, на відміну від міжвідомчої комісії з земельного питання, удалося розробити та представити на розгляд головнокомандувача, науковців і громадськості важливі законопроекти з аграрного питання. Заслугове на докладний розгляд інтерв'ю В. Колокольцева кореспондентові «Новой России». Воно слугує безпосереднім підтвердженням наведеної вище нашої позиції стосовно поглядів голови земельної комісії на аграрне питання та його ролі в розробленні денікінського аграрного законодавства.

В. Колокольцев детально виклав принципи, на яких ґрунтувалася робота комісії, розкрив власне бачення основних положень майбутньої аграрної реформи та механізм її практичної реалізації. Зокрема, наріжним каменем майбутніх перетворень в аграрній сфері він уважав збереження інституту приватної власності на землю, створення якомога більшої кількості дрібних одноосібних селянських господарств за рахунок парцеляції великого поміщицького, церковного, казенного, банківського землеволодіння. Дотримуючись ліберальних поглядів, голова земельної комісії був проти примусового відчуження, оскільки вбачав у цьому елемент насилля. Він уважав за доцільне робити акцент на добровільному переході відчужених від великого землеволодіння ділянок до селян упродовж двох років із часу опублікування закону. Лише після цього землі, що залишалися в поміщиків, але були відчуженими, примусово в них відбиралися не за ринковою, а фіксованою державними установами ціною. Посередниками в купівлі-продажу землі мали виступити банки. Крім того, наявність дворічного терміну зумовлювалася й об'єктивними факторами, насамперед дефіцитом землемірів, землемірних знарядь тощо.

В. Колокольцев також наголосив на тому, що не потрібно панікувати, як це роблять великі землевласники, через те, що зникнення поміщицьких господарств негативно позначиться на розвитку сільського господарства як галузі. Він переконував, що, по-перше, в селян-одноосібників достатньо потенціалу для швидкого підвищення рівня інтенсифікації, а, по-друге, уряд розробив програму з мотивації одноосібних селянських господарств, складовими якої виступають кредитування, закупівля за кордоном сільськогосподарської техніки та реманенту, налагодження роботи прокатних станів тощо. Розміри додаткових угідь, запевняв голова земельної комісії, визначено з урахуванням напрацьованих часів столипінської аграрної реформи та змін, що відбулися за роки революції. Для Харківської губернії, приміром, визначалися дві норми, розміри яких не могли перевищувати одноосібні селянські господарства, беручи до уваги регіональні відмінності повітів: 30 дес. для Старобільського, Ізюмського, Зміївського повітів та 25 – для решти. Тобто, селянин Лебединського повіту, який володів 6 дес. землі, мав право докупити не більше 19 дес.¹⁹

Попри всі дискусії та суперечності, що мали місце під час розроблення основ аграрної реформи, офіційно 12 липня 1919 р. комісія В. Колокольцева завершила роботу. Її результати було відображено у трьох документах: «Положення

¹⁹ Проект земельной реформы (беседа с В.Г.Колокольцовым) // Новая Россия. – 1919. – 19 июня.

про відновлення прав власності на землю», «Тези з питання фінансування земельної реформи», «Земельне положення».

У фондах Державного архіву Російської Федерації збереглося два варіанти «Положення про відновлення прав власності на землю». Один датовано початком липня, другий – 12 липня 1919 р. Перший варіант складався із семи пунктів, зміст котрих зводився до наступного:

«1. Усі захоплені на підставі розпоряджень радянської влади або земельних комітетів землі, будівлі, худоба, сільськогосподарський реманент та машини тощо, кому б вони не належали, негайно повертаються законним власникам. 2. Ті, хто ігнорують цю вимогу, притягаються до відповідальності за законом воєнного часу, а нові спроби захоплення чужої власності припиняються рішучими заходами, включаючи застосування збройної сили. 3. Особи, що постраждали від самозахоплення, звертаються до органів адміністративної влади на місцях, вказують місцезнаходження майна на предмет сприяння в його поверненні. 4. Усі земельні власники зобов'язані негайно використовувати свої угіддя за призначенням, докласти всіх зусиль до їх засіву. 5. Якщо немає можливості власними силами засіяти угіддя, власники зобов'язані здати їх в оренду, визначивши спільно з орендарями орендну плату. 6. За спекуляцію в оренді землі винні підлягають покаранню грошовими штрафами або ув'язненням до шести місяців. 7. Особи, що постраждали від самозахоплення, звертаються з позовами про компенсацію до повітових ліквідаційних комісій»²⁰.

Другий варіант «Положення про відновлення прав власності на землю» складався з вісімнадцяти пунктів. У них зазначалося, що з поступовим розширенням територій, які підлягають владі білого руху Півдня Росії, юридичним власникам земель повертаються:

«1. Маєтки та землі, що навколо них, усі забудовані ділянки. 2. Забудови. 3. Сади, городи, виноградники, землі, відведені під спеціальні культури. 4. Ліси, водоймища, осушені та зрошені землі. 5. Землі, засіяні травами. 6. Луки. 7. Польові землі, що не підлягають відчуженню. 8. Висококультурні господарства. Господарства, пов'язані із заводським виробництвом. 9. Землі селянських спілок. Казенні та банківські землі. Церковні землі. Міські та земські землі. 10. Надільні землі, закріплені у приватну власність хуторські та відрубні землі. 11. Землі, якими користувалися як захопленими не більше двох посівних періодів. 12. Землі, ніким не захоплені. 13. Землі захоплені, однак які не використовуються, землі захоплені, але покинуті захоплювачами. 14. Землі, що перебувають в експлуатації комун, комітетів та інших органів радянської влади. 15. Незручні для обробітку землі. 16. Площі під рибними господарствами. 17. Гірничозаводські угіддя. Решта самозахоплених земель переходить до місцевих органів відомства землеробства і землевпорядкування, котрі передають їх у користування селянам, що потребують землі, на умовах сплати власникам частини врожаю згідно з правилами

²⁰ ГАРФ. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.4.

на 1919 р. За власниками залишається право продати свою землю бажаним у розмірі, що не перевищує визначеного законом. Покупець вступає у право власності після збору врожаю»²¹.

Зміст обох документів суттєво різняться. Перший варіант більш радикальний у справі захисту інтересів поміщиків. Другий передбачав лояльніше ставлення до селянських самозахоплень. Водночас ані в першому, ані у другому не було головного – легалізації селянських самозахоплень навіть за викуп.

«Тези з питання фінансування земельної реформи» містили тринадцять позицій, зміст яких визначав джерела та порядок фінансування перетворень у земельній сфері. Насамперед передбачалося на територіях, на які поширювалася влада білого руху Півдня Росії, відновити активні й пасивні операції Селянського поземельного та Дворянського банків. Мало відбутися злиття цих двох фінансових установ в одну – Державний земельний банк, якому переходили баланси Селянського поземельного та Дворянського банків. Усі фінансові операції Державний земельний банк до закінчення громадянської війни повинен був проводити за готівку. По її завершенні він отримував право ще й випускати цінні папери, забезпечені золотом. За умов проведення аграрної реформи Державний земельний банк землю оцінював у паперових рублях, операції з купівлі-продажу землі проводилися за дійсною вартістю угідь. Тези також передбачали широке залучення приватних капіталів до фінансування аграрної реформи та новоутворених дрібних одноосібних селянських господарств²².

Відповідно до «Земельного положення», за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. Землі, з урахуванням регіональних особливостей. Надлишки підлягали відчуженню та продажу селянам. Однак першість у придбанні цих угідь належала не селянам, а культурним і заводським господарствам. Відчуженню не підлягали землі міст, земств, церков, монастирів, наукових і освітніх товариств. У свої права на «звільнених» білими військами українських територіях насамперед вступали казна, банки, міста, церкви, монастирі, колишні власники. На противагу їм селяни могли купити відчужені землі лише через три роки після припинення громадянської війни²³.

Контент-аналіз цих трьох документів переконує, що В. Колокольцеву так і не вдалося подолати опір консервативно налаштованих великих землевласників. Його зумовлені ліберальними поглядами сподівання на високий рівень усвідомлення поміщиками гостроти аграрного питання не виправдалися. Запропоновані шляхи фінансування майбутньої аграрної реформи потребували серйозного доопрацювання. Вироблений земельною комісією проект, попри всю декларативність пріоритетності інтересів селянства, двічі їх обмежував. Фактично він передбачав збереження великого поміщицького й державного землеволодіння, суперечив окресленій А. Денікіним меті аграрних перетворень, відображав інтереси правих сил, слабко враховував селянські настрої, ставив під загрозу стабільність тилу білих військ, подальше їх просування вглиб Росії, урешті-решт перемогу над більшовизмом.

²¹ Там же. – Л.5–6.

²² Там же. – Л.18–18 об.

²³ Деникин А. Очерки русской смуты // Вопросы истории. – 1994. – №4. – С.84–85.

«Земельне положення», розроблене комісією під головуванням В.Колокольцева, було відхилене головнокомандувачем ЗСПР, оскільки, на його думку, відображало інтереси правих сил, які намагалися зберегти поміщицьке землеволодіння в дореволюційних межах²⁴. Цілком слухна у цьому контексті теза М.Маргулієса стосовно того, що «праві елементи» з оточення головнокомандувача чинили шалений опір розробленню необхідної для селян аграрної реформи²⁵. Спротив був настільки потужним, що ані В.Колокольцев, ані навіть сам А.Денікін не змогли йому протистояти вповні, реалізуючи на практиці адекватні часу принципи землеволодіння/землекористування.

Найбільше обурення А.Денікіна викликало «Положення про відновлення прав власності на землю». На проекті першого варіанту документа, поданого на розгляд головнокомандувача, генерал у властивій для нього манері наклав лаконічну, однак промовисту резолюцію: «Для нової війни?»²⁶. На проекті другого варіанту він залишив не менш красномовну резолюцію (цит. мовою оригіналу):

«Этот документ внесён в ликвидационную комиссию Колокольцевым. Как видно, всё это написано для успокоения нервов землевладельцев. Результатом этого документа, буде он получит огласку, будет возбуждение нервов с другой стороны. И всё это после указания, лично сделанного главнокомандующим. Отклонить»²⁷.

Голова земельної комісії подав у відставку, яку А.Денікін прийняв, відтак результати роботи було анульовано.

У цьому зв'язку виникає слушне запитання: чому А.Денікін не заперечив проти відставки В.Колокольцева, зобов'язавши членів земельної комісії доопрацювати запропонований ними пакет документів відповідно до його бачення? Адже, скажімо, ані М.Астров, ані О.Кривошеїн не були відставлені, хоч не дали ніякого результату у справі вироблення положень аграрної реформи. Відповідь, вочевидь, криється не лише у змісті цих трьох законодавчих актів, а й у політичній площині, насамперед інтригах, що мали місце в колах, наближених до Особливої наради та самого А.Денікіна.

Так, за спогадами очевидців, політикани з найближчого оточення головнокомандувача скористалися суперечностями, що виникли між А.Денікіним та В.Колокольцевим, для усунення останнього. Йому почали пригадувати перебування на посаді міністра землеробства в уряді Ф.Лизогуба. Це робилося спеціально, оскільки А.Денікін дуже негативно ставився до гетьманату²⁸. Був і ще один момент. Постать В.Колокольцева асоціювалася з Національним центром, який, на думку головнокомандувача ЗСПР, намагався поставити під свій контроль військових. Тож відставка голови земельної комісії була своєрідним

²⁴ Деникин А. Очерки русской смуты... – С.85.

²⁵ Маргулиес М. Год интервенции. – Берлин, 1923. – Кн.3: Сентябрь 1919 – декабрь 1920. – С.169.

²⁶ ГАРФ. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.4.

²⁷ Там же. – Л.6.

²⁸ Савич Н. Воспоминания. – С.276.

«ходом у відповідь» на активність Національного центру. Таким чином, можна стверджувати, що відставка В. Колокольцева значною мірою обумовлювалася політичним протиборством в оточенні А. Денікіна.

Одними з перших на законопроект земельної комісії під головуванням В. Колокольцева відгукнулися представники правих сил, які делегували своїх членів для роботи у земельній комісії, Союз земельних власників, а також Рада державного об'єднання Росії. Зокрема, вони зазначали, що будь-які інновації у сфері землеволодіння/землекористування неприпустимі, а аграрне питання на підконтрольних білим територіях не є нагальним, з його вирішенням можна зачекати. Відчуження земель вважалося радикальним заходом, яке все одно не дасть бажаних результатів²⁹.

У доповідній записці на ім'я голови Особливої наради А. Драгомирова діячі Союзу земельних власників висловили стурбованість стосовно окремих пунктів «Положення про відновлення прав власності на землю». Насамперед тривогу в них викликало те, що у цьому документі, зміст якого і так був відверто пропоміщицьким, ішлося про те, що незначна частина селянських самозахоплень залишалася за селянами. У цьому вони вбачали порушення «самих основ законності»³⁰. Таке розуміння сутності аграрного питання абсолютно не відповідало реаліям 1919 р. Ті, хто обстоював подібні ідеї, були приречені на самознищення як соціальна верства. З іншого боку, потрібно віддати належне А. Денікіну, якому вистачало сил адекватно реагувати на такі міркування.

Після офіційного завершення роботи земельної комісії під головуванням В. Колокольцева Рада державного об'єднання Росії в Катеринодарі ухвалила резолюцію, зміст якої стосувався проекту аграрної реформи. Її укладачі гостро розкритикували «огульний примусовий перерозподіл землі». Таку оцінку принципу землезабезпечення селян вони пояснювали тим, що це «зумовить складні продовольчі наслідки для держави та економічно її знесилить, поставить у міжнародну залежність». Водночас їм імпонувало обумовлений у «Земельному положенні» пункт про дворічний термін добровільного укладання угод між колишніми та новими власниками. Не відкидаючи у цілому ідеї вирішення аграрного питання, Рада державного об'єднання Росії наполягала на тому, щоб лише відновити функціонування Селянського поземельного банку, створити землемірну та землевпорядну комісії³¹.

У такий спосіб автори резолюції фактично виступали за обмеження реформи, а, по-друге, демонстрували вузьке розуміння сутності аграрного питання, зводячи його вирішення лише до змін у сфері землеволодіння/землекористування, відкидаючи інші складові: кредитування, інтенсифікацію сільського господарства як галузі, налагодження товарообміну між містом та селом тощо. По-третє, члени Ради державного об'єднання Росії такою своєю заявою суперечили власному постулату: на першому місці – державницькі інтереси. Адже обмеження реформи зачіпало інтереси селянства, саме з яким А. Денікін пов'язував майбуття постреволуційної російської державності.

²⁹ ГАРФ. – Ф.Р.440. – Оп.1. – Д.21. – Л.14.

³⁰ Там же. – Ф.Р.446. – Оп.2. – Д.116. – Л.23–23 об.

³¹ Там же. – Ф.Р.5827. – Оп.1. – Д.105. – Л.22–22 об.

На пакет законопроектів з аграрної реформи, розроблений земельною комісією під головуванням В.Колокольцева, відреагував і Тимчасовий комітет, який надіслав свої тези. На відміну від зазначених вище відгуків, вони містили конкретні пропозиції з удосконалення «Земельного положення». Ішлося про доцільність утримати зменшити розміри наділів, що залишалися у власності великих землевласників. За цим положенням, за поміщиками зберігалось від 300 до 500 дес. землі, урахувуючи регіональну специфіку. Автори тез пропонували скоротити їх до 100–150 дес. Вони також наполягали на тому, щоб відчуженню підлягали й землі цукрозаводів, однак за спеціально виробленими правилами, а на вирощуванні цукрового буряка почали спеціалізуватися одноосібні селянські господарства, укладаючи з цукровими заводами відповідні угоди. Це ж стосувалося й угідь, відведених під потреби гуралень, крохмальних та інших підприємств. Крім того, тези містили вимогу скоротити підготовчий термін до реформи, якомога пришвидшити її проведення³².

Науковий інтерес викликає записка професора Харківського університету М.Соболева, в якій він виклав авторське бачення позитивних сторін та прогалин аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В.Колокольцева. Насамперед учений виступив категорично проти дворічного терміну добровільного укладання угод між поміщиками та селянами, як передбачалося «Земельним положенням». З іншого боку, він не заперечував, що купівля-продаж землі не повинна містити конфронтації між поміщиками та селянами. Система наділення останніх землею, на його переконання, повинна контролюватися державою. Він спростував пункт «Земельного положення», за яким парцеляції не підлягали землі цукрових заводів та інших підприємств. У такий спосіб, за підрахунками М.Соболева, селяни недоотримали б 16,4 млн дес. Як і Тимчасовий комітет, професор висловився за зменшення розмірів угідь, що залишалися за великими землевласниками на користь збільшення до 40 дес. селянського землеволодіння. Водночас він підтримав ідею, відображену в «Тезах з питання фінансування земельної реформи», про те, що Селянський поземельний банк мав проводити купівлю-продаж землі за готівку. У такий спосіб, зазначав М.Соболев, «державна вилучить з обігу декілька мільярдів паперових грошей, створивши сприятливі умови для майбутньої грошової реформи»³³.

Подібного змісту було звернення до В.Колокольцева професора А.Лебедева (голова управління торгівлі та промисловості). Він пропонував доволі конструктивні зміни до «Земельного положення». Насамперед пропозиції стосувалися тих пунктів, якими визначалися розміри та категорії невідчужуваних угідь. А.Лебедев уважав, що поміщикам достатньо буде 75–200 дес., з урахуванням регіональних особливостей, щоб, господарюючи, не бідувати. Натомість це дозволить збільшити розміри відчужуваних земель, наприклад, для Полтавської та Катеринославської губерній, відповідно, на 153 тис. та 274 тис. дес. У цілому ж по європейській Росії – на 10 млн дес., або на 40% від того, що міститься у «Земельному положенні». Як і Тимчасовий комітет та М.Соболев, А.Лебедев обґрунтовував доцільність парцеляції угідь

³² ГАРФ.– Ф.Р.446. – Оп.2. – Д.141. – Л.1 об. – 2.

³³ Там же. – Ф.Р.355. – Оп.1. – Д.29. – Л.1–2 зв.

сільськогосподарських підприємств, лісів, правильність ставки уряду на розвиток високоотоварних одноосібних селянських господарств. У зверненні також лунав заклик не зволікати як з остаточним виробленням аграрного законодавства, так і з проведенням самої реформи³⁴.

Робота земельної комісії В. Колокольцева, сутність і завдання аграрної політики Особливої наради, аналіз попередніх спроб реформування на селі – ці та інші питання порушував у своїх виступах і публікаціях професор О. Ярошевич. Він неодноразово наголошував на велетенському потенціалі селянства, що його уряд А. Денікіна завдяки виваженій і продуманій аграрній політиці зможе використати на підтримку білого руху Півдня Росії. Саме цим зумовлювалася гостра критика В. Колокольцева як виразника інтересів великих землевласників, що більше переймався збереженням поміщицького землеволодіння, аніж його відчуженням. Учений доводив, що опорою білої влади повинні стати не поміщики, а економічно сильне селянство³⁵. Зіставивши польський проект аграрної реформи та законопроект В. Колокольцева, він указав на те, що Особливій нараді потрібно взяти досвід Польщі за приклад, зокрема в рішучості суттєвого обмеження великого землеволодіння на користь безземельних та малоземельних селян. О. Ярошевич був прихильником інтенсифікації сільського господарства і вважав за необхідне піднімати культурний, агротехнічний, економічний рівень села. Без цього, на його думку, державність, яку намагалися будувати представники білого руху Півдня Росії, приречена на невдачу³⁶. Він наполягав на тому, що влада повинна тісніше співпрацювати з селянством, уважніше прислухатися до його настроїв, урахувати їх у внутрішньоекономічній політиці. Як і його колеги, О. Ярошевич закликав не зволікати не лише з розробленням, а й із реалізацією аграрної реформи³⁷.

Уповноважений від УЗіЗ у Катеринославській губернії Б. Вульфферт у «Короткій записці з аграрного питання» зауважував, що «Земельне положення», розроблене комісією під головуванням В. Колокольцева – це «компроміс між політичними та економічними складовими аграрного питання». Він закликав і селян, і поміщиків бути толерантними один до одного, дотримуватися соціальної злагоди, безконфліктного вирішення спірних питань через мирові комісії³⁸.

Отже, в обговоренні аграрного законопроекту, розробленого земельною комісією В. Колокольцева, активну участь брали політики, громадські організації, чиновники та вчені. Спільним в їхніх оцінках була критика пакету аграрних законів. Відмінним – напрям критичних міркувань та остаточний вердикт. Політики й громадські організації критикували аграрний законопроект, розроблений земельною комісією під головуванням В. Колокольцева, через надмірний, як їм здавалося, радикалізм. Вони здебільшого радили обмежити вирішення аграрного питання напівзаходами або взагалі не проводити жодних. В їхніх міркуваннях було більше політики та станової зацікавленості, аніж конструктивності думки.

³⁴ Там же. – Д.24. – Л.46–55.

³⁵ Ярошевич А. Земля и деревня // Киевская жизнь. – 1919. – №4.

³⁶ Ярошевич А. О земельной реформе // Там же. – №21.

³⁷ Ярошевич А. В ожидании земельного закона // Там же. – №74.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф.4593 с. – Оп.1. – Спр.5. – Т.2. – Арк.19–20.

Чиновники та вчені, навпаки, виявляли більше турботи про ефективне вирішення аграрної проблеми, а їхні критичні рекомендації доповнювалися конструктивними пропозиціями стосовно вдосконалення аграрного законопроекту. Вони робили В.Колокольцеву закиди щодо його пропоміщицької налаштованості. На їхню думку, необхідно було йти на більш серйозні поступки селянству у сфері землеволодіння/землекористування, інтенсифікації та фінансування аграрного сектора економіки, інтенсивніше доопрацьовувати та втілювати на практиці програмні засади аграрної політики. На наш погляд, слід уважати слушною тезу В.Мякотіна про те, що всі учасники дискусії визнавали необхідність розв'язання аграрного питання, однак демонстрували різні принципи та підходи стосовно того, в який спосіб це робити, по-своєму оцінювали ініціативи уряду щодо аграрної проблеми³⁹.

Таким чином, у липні 1919 р. земельна комісія під головуванням В.Колокольцева завершила розроблення засад аграрної реформи уряду А.Денікіна. Провідна роль у напрацюванні аграрного законодавства Особливої наради, як і за гетьманату, належала голові земельної комісії – Василеві Григоровичу Колокольцеву. На цій посаді він зарекомендував себе здібним організатором, фахівцем, який добре знався на аграрному питанні. Його реформаторські невдачі значною мірою зумовлювалися як складністю проблем земельних відносин у революційну добу, так і гострим протиборством корпоративних інтересів в оточенні А.Денікіна.

Після поразки Збройних сил Півдня Росії в лютому 1920 р. В.Колокольцев через Новоросійськ виїздить за кордон, перехворівши дорогою на тиф: спочатку до Греції, згодом до Сербії. У 1923–1925 рр. жив у Берліні, працюючи бухгалтером. Тут він утретє одружився. Із 1925 р. його доля тісно пов'язана з Парижем, де він працював завідувачем складу на автозаводі «Рено». Після перенесеного інсульту, не бажаючи бути тягарем для родини, у 1934 р. Василь Григорович наклав на себе руки. Похований він на Біянкурському цвинтарі в передмісті Парижа⁴⁰.

Отже, попри всі перипетії долі, В.Колокольцев – непересічна особистість, чия творча енергія вченого, агронома, земського й державного діяча спрямовувалася на вирішення важливих соціально-економічних питань у складних умовах революції та громадянської війни.

³⁹ *Мякотин В.* Из недалёкого прошлого (Отрывки воспоминаний): V: В Одессе при добровольцах // На чужой стороне. – 1924. – Т.6. – С.90–91.

⁴⁰ *Захаров И. В.Г.Колокольцов: Жизнь и деятельность.* – Волчанск, 2003. – С.9–14.

The article analyses the activity of ex-minister of the Agriculture of the Ukrainian State V.Kolokol'tsev about agrarian low development of the Denikin's government in 1919s. The main attention paid to the lightening of his work as the head of Agriculture committee, the attitude of contemporaries to the items of agrarian reforms.

Keywords: *V. Kolokol'tsev, Special council, agrarian reform, agriculture committee.*

О.О.МАРІНЧЕНКО *

ДЕМОГРАФІЧНИЙ ВИМІР ПОРАЗКИ 1941 р.: МАСШТАБИ ВТРАТ РСЧА ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИМИ НА ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Проаналізовано підходи до проблеми обрахування втрат Червоної армії військовополоненими. Шляхом зіставлення радянських і німецьких статистичних даних уточнено кількість радянських бійців і командирів, які потрапили до німецького полону під час кампанії 1941 р. на Східному фронті та окремих операцій на південно-західному стратегічному напрямі.

Ключові слова: військовополонені, РСЧА, вермахт, втрати, статистичні дані, битва, операція, оточення, фронт.

За останні роки спостерігається тенденція щодо зростання дослідницького інтересу до проблеми втрат Червоної армії у протистоянні з німецьким вермахтом у період Другої світової війни. Як і раніше, українські історики порушують актуальні питання щодо ціни, яку заплатило радянське суспільство за перемогу¹. Вагомих результатів було досягнуто у сфері підрахунків втрат вищого командного складу РСЧА полоненими на території УРСР². Досліджено складну проблему обліку загиблих радянських полонених у системі збройних сил СРСР³. Досить активно у сучасній російській історіографії вивчаються питання, пов'язані з обрахуванням різних категорій втрат радянських військ під час воєнних кампаній, битв, окремих операцій, ведення персонального обліку втрат на фронтах, загальне співвідношення втрат воюючих сторін тощо⁴.

* Марінченко Олександр Олександрович – аспірант Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара, історичний факультет, кафедра російської історії
E-mail: alexewtara@gmail.com

¹ Демографічні втрати України в роки Другої світової війни / О.Лисенко, О.Перехрест, І.Перехрест, А.Іржавська // Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI ст.: Історичні нариси. – Кн.2. – К., 2011. – С.737–784; Король В.Ю. Ціна перемоги над нацизмом для слов'янських та інших народів СРСР у 1939–1945 рр. // Вісник Черкаського університету: Серія «Історичні науки». – Вип.202. – Ч.ІІІ. – 2011. – С.91–99. Про деякі аспекти зазначеної теми див.: Грицюк В.М. Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – К., 2010; Патрільяк І.К., Боровик М.А. Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду. – Ніжин, 2010.

² Маслов О.О. Втрати радянського генералітету полоненими на території УРСР (1941–1943 рр.) // Український історичний журнал. – 2010. – №3. – С.30–45.

³ Рибченко Л. Проблема обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА // Історія великих страждань: Нацистські табори для радянських військовополонених у м. Славуті на Хмельниччині: дослідження, документи, свідчення. – К., 2011. – С.59–66.

⁴ Великая Отечественная без грифа секретности: Книга потерь: Новейшее справочное издание / Г.Ф.Кривошеев, В.М.Андроников, П.Д.Буриков, В.В.Гуркин. – Москва, 2010; Дембицкий Н.П. Плен – трагедия миллионов советских бойцов и командиров, 1941–1945 гг. – Москва, 2010; Кирилин А.В. Людские потери СССР в Великой Отечественной войне // Информационный бюллетень Национального комитета российских историков и Ассоциации историков Второй мировой войны №17. – Москва, 2012. – С.5–21; Литвиненко В.В. Красная армия против вермахта: Людские потери на советско-германском фронте: Анализ методов и результатов оценки. – Москва, 2012; Скворцова Л.Г. Основные вопросы ведения персонального учёта потерь на фронтах Великой Отечественной войны // Известия АГУ. – 2010. – №4–1 (68). – С.228–232; Соколов Б. Кто воевал

Не стали винятком і такі питання, як демографічні показники кількості радянських полонених і масштаби їх загибелі впродовж 1941–1945 рр. у Німеччині та на окупованих вермахтом територіях Європи⁵. Деякі усталені погляди на історико-статистичні аспекти нацистської окупаційної політики і злочинів проти військовополонених (переважно у кампаніях 1941–1942 рр.) із введенням до наукового обігу нових джерел переглядаються також у німецькій історіографії. І якщо раніше у центрі уваги істориків із ФРН була територія Третього Райху, то за останній час зростає інтерес саме до подій на Східному фронті й окупованих землях СРСР⁶. Окремі сюжети стратегічних оточень радянських військ в операції «Барбаросса» та їх втрат під час боїв у «котлах» розглянуто у сучасній науковій літературі Великобританії, США і Канади⁷. Результатом міжнародної співпраці українських, російських та білоруських істориків стало видання у 2011 р. комплексного дослідження з історії радянської держави під час нацистської навали, в якому підбито підсумки попереднього етапу історієписання у країнах пострадянського простору. Не пройшли повз увагу авторів і проблеми, пов'язані з обрахуванням радянських військових втрат в оборонних боях літа – осені та подальших наступальних операціях 1941 р.⁸

Попри дійсно серйозні напрацювання у цій сфері, які виходять за рамки суто вітчизняної історіографії, чимало питань усе ще залишаються нерозглянутими, а деякі вже усталені підходи викликають певні сумніви з огляду на недостатньо аргументовані методи, застосовані при обчисленні безповоротних втрат Червоної армії, у т.ч. військовополоненими. Особливо це стосується загальної кількості полонених у трагічну для радянської сторони пору 1941 р. у цілому, та окремих її складових на південно-західному стратегічному напрямі – території України. Висвітленню цієї теми та деяких безпосередньо пов'язаних із нею проблем і присвячено дану статтю.

числом, а кто – умением: Чудовищная правда о потерях СССР во Второй мировой. – Москва, 2011; «Мыслись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне / И.Пыхалов, Л.Лопуховский, В.Земсков, И.Ивлев, Б.Кавалерчик. – Москва, 2012.

⁵ *Земсков В.Н.* «Статистический лабиринт»: К вопросу об общей численности советских военнопленных и масштабах их смертности // Мир и политика. – 2010. – №5 (44). – С.18–30. Ще раніше аналогічні питання порушувалися в монографії ізраїльського історика А.Шнеєра (див.: *Шнеєр А.* Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – Москва; Иерусалим, 2005).

⁶ *Hartmann Chr.* Wehrmacht im Ostkrieg: Front und militärisches Hinterland 1941/42. – München, 2009; *Keller R.* Sowjetische Kriegsgefangene im Deutschen Reich 1941/42: Behandlung und Arbeitseinsatz zwischen Vernichtungspolitik und kriegswirtschaftlichen Zwängen. – Göttingen, 2011; *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht: Deutsche Militärbesatzung und einheimische Bevölkerung in der Sowjetunion 1941–1944. – Frankfurt am Main, 2011; *Römer F.* Kommissarbefehl. Wehrmacht und NS-Verbrechen an der Ostfront 1941/42. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 2008.

⁷ *Гланц Д.* Колосс поверженный: Красная армия в 1941 г. / Пер. с англ. В.Фёдорова. – Москва, 2008; *Его же.* Советское военное чудо 1941–1943: Возрождение Красной армии. – Москва, 2008; *Bellamy Chr.* Absolute War: Soviet Russia in the Second World War. – New York, 2007; *Fritz St.* Ostkrieg: Hitler's War of Extermination in the East. – Lexington, 2011; *Hill A.* The Great Patriotic War of the Soviet Union, 1941–1945: A Documentary Reader. – London; New York, 2009; *Megargee G.* War of Annihilation: Combat and Genocide on the Eastern Front, 1941. – Lanham, 2006; *Merridale C.* Ivan's War: Life and Death in the Red Army, 1939–1945. – New York, 2006; *Mitcham S.* The Rise of the Wehrmacht: The German Armed Forces and World War II. – Vol.2. – Westport, 2008; *Reese R.R.* Why Stalin's Soldiers Fought: The Red Army's Military Effectiveness in World War II. – Lawrence, Kansas, 2011.

⁸ 1941 год: Страна в огне: Историко-документальное издание. – Кн.1: Очерки. – Москва, 2011.

Відразу по закінченні війни радянському керівництву стали відомі узагальнюючі дані, які, однак, ніколи не були оприлюднені. Ще у червні 1945 р. начальник управління обліку та контролю за чисельністю збройних сил полковник Подольський підготував довідку «Про бойові втрати особового складу Червоної армії у Великій Вітчизняній війні», згідно з якою кількість полонених і зниклих безвісти сягала щонайменше 3 млн 344 тис. чол.⁹ Але за весь період війни, з 1941 по 1945 рр., відповідно до радянських офіційних документів, які, своєю чергою, спиралися на донесення, що надходили зі штабів армій, у полон потрапило лише 36,2 тис. військовослужбовців¹⁰. Щоправда, ці дані включали лише тих військовослужбовців, факт потрапляння в полон яких було підтверджено іншими бійцями частини та її командиром (ідеться про достатньо велику кількість свідків), і коли вже це складно було приховати від вищого командування. Однак подібні випадки були радше винятком, ніж правилом. Як приклад, можна навести оперативне зведення №088 штабу Південно-Західного фронту за 13 серпня 1941 р., в якому наводилися втрати 200-ї стрілецької дивізії за декілька попередніх днів бойових дій: убито 119, поранено 354, зникло безвісти 251, потрапило в полон 13 осіб¹¹. В абсолютній більшості інших оперативних документів Південно-Західного та Південного фронтів за 1941 р. можна знайти лише поодинокі згадки про червоноармійців, які опинилися в німецькому полоні. Хоча вже в перший місяць після початку війни співробітники генерального штабу РСЧА неодноразово порушували перед начальниками штабів армій і фронтів питання про ненадання командирами з'єднань та окремих частин списків персональних втрат особового складу, і, отже, невиконання наказу Державного комітету оборони (ДКО) №138-1941¹². До невтішних висновків про те, що облік втрат особового складу, у т.ч. полоненими, здійснюється «жахливо», дійшли також і у самому ДКО. І для цього були всі підстави – у середині серпня штаб Південно-Західного фронту спромігся надіслати донесення відносно лише третини власних військ. Уже 26 серпня 1941 р. Й.Сталін зобов'язав командирів і комісарів разом з особливими відділами скласти поіменні списки всіх тих, хто здався в полон ворогу та членів їхніх сімей¹³. Це розпорядження

⁹ Лопуховский Л.Н., Кавалерчик Б.К. Когда мы узнаем реальную цену разгрома гитлеровской Германии? // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – С.26.

¹⁰ Кривошеев Г.Ф. Об итогах статистических исследований потерь Вооружённых Сил СССР в Великой Отечественной войне // Людские потери СССР в период Второй мировой войны: Сб. ст. – Санкт-Петербург, 1995. – С.78; *Его же*. Некоторые новые данные анализа сил и потерь на советско-германском фронте (Доклад на заседании Ассоциации историков Второй мировой войны 29.12.1998 г.) // Мир истории. – 1999. – №1 [Електронний ресурс]: <http://www.historia.ru/1999/01/krivosheyev01.htm>

¹¹ Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далі – ЦАМО РФ). – Ф.229. – Оп.161. – Д.112. – Л.320.

¹² Русский архив: Великая Отечественная / Под. общ. ред. В.А.Золотарёва. – Т.23 (12–1): Генеральный штаб в годы Великой Отечественной войны: Документы и материалы: 1941 г. – Москва, 1998. – С.76, 94.

¹³ Русский архив... – Т.13 (2–2): Приказы народного комиссара обороны СССР 22 июня 1941 г. – 1942 г. – Москва, 1997. – С.60–61, 74.

можна розглядати як своєрідний додаток до карального наказу Ставки ВГК №270, який з'явився десятьма днями раніше¹⁴. І фактично, ці матеріали були списками на розстріл військовослужбовців, які потрапили в полон, та заслання й обмеження прав членів їхніх сімей. Тому, цілком зрозуміло, командири свідомо зараховували більшість полонених до числа зниклих безвісти, не бажаючи брати на себе відповідальність за низький рівень підготовки ввірених їм частин, незадовільний морально-психологічний стан і дисципліну, що нерідко призводило до масової здачі в полон¹⁵. Самі перебуваючи під загрозою можливих репресій із боку каральних органів, вони водночас намагалися відвести таку загрозу від родин полонених, беручи до уваги дію наказу Ставки ВГК №270.

На якості обліку позначився також катастрофічний розвиток подій на фронтах, відтак командири частіше за все просто не мали змоги складати списки полонених. Безліч донесень узагалі не доходила до вищих штабів або складалася вкрай неточно, «на око», а деколи просто нікому було доповідати. До того ж в оточення потрапляли не лише полки, дивізії, а й цілі армії та фронти. Оперативні документи, серед них і про чисельний склад та бойові втрати, знищувалися, а частина їх потрапила до німецьких військ¹⁶.

Запізнілими виявилися рішення про створення спецорганів, відповідальних за облік безповоротних втрат особового складу діючої армії – спеціального відділу при Головному управлінні формування і комплектування військ Червоної армії від 19 листопада 1941 р. та Центрального бюро з персонального обліку втрат від 31 січня 1942 р.¹⁷ І хоча завдяки цим заходам удалося дещо поліпшити якість облікового процесу, однак вони не могли компенсувати величезний брак інформації за перші місяці війни. Заповнити істотні прогалини в документації виявилось неможливим навіть шляхом упровадження більш досконалої методики підрахунків.

Ще одним чинником, який призвів до незадовільного стану обліку втрат РСЧА полоненими, причому не тільки в період між червнем та груднем 1941 р., а й протягом усєї війни, був фактор дипломатичного характеру. Не зважаючи на те, що затверджена 1 липня 1941 р. постанова Раднаркому СРСР №1798-800с («Положення про військовополонених») дозволяла обмін списками полонених із міжнародними організаціями чи довідковими бюро

¹⁴ Наказ Ставки ВГК №270 від 16 серпня 1941 р. «Про відповідальність військовослужбовців за здачу в полон і залишення ворогові зброї» вимагав від усіх командирів, політпрацівників та червоноармійців навіть за несприятливих умов битися до останньої можливості. Особовий склад військ попереджався, що кожен, хто замість організації відсічі ворогу захоче здатися в полон, буде розстріляний на місці, а родини таких бійців і командирів підлягатимуть репресіям (див.: Военно-исторический журнал. – 1988. – №9. – С.26–28).

¹⁵ Свій негативний вплив справив також суд і винесення смертного вироку генералові Д.Павлову та ін., про що були сповіщені штаби всіх напрямів і фронтів (див.: ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.2. – Л.75–79).

¹⁶ Див.: *Мерцалов А.Н., Мерцалова Л.А.* А.-А.Жомини: Основатель научной военной теории (1779–1869–1999). – Москва, 1999. – С.240; *Их же.* Сталинизм и война. – Москва, 1998. – С.389; *Рибченко Л.* Проблема обліку загиблих радянських військовополонених у системі РСЧА. – С.60–62; *Скворцова Л.Г.* Основные вопросы ведения персонального учёта потерь... – С.228–229; *Шнейер А.* Плен: Советские военнопленные в Германии, 1941–1945. – С.98–99.

¹⁷ Русский архив... – Т.13 (2–2). – С.123, 148.

Міжнародного комітету Червоного Хреста (МКЧХ)¹⁸, у реальності все виявилось значно складніше, ніж на папері. Усі спроби МКЧХ домогтися налагодження обмінів цими списками, а також інспектування таборів і взаємної видачі поранених і хворих між Німеччиною та СРСР, повністю провалилися через неготовність обох сторін іти на поступки у вирішенні принципових питань¹⁹. Але головним чином через небажання гітлерівського керівництва зв'язувати собі руки у війні «на знищення світогляду»²⁰, в якій поводження з радянськими полоненими з боку вермахту та СС, за влучним висловлюванням обізнаного у цьому питанні Г.Мольтке, являло собою «вершину звірств та збоченості»²¹.

Не можна сказати, що під час війни у СРСР взагалі не називалися цифри втрат Червоної армії у протистоянні з німецькими військами. Навпаки, вони, як і втрати противника, регулярно оголошувалися Радінформбюро у спеціальних зведеннях із фронту. Але ступінь достовірності радянських офіційних заяв був украй низьким, насамперед це пов'язано з тим, що вони виконували функції пропагандистського характеру і були спрямовані, головним чином, на ідеологічну мобілізацію населення. Щодня люди отримували дозовану інформацію про локальні успіхи радянських військ, при цьому німці безперервно займали все нові й нові міста та села, високими темпами просуваючись на схід²². Цифри радянських втрат завжди, навіть у катастрофічний період літа – осені 1941 р., називалися набагато меншими, ніж втрати вермахту²³. Причому жодного разу не оголошувалися радянські оцінки кількості полонених червоноармійців²⁴. Хоча повідомлення, які регулярно надходили з окупованих територій, містили достатньо вичерпну інформацію, щоб зробити однозначний висновок про наявність у німецькому полоні тисяч осіб²⁵. Мовчала про це й нота наркома

¹⁸ Военнопленные в СССР: 1939–1956: Документы и материалы / Под ред. М.М.Загорулько. – Москва, 2000. – С.65–68; Русский архив... – Т.24 (13–1): Иностранные военнопленные Второй мировой войны в СССР: Нормативные документы. – Москва, 1996. – С.37–40.

¹⁹ Лужеренко В.К. Плен: трагедия миллионов // Великая Отечественная война: 1941–1945: Военно-исторические очерки. – Кн.4: Народ и война. – Москва, 1999. – С.170. Про хід переговорів з урядами зарубіжних країн див.: Документы внешней политики. – Т.24: 22 июня 1941 г. – 1 января 1942 г. – Москва, 2000. – С.420, 436–437, 488–489; Ржевевский О.А. Война и дипломатия: Документы, комментарии (1941–1942). – Москва, 1997. – С.69, 168; Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1941 / Preface E.Perkins. – Vol.I: General, The Soviet Union. – Washington, 1958. – P.1020–1024.

²⁰ Война Германии против Советского Союза 1941–1945 / Под. ред. Р.Рюрупа. – Берлин, 1992. – С.114.

²¹ Moltke H. Letters to Freya 1939–1945 / Ed. and transl. Beate Ruhm von Oppen. – New York, 1990. – P.160. У цей час Г. Дж. фон Мольтке був співробітником відділу міжнародного права управління розвідки та контррозвідки в ОКВ.

²² Про це у середині липня 1941 р. писав інженер М.Свиридов у своєму листі на ім'я керівника Радінформбюро С.Лозовського, стверджуючи, що офіційні зведення мовчать стосовно головного, підмінюючи «факти неконкретними повідомленнями про окремі вдалі (поодинокі на загальному «відступальному» тлі) випадки біля села К., річки З. і т.д.» (див.: Российский государственный архив социально-политической истории (далі – РГАСПИ). – Ф.17. – Оп.125. – Д.30. – Л.39–40).

²³ Ця тенденція помітна не тільки в офіційних повідомленнях. Наприклад, у розвіддонесеннях Південно-Західного фронту за літо – осінь 1941 р. значно перебільшувалися безповоротні втрати противника (див.: РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.49. – Л.7, 9–17, 19–22).

²⁴ Див., напр.: Сообщения Советского информбюро. – Кн.1: Июнь – декабрь 1941 г. – Москва, 1944.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.22. – Спр.118. – Арк.75–85; Ф.62. – Оп.9. – Спр.4. – Арк.15–21.

закордонних справ В.Молотова про звірства окупаційної влади щодо полонених від 25 листопада 1941 р.²⁶ Того ж дня, намагаючись спростувати зведення німецького командування про полонення з початку війни декількох мільйонів радянських бійців і командирів, Радінформбюро охарактеризувало його як «сміховинні вигадки гітлерівських фальшивомонетників», приписуючи супротивникові загальні втрати у 6 млн чол., що насправді більше характеризувало втрати РСЧА, а не навпаки²⁷.

На проблему надмірної цензури та замовчування невдач на фронтах ще на початку жовтня 1941 р. звертав увагу відділу пропаганди й агітації ЦК І.Еренбург: «Мені незрозуміло, чому наша преса і радіо не відгукнулися на падіння Києва і знищення греблі Дніпрогесу. Про це всі говорять: на заводах, у військових частинах, на вулицях»²⁸. Але знову ані слова про в'язнів нацистських таборів. Майбутній учасник оборони Сталінграда О.Гордеев, згадуючи настрої населення у зв'язку зі зведеннями Радінформбюро, розповідав: «Невиразні повідомлення з фронту в перші тижні сорок першого року було важко зрозуміти. Чи то Червона армія б'є німців, чи то німці тіснять (звичайно, не гонять!) наші війська». Проте, за його висловом, і в подальшому мало що змінилося: «У вересні фашисти зайняли Київ. Ми не могли знати в повній мірі трагедію полків і дивізій, що потрапили в оточення, загиблих, узятих у полон червоноармійців і командирів. Скажи тоді, що кількість наших полонених обчислюється сотнями тисяч, ніхто б не повірив. Та й сказати таке ніхто б не посмів»²⁹.

Яскравою ілюстрацією того, як відбувалася підміна понять та проводилася маніпуляція цифрами на найвищому рівні, а масштаби масового полонення власних військ усіяло замовчувалися, може слугувати виступ Й.Сталіна на врочистому засіданні 6 листопада 1941 р., напередодні 24-ї річниці Жовтневої революції, де він торкнувся теми втрат РСЧА за перші чотири місяці війни. Окремо про полонених не було сказано ані слова, але озвучувалася цифра зниклих безвісти – 378 тис. чол., котра, як можна припустити, включала також і полонених. Інші категорії втрат виглядали в доповіді так: 350 тис. убитих і 1 млн 20 тис. поранених³⁰. Наскільки далекими від реальності були ці цифри говорить хоча б той факт, що до кінця жовтня 1941 р., тобто якраз за перші чотири місяці війни, які згадував Й.Сталін, від кадрової Червоної армії, з якою СРСР зустрів напад нацистської Німеччини, на фронті залишилося не більше 8%³¹. Решту 92% становили різноманітні категорії втрат, причому переважно

²⁶ О немецко-фашистских злодеяниях и зверствах: Ноты народного комиссара иностранных дел Союза СССР тов. В.М.Молотова. – Москва, 1943. – С.1–2.

²⁷ Ложь от Советского Информбюро / Авт.-сост. С.В.Кормилицын, А.В.Лысев. – Санкт-Петербург, 2005. – С.53–57.

²⁸ Советская пропаганда в годы Великой Отечественной войны: «коммуникация убеждения» и мобилизационные механизмы / Авт.-сост. А.Я.Лившин, И.Б.Орлов. – Москва, 2007. – С.310.

²⁹ Цит. за: *Першанин В.* Штрафники, разведчики, пехота: «Окопная правда» Великой Отечественной. – Москва, 2010. – С.161–162.

³⁰ *Сталин И.В.* Сочинения. – Т.15. – Ч.1: Июнь 1941 – февраль 1943 г. – Москва, 2010. – С.196.

³¹ *Петров Б.Н.* О стратегическом развёртывании Красной армии накануне войны // Готовили ли Сталин наступательную войну против Гитлера? Незапланированная дискуссия: Сб. мат. – Москва, 1995. – С.74.

полоненими. Уже до 1 вересня 1941 р. був майже повністю вибитий первинний особовий склад стрілецьких дивізій. Усі з'єднання трималися тільки за рахунок маршевого поповнення і залучення місцевих людських ресурсів у районах бойових дій³².

Для розуміння масштабу цих втрат слід урахувати, що в діючій армії на західному театрі воєнних дій напередодні 22 червня 1941 р., з урахуванням т.зв. великих навчальних зборів, перебувало близько 2 млн 743 тис. чол. (із резервами головного командування та військами внутрішніх округів РСЧА і ВМФ разом нараховувалося 5 млн 435 тис.), у т.ч. Київський особливий військовий округ (КОВО) – 907 тис., Одеський військовий округ (ОдВО) – майже 165 тис. чол. Ще один округ, який розташовувався у глибині України – Харківський (ХВО), налічував 205 тис. чол.³³ Окрім цього, із початком війни до лав РСЧА було мобілізовано мільйони радянських громадян. Тільки до 1 липня 1941 р. їх чисельність сягнула 5 млн 350 тис. чол., серед них було понад 505 тис. командирів запасу. І це при тому, що у зв'язку зі швидкою втратою західних областей країни СРСР позбувся великих мобілізаційних ресурсів військовозобов'язаних. Усього на захопленій противником території було залишено 5 млн 632 тис. чол. із мобресурсів Радянського Союзу, із них у КОВО – 1 млн 625 тис. та ОдВО – 813,4 тис. осіб³⁴. Незважаючи на труднощі в роботі органів, відповідальних за проведення мобілізації, її показники були досить успішними (йдеться як про військовозобов'язаних, так і про бійців винищувальних батальйонів та загонів народного ополчення). До лав радянських військ протягом перших місяців війни було направлено 3 млн 184 тис. 726 українців і громадян республіки інших національностей³⁵.

І у цьому контексті слід особливо зауважити, що якщо дійсно Й.Сталін у своїй доповіді свідомо применшив радянські військові втрати, то ненабагато, принаймні щодо вбитих і поранених. Адже відомо, що за весь 1941 р. РСЧА втратила 802,2 тис. убитими та 1 млн 270 тис. пораненими, а загальні втрати наближалися до відмітки у 6 млн чол.³⁶ Що стосується полонених, то тут можна впевнено говорити про свідоме замовчування лідером СРСР цієї категорії втрат як такої, оскільки саме вона становила найбільшу кількість втрат за 1941 р., складаючи щонайменше 3 млн 907 тис. чол. Із них на кінець жовтня припадало 3 млн 539 тис. чол., що було в понад дев'ять разів більше одних тільки зниклих безвісти, про яких повідомлялося у сталінській доповіді³⁷.

³² *Ивлев И.И.* «...А в ответ тишина – он вчера не вернулся из боя!» // «Умылись кровью»? Ложь и правда о потерях в Великой Отечественной войне. – С.388.

³³ Боевой и численный состав Вооружённых Сил СССР в период Великой Отечественной войны (1941–1945 гг.): Статистический сборник №1 (22 июня 1941 г.) / Н.П.Золотов (рук.). – Москва, 1994. – С.10, 16, 44.

³⁴ 1941 год – уроки и выводы / Рук. авт. кол. В.П.Неласов. – Москва, 1992. – С.114.

³⁵ *Муковський І.Т., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність: Українці на фронтах Другої світової війни. – К., 1997. – С.37.

³⁶ *Мельтюхов М.И.* Упущенный шанс Сталина: Советский Союз и борьба за Европу: 1939–1941 гг. (Документы, факты, суждения). – 2-е изд., исправ. и доп. – Москва, 2002. – С.419.

³⁷ *Михалев С.Н., Шабаетов А.А.* Трагедия противостояния: Потери вооружённых сил СССР и Германии в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. (Историко-статистическое исследование). – Москва, 2002. – С.224.

Натомість, за всіх своїх вад, німецька статистика все ж таки набагато точніше відтворювала реальну картину втрат Червоної армії, особливо у великих битвах на оточення, ніж аналогічні показники в більшості радянських документів. Ба більше, аналіз джерел та історіографії дозволяє стверджувати, що навіть німецькі дані, які на перший погляд виглядають суттєво перебільшеними, насправді – дещо неповні й не відображають у повній мірі масштабу полонення червоноармійців.

Як виглядала еволюція німецької статистики щодо кількості радянських полонених на Східному фронті за 1941 р.? В одному з перших узагальнюючих донесень командування вермахту вказувалося, що до 11 липня у ході воєнної кампанії проти СРСР захоплено 366 тис. чол., у т.ч. майже 2 тис. командирів. До 31 липня 1941 р. німецькі війська взяли в полон уже 814 тис. радянських військовослужбовців³⁸. На 6 серпня 1941 р. відділ ІС мав у своєму розпорядженні дані про те, що тільки у ході операції після прориву «лінії Сталіна» війська групи армій «Південь» захопили на території України до 150 тис. полонених (усього на цей час вермахт узяв до 895 тис. полонених). Уже 22 серпня 1941 р. верховне командування вермахту (ОКВ) повідомляло про те, що за перші два місяці походу проти СРСР німецькій армії вдалося глибоко проникнути на радянську територію. У Південній Україні планомірно усуваються останні опорні пункти радянських військ на Дніпрі за величезних втрат з їхнього боку. Із початку бойових дій на всьому Східному фронті вермахтом було взято в полон 1 млн 250 тис. чол.³⁹

Із розвитком подій на фронті кількість полонених невпинно зростала. Станом на початок жовтня 1941 р. вона наблизилася до позначки 2,4–2,5 млн чол.⁴⁰ У листопаді 1941 р. А.Гітлер, відповідаючи на критику зарубіжною пресою німецьких повідомлень про успіхи на Сході, заявив: «Якщо я хочу обрисувати у загальних рисах успіх цієї війни, то мені достатньо назвати число полонених, яке менш, ніж за півроку досягло цифри 3,6 млн осіб. І я забороняю усяким англійським бовдурам розказувати, що, мовляв, це не підтверджено. Коли німецька військова установа щось підрахувала – то її підрахунки завжди вірні»⁴¹. Під час своєї промови у райхстагу 11 грудня 1941 р. А.Гітлер стверджував, що на 1 грудня загальна кількість узятих у полон радянських бійців і командирів сягала 3 млн 807 тис. чол.⁴² Ці статистичні дані базувалися на звітах німецьких штабів, які, своєю чергою, спиралися на відповідні донесення військ із фронту. На 10 січня 1942 р. вермахтом було захоплено вже 3 млн 900 тис. чол.⁴³ Якщо говорити точніше, то ще до надходження полонених

³⁸ Hillgruber A. Hitlers Strategie: Politik und Kriegsführung 1940–1941. – Frankfurt am Main, 1965. – S.536; Sghustereit H. Vabanque: Hitlers Angriff auf die Sowjetunion 1941 als Versuch, durch den Sieg im Osten den Westen zu bezwingen. – Herford; Bonn, 1988. – S.73.

³⁹ Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.7021. – Оп.148. – Д.409. – Л.1–3, 22, 24, 29, 32.

⁴⁰ The Complete Hitler: A Digital Desktop Reference to His Speeches and Proclamations 1932–1945 / By M.Domarus. – Vol.IV: The Years 1941 to 1945. – Wauconda, 2007. – P.2485, 2493.

⁴¹ Волкогонов Д.А. Сталин: Политический портрет: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 1998. – С.252.

⁴² Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР: Секретные речи. Дневники. Воспоминания / Пер. с нем. и сост. Г.Я.Рудой. – Москва, 1996. – С.120.

⁴³ Schustereit H. Vabanque... – S.69.

у пересильні табори (дулаги), німецькими військами за весь 1941 р. враховано майже 3 млн 907 тис. радянських полонених, у т.ч. 15,2 тис. командного складу⁴⁴. Таким чином, різниця між цими цифрами на початок грудня 1941 р. і початок січня 1942 р. дає 100 тис. полонених, що виглядає досить достовірним, оскільки у цей період Червона армія тимчасово перехопила стратегічну ініціативу у війні, ведучи крупні наступальні операції: контрнаступ під Москвою, Керченсько-Феодосійська десантна операція тощо. І хоча радянські війська теж зазнавали значних втрат полоненими, але вперше з початку війни вони були набагато меншими, ніж у попередні п'ять місяців літньо-осінньої кампанії 1941 р.

Про те, що наведені статистичні дані не є плодом фантазії гітлерівських стратегів чи результатом роботи геббельсівської пропаганди, говорить хоча б той факт, що вони використовувалися у внутрішній документації різних відомств Райху. Наприклад, цифра у 3,9 млн полонених на 10 січня 1942 р. фігурувала в довідці апарату райхсміністра окупованих східних територій А.Розенберга від 1 лютого 1942 р., адресованій Г.Герінгові⁴⁵, у протокольному записі доповіді керівника робочої групи з використання робочої сили в управлінні чотирирічним планом В.Мансфельда від 20 лютого⁴⁶. Дещо менша цифра – 3,6 млн – указувалася в особистому листі А.Розенберга генерал-фельдмаршалові В.Кайтелю про поводження з радянськими полоненими від 28 лютого 1942 р.⁴⁷ Цілком можливо, що вона обчислена з урахуванням уже відпущених на той час із таборів. Сучасні підрахунки дають цифри в діапазоні від 270 до майже 319 тис. червоноармійців, відпущених німецькою адміністрацією з полону у 1941 р. (українці чи ті, що під час перевірки видали себе за українців, становили 270 тис. 095 – 277 тис. 761 чол.), із них 235 тис. 466 осіб припадають на табори у зоні дій групи армій «Південь»⁴⁸. З огляду на те, ким і за яких обставин були озвучені вказані цифри, немає ніяких підстав уважати їх штучно завищеними.

І тут постає досить складна дослідницька проблема, пов'язана з тим, що названа вище кількість полонених (3 млн 907 тис.) суперечить даним головного командування сухопутних сил (ОКГ), оскільки, згідно з його оперативною інформацією, до кінця 1941 р. тільки в німецькому полоні, без сателітів (Румунія та Фінляндія), було враховано на 552 тис. менше – «усього» 3 млн 355 тис. чол. (підрахунки А.Далліна)⁴⁹. Безпосередньо у внутрішній документації ОКГ фі-

⁴⁴ Шабаетв А.А., Михалев С.Н. Трагедия противостояния. – С.224; Schustereit H. Vabanque... – S.73.

⁴⁵ Дембицкий Н.П. Судьба пленных // Война и общество, 1941–1945: В 2 кн. – Кн.2. – Москва, 2004. – С.234.

⁴⁶ Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Сост. Г.Ф.Заставенко и др.; под общ. ред. Е.А.Болтина и Г.А.Белова. – 3-е изд. – Москва, 1985. – С.181; Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog. – Hamburg, 2002. – S.190.

⁴⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.3108. – Арк.154.

⁴⁸ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.320–321; Лавров В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / Пер. з англ. С.Коломійця, Є.Ровного. – К., 2010. – С.90; Pohl D. Die Herrschaft der Wehrmacht... – S.217.

⁴⁹ Хоча автор визнавав за можливе потрапляння в полон до 3,7 млн радянських військовослужбовців (див.: Dallin A. German Rule in Russia 1941–1945: A Study of Occupation Policies. – London, 1957. – S.427).

гурувала більш точна цифра – 3 млн 350 тис. 639 чол., захоплених до 20 грудня 1941 р.⁵⁰ Саме ці статистичні викладки щодо загальної кількості полонених у 1941 р. є загальноприйнятими в німецькій історіографії (округлені до 3 млн 350 тис.)⁵¹. Але дані ОКГ ураховують полонених лише в офіційній табірній статистиці, а не захоплених полонених у цілому. На нашу думку, величезна різниця між загальною кількістю полонених, сформованою безпосередньо з донесень від бойових частин на фронті, і полоненими, урахованими в пересильних таборах, якраз і показує розміри смертності бранців під час конвоювання від збірних пунктів дивізій, армій та корпусів до пересильних таборів. Однак і ця статистика за 1941 р. не може вважатися остаточною та повною, адже вона не включає комісарів, політруків, командирів, євреїв, знищених просто на полі бою, не кажучи вже про тисячі звичайних червоноармійців, розстріляних при спробі здатися в полон з одного боку, а з іншого, про тих, хто вже потрапив у полон, але був знищений на полі бою відразу після полонення, а також убитих на етапі евакуації з місць боїв до збірних пунктів. Так, 11 вересня 1941 р., напередодні великого оточення під Києвом, німецьким військам був спущений наказ про негайний розстріл усіх червоноармійців, захоплених після 19 вересня у цивільному чи напівцивільному одязі⁵². Як показують подальші події, цей наказ не був порожнім звуком чи спробою залякати противника каральними заходами щодо всіх тих, хто відмовиться капітулювати в майже безвихідній ситуації. Командувач італійського експедиційного корпусу Дж.Мессе після війни згадував, як один із функціонерів міністерства закордонних справ Німеччини під час офіційної промови відверто заявляв: «Російські полонені в більшості своїй розстрілюються, особливо ті, які, залишаючись в оточенні, оборонялися до останнього патрона»⁵³. За свідченнями очевидців, на території київського «котла» солдати вермахту організували розправу над більшістю поранених, яких не встигли евакуювати⁵⁴. Інші джерела також підтверджують тезу про масове знищення полонених поблизу населених пунктів відразу після їх зайняття на всій території України, а також під час конвоювання і

⁵⁰ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – Bd.1: 1. August 1940 – 31. Dezember 1941 / Zusammengestellt und erläutert von H.-A.Jacobsen. – Frankfurt am Main, 1965. – S.1106.

⁵¹ Штрайт К. «Они нам не товарищи...»: Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. / Пер. с нем. И.Дьяконова, предисл. и ред. И.Настенко. – Москва, 2009. – С.87, 143. Автори колективного видання з історії Німеччини періоду Другої світової війни, а також укладачі каталогу виставки, присвяченої злочинам вермахту, згодні з підрахунками К.Штрайта (див.: Germany and the Second World War / H.Boog, J.Forster, J.Hoffmann, E.Klink, R.-D.Muller, G.R.Ueberschar. – Vol.IV: The Attack on the Soviet Union. – Oxford, 1998. – P.1176–1177; Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog. – S.188). Вони наводяться і на сторінках багатьох інших монографій (див., напр.: Latzel K. Deutsche Soldaten – nationalsozialistischer Krieg?: Kriegserlebnis – Kriegserfahrung 1939–1945. – Paderborn; München; Wien; Zürich, 1998. – S.197).

⁵² РГАСПИ. – Ф.17. – Оп.125. – Д.96. – Л.114. Ще раніше, наприкінці липня 1941 р., аналогічний наказ було видано начальником тилового району групи армій «Південь» К. фон Роком (див.: National Archives and Records Administration (далі – NARA). – RG.242. – T-501. – R.5. – 000476.

⁵³ Мессе Дж. Война на Русском фронте: Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.). – Москва, 2009. – С.70.

⁵⁴ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.227. – Арк.3 зв.; Спр.228. – Арк.4; Спр.237. – Арк.3 зв.; Спр.254. – Арк.8 зв.; Спр.256. – Арк.22, 27 зв.; Оп.22. – Спр.355. – Арк.84.

транспортування⁵⁵. Одне з наймасовіших убивств сталося у грудні 1941 р. біля с. Каракубстрой Старобешівського району Сталінської області. Жертвами акції стало близько 6 тис. військовополонених⁵⁶. Таких масових розстрілів, як у 1941 р., у подальшому не відбувалося⁵⁷.

Вивчення німецької статистики не підтверджує тезу про нібито свідоме, і головне, значне завищення кількості радянських бійців і командирів у полоні. Навпаки, мали місце випадки заниження статистичних даних про їх чисельність із метою приховування масштабів масової загибелі, чи хоча б максимально допустимого применшення трагедії. Підрозділам вермахту та СС не було ніякого сенсу реєструвати призначених для масових страт полонених, як і не було технічної можливості робити це в умовах бойових дій. Абсолютна більшість розстріляних полонених так і залишилися поза будь-якою статистикою, а 1941-й рік побив сумний «рекорд» за кількістю бранців, цілеспрямовано знищених поза таборами військовополонених.

Отже, доцільно говорити про понад 4 млн полонених тільки за 1941 р. А тому не можна погодитися з оцінкою загальних втрат Червоної армії за весь 1941 р. (4,4–4,5 млн чол.), наведеною американським військовим істориком Д.Гланцом⁵⁸, як і з тезою дослідника соціальної історії РСЧА Р.Різа про приблизно 3 млн червоноармійців, які стали полоненими в період між червнем та груднем 1941 р.⁵⁹ На нашу думку, найбільш достовірні й науково обґрунтовані цифри радянських військових втрат за 1941 р. навів історик В.Козлов ще в 1989 р. Згідно з його підрахунками, за цей час тільки убитими й полоненими Червона армія втратила близько 5 млн чол. на всьому театрі бойових дій, включаючи південно-західний⁶⁰. Суттєвою прогалиною його підходу було те, що він не розділив втрати вбитими та втрати полоненими на дві окремі категорії безповоротних втрат. Якщо з цієї кількості (5 млн чол.) вилучити відому вже цифру – 802,2 тис. убитих, то ми отримуємо майже 4,2 млн одних тільки полонених. І хоча остання цифра не може претендувати на «істину в останній інстанції», саме вона, на наш погляд, найбільш повно відображає масштаб полонення радянських військовослужбовців у 1941 р.

Для порівняння: авторська група генерального штабу та Військово-меморіального центру збройних сил Російської Федерації під керівництвом І.Кривошеєва за весь 1941 р. нарахувала тільки 2 млн 335,5 тис. зниклих

⁵⁵ ГАРФ. – Ф.Р-7021. – Оп.148. – Д.42. – Л.18, 67, 71; United States Holocaust Memorial Museum Archive (далі – USHMMMA). –RG.06.025*02. – N-18762. – T.11. – F.235; T.12. – F.266, 269; T.16. – F.309, 322; T.17. – F.326.

⁵⁶ USHMMMA. – RG.22.016. – В.3. – F.22. – 244-2980-54.

⁵⁷ ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.148. – Д.28. – Л.38.

⁵⁸ Гланц Д. Колосс поверженный... – С.392–393; *Его же*. Советское военное чудо 1941–1943... – С. 15, 204.

⁵⁹ Reese R.R. Why Stalin's Soldiers Fought... – P.57–58. Щоправда, в іншому місці автор веде розмову про те, що загалом у 1941 р. у полон потрапило приблизно 3,2 млн бійців, з яких близько 2 млн – у великих битвах на оточення, а 1,2 млн – під час оточень окремих підрозділів, частин, з'єднань. Виходить, що в полон потрапляли винятково в оточеннях. Тим самим автор ігнорує фронтальні бої, напівоточення тощо. Дані про 3 млн полонених на кінець 1941 р. озвучені також у книзі Т.Снайдера (див.: Snyder T. Bloodlands: Europe between Hitler and Stalin. – New York, 2010. – P.175).

⁶⁰ Козлов В.И. О людских потерях Советского Союза в Великой Отечественной войне 1941–1945 гг. // История СССР. – 1989. – №2. – С.132.

безвісти та полонених. Навіть з урахуванням убитих, померлих від ран і хвороб, загиблих у результаті нещасних випадків, тобто всіх категорій безповоротних втрат, виходить 3 млн 137,7 тис. чол., із них на період літа – осені припадає 2 млн 841,9 тис. чол.⁶¹ Ці явно занижені дані навіть віддалено не відображають ту катастрофічну ситуацію, в якій опинилася Червона армія після цілої серії найважчих за всю війну поразок.

За оцінками німецької сторони, лише одна група армій «Південь» під час реалізації блицкригу проти СРСР, і тільки в найбільших операціях з оточення на території України, захопила майже 900 тис. полонених. Усі вони припадають на період літньо-осінньої кампанії 1941 р.: перше оточення під Уманню (станом на 8 серпня захоплено до 103 тис. чол.); друге оточення під Києвом (на 26 вересня захоплено від 600 тис. до 665 тис. чол.); третє оточення в районі Мелітополя та Бердянська (на 10 жовтня захоплено від 65 до 100 тис. чол.). Як бачимо, виходить 868 тис. полонених (за максимальними цифровими показниками) у результаті стратегічних поразок РСЧА внаслідок оточень армійських чи навіть фронтових угруповань, як у випадку з київським «котлом». Ще близько 100 тис. чол. опинилися в полоні під час боїв за оволодіння Кримським півостровом до 16 листопада 1941 р.⁶² Ці операції німецька газета «Feldzeitung» (випуск №338 від 1 січня 1942 р.) називала серед головних перемог німецької зброї на території України з початку війни, характеризуючи їх як «винищувальні бої»⁶³. Не слід забувати й того факту, що в полон потрапляли у чисельних локальних оточеннях, і не тільки оточеннях, а й під час звичайних бойових дій, які відбувалися на Східному фронті чи не щодня.

Окрім названих битв у німецьких джерелах фіксується, що значна кількість полонених – близько 72 тис. чол. – була захоплена в боях на території Житомирської та Вінницької областей до 19 липня 1941 р.⁶⁴ Близько 84 тис. взято в період між 8 та 27 серпня 1941 р. під час боїв на Правобережжі України, про що йшлося в інформаційному повідомленні «Frankfurter Zeitung» з приводу захоплення Дніпропетровська⁶⁵. За словами командувача 3-го моторизованого корпусу Е.Макензена, який знаходився під час цього наступу на вістрі удару, «трофеї цієї фази операції були особливо великими». Частинам

⁶¹ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.60, 71; Россия и СССР в войнах XX века: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеева. – Москва, 2001. – С.250, 263.

⁶² Гальдер Ф. Военный дневник (июнь 1941 – сентябрь 1942). – Москва, 2010. – С.279; Карель П. Восточный фронт: Книга первая: Гитлер идёт на Восток: 1941–1943. – Москва, 2005. – С.103, 110, 249, 255; Манштейн Э. Утерянные победы. – Москва; Санкт-Петербург, 1999. – С.228; Мировая война: Взгляд побеждённых, 1939–1945 гг. / Ред. Н.Л.Волковский. – Москва; Санкт-Петербург, 2003. – С.221, 231, 233; Типпельскирх К. История Второй мировой войны, 1939–1945. – Москва; Санкт-Петербург, 1998. – С.252, 266, 268; Филиппи А. Припятская проблема: Очерк оперативного значения Припятской области для военной кампании 1941 г. – Москва, 1959. – С.136; Штрайт К. «Они нам не товарищи...»... – С.87; Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – S.1222, 1230–1231; Steets H. Gebirgsjäger bei Uman: Die Korpsschlacht des XXXIX: Gebirgs-Armeeekorps bei Podwyssojokoje 1941. – Heidelberg, 1955. – S.121; Verbrechen der Wehrmacht: Dimensionen des Vernichtungskrieges 1941–1944: Ausstellungskatalog. – S.209.

⁶³ РГАСПИ. – Ф.69. – Оп.1. – Д.1190. – Л.3–9.

⁶⁴ NARA. – RG.242. – T-312. – R.676. – 8310377.

⁶⁵ Haupt W. Army Group South: The Wehrmacht in Russia 1941–1945. – Atglen, 1998. – P.64.

корпусу вдалося захопити 33 тис. 248 полонених⁶⁶. Відомо також, що під час двомісячної облоги Одеси в румунському полоні (частини 4-ї армії, що діяли у складі групи армій «Південь») опинилося близько 16 тис. червоноармійців⁶⁷. Італійські, угорські та словацькі війська передавали всіх захоплених полонених вермахту, тому їх ураховано в німецькій статистиці.

Ще наприкінці 1940-х рр. класик британської історіографії Дж.Фуллер висловлював свою недовіру офіційній статистиці воюючих сторін, слушно стверджуючи: «Досі неможливо перевірити німецькі заяви, оскільки в німецьких, так само, як і в російських комюніке про перемоги найчастіше наводилися астрономічні цифри»⁶⁸. І якщо скепсис поважного дослідника був цілком виправданий 60 років тому, то сьогодні, маючи доступ до багатьох раніше недоступних документів, ми отримали можливість перевірити відповідність німецьких офіційних заяв іншим джерелам. Слід визнати, що, дійсно, німецькі звіти про перемоги на сьогоднішній день далеко не завжди виглядають переконливими, але у випадку повідомлень про кількість захоплених полонених, за рахунок саме їхньої неповноти відносно інформації про невеликі бої локального характеру, а не навпаки, за рахунок тенденції до свідомого перебільшення власних успіхів. Що стосується великих операцій на оточення, то більшість сучасних досліджень в основному підтверджують німецькі цифрові показники, ведучи тим самим мову про рівномасштабну статистику. Так, за уточненими даними на 8 серпня 1941 р., кількість захоплених німецькими з'єднаннями полонених у битві під Уманню виглядає наступним чином: 1-ша танкова група – 45,5 тис. чол., 17-та армія – 52,8 тис. чол. (з її складу тільки в руках 1-ї гірсько-егерської дивізії опинилося 22 тис. чол., у т.ч. 3 генерали). Загалом у полон потрапило 98,3 тис. чол.⁶⁹, тобто ненабагато менше від 103 тис., заявлених в офіційних повідомленнях.

Чи була взагалі така кількість військ у розпорядженні радянської сторони на цьому напрямі? Питання непросте, але сучасний стан джерельної бази та історіографії дозволяє відповісти й на нього. Спираючись на відомості по з'єднаннях та окремих частинах, які входили до складу Південно-Західного фронту, можна підрахувати, що станом на 15 липня 1941 р. 6-та армія нараховувала 47 тис. 354 чол., 12-та – 41 тис. 176 чол., а разом – 88 тис. 530 чол. Однак слід мати на увазі, що далеко не всі частини змогли надати інформацію щодо кількості людей у строю⁷⁰. На 20 липня радянські війська на цьому напрямі мали, включаючи поповнення, до 130 тис. чол.⁷¹ Якщо рахувати бійців і

⁶⁶ Макензен Э. III танковый корпус в кампании против Советской России 1941–1942 гг. // От Буга до Кавказа / Пер. с нем. – Москва, 2004. – С.253.

⁶⁷ Third Axis Fourth Ally: Romanian Armed Forces in the European War, 1941–1945 / Written by M.Axworthy, C.Scafes, C.Craciunoiu. – London, 1995. – P.71.

⁶⁸ Фуллер Дж. Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Стратегический и тактический обзор. – Санкт-Петербург, 2005. – С.156.

⁶⁹ Нуждин О.И. Битва под Уманью: трагедия 6-й и 12-й армий (25 июля – 7 августа 1941 г.). – Екатеринбург, 2011. – С.223.

⁷⁰ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.89. – Л.53–54.

⁷¹ Моцанский И.Б. Катастрофа под Киевом. – Москва, 2011. – С.39, 46; Раманичев Н.М. Тяжёлые бои на Украине // Великая Отечественная война: 1941–1945. – Кн.1: Суровые испытания. – Москва, 1998. – С.186, 188.

командирів не тільки з числа кадрових з'єднань 6-ї і 12-ї армій (з 25 липня підпорядковані Південному фронту), 2-го мехкорпусу та інших формувань, то втрата РСЧА полоненими 103 тис. чол. може бути розцінена навіть як неповна. До того ж 13 серпня 1941 р., фактично через кілька днів після повного розгрому оточеного угруповання, було ліквідовано останній осередок опору радянських військ у лісі неподалік с. Копенкувате. У полон було взято ще 650 чол.⁷² Німецькі війська затримали й кинули до спільних колон військовополонених чимало одиниць, незважаючи на переодягнення у цивільне, а згодом направили до табору «Уманська яма»⁷³.

Що стосується радянських оцінок оточеного угруповання та втрат полоненими, то вони докорінно відрізняються від німецьких у бік значного заниження. Примітно, що вже перше звітування командувача Південного фронту І.Тюленева про результати оборонної операції під час переговорів із Г.Маленковим виявили його повну нездатність відповісти на ключові питання не тільки про загальні втрати військ, але й про кількість бійців, яким удалося прорватися з оточення у смугу підпорядкованого йому фронту. Називалася цифра 10–15 тис. чол., але відразу І.Тюленев, певно, щоб не накликати гніву Ставки ВГК, додав, що вийшло «насправді, мабуть, більше». Необізнаність генерала стосовно ввірених йому військ, невпевнені відповіді на конкретні запитання представника Ставки призвели до появи директиви Ставки ВГК військовій раді Південно-Західного напрямку від 12 серпня за підписами Й.Сталіна та Б.Шапошникова, в якій І.Тюленеву давалася розгромна, зневажлива оцінка: «Комфронту Тюленев виявився неспроможним. Він не вміє наступати, але не вміє також відводити війська. Він втратив дві армії таким способом, яким не втрачають навіть і полки»⁷⁴. Необхідно вказати на одну важливу деталь. Коли ця директива телеграмою передавалася безпосередньо начальникові штабу Південно-Західного напрямку О.Покровському, то фраза «не втрачають навіть полки» була замінена на «не втрачають навіть голку»⁷⁵. У даному випадку, швидше за все, маємо справу з банальною помилкою, яка, безумовно, могла мати місце в умовах повсякденної роботи з телеграфним апаратом. Натомість важко собі уявити ситуацію, за якої хтось із радянських генералів насмілювався б власноручно вносити корективи в тексти, що вийшли з-під пера Й.Сталіна. Але не можна виключати й того, що цієї помилки припустилися укладачі збірки документів «Російський архів», де було вперше опубліковано зазначену директиву.

Згідно з донесенням політуправління Південного фронту від 9 серпня 1941 р., у період з 1 по 8 серпня з оточення вдалося вийти лише 11 тис. чол.⁷⁶ Аналогічні дані містилися в бойовому донесенні №0035/оп штабу Південного фронту від 11 серпня 1941 р. із поправками на те, що із загальної кількості

⁷² Braun J. Enzian und Edelweiß. Die 4. Gebirgs-Division 1940–1945. – Bad Nauheim, 1955. – S.22.

⁷³ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.338. – Арк.188.

⁷⁴ Русский архив... – Т.16 (5–1): Ставка ВГК: Документы и материалы: 1941 г. – Москва, 1996. – С.111, 114.

⁷⁵ ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.4. – Л.238.

⁷⁶ Лето 1941: Украина: Документы и материалы: Хроника событий // Авт.-сост.: В.А.Замлинский (рук.) и др. – К., 1991. – С.352.

в 11 тис. чол. 3,5 тис. були затримані загороджувальними загонами, і що ця цифра не враховувала певної кількості червоноармійців, яким удалося вийти в межах Південно-Західного фронту. Крім того, зауважувалося: «Вихід людей цих армій групами й поодинокі триває»⁷⁷. Вони фігурують також в оперативному зведенні штабу Південного фронту №098/оп⁷⁸. За оціночними даними особливого відділу Південного фронту, у районі Умані німцями було взято в полон до 30 тис. військовослужбовців 6-ї і 12-ї армій, при цьому 19 серпня невелика група бійців-комуністів усе ще продовжувала чинити впертий опір у лісовому масиві Зелена Брама⁷⁹. У своїх спогадах начальник розвідувального відділу штабу 6-ї армії полковник В.Новобранець був категорично незгодний із даними німецької сторони й оцінював загальну кількість оточених бійців та командирів у 45 – максимум 50 тис. чол., посилаючись на наявність у нього цілковито таємної інформації про чисельний склад обох армій на момент їх повного оточення противником⁸⁰. У середині 1960-х рр. колишній начальник штабу 2-го кавалерійського корпусу⁸¹, а також українські радянські історики визначали чисельність оточеного угруповання у 65 тис. чол.⁸² Але, як було показано вище, навіть ці збільшені дані далекі від дійсності. Тим часом і досі є дослідники, які підтримують цю оцінку, не погоджуючись із цифровими показниками німецької сторони щодо кількості полонених, а фактично просто ігноруючи їх як начебто ненадійні⁸³.

Уперше цифрові показники у 665 тис. полонених за результатами найбільшої битви на оточення – Київської, було піддано розгорнутій і досить обґрунтованій критиці ще за радянських часів маршалом К.Москаленком. На сторінках своїх мемуарів він активно сперечався з німецькими генералами, які, на його думку, штучно намагалися збільшити цифри втрат радянських військ, оточених у вересні 1941 р. на Південно-Західному фронті. Головним його аргументом було те, що в полон до німців не могло потрапити майже в півтора рази більше людей, ніж узагалі радянські війська налічували у своїх рядах на момент оточення (за його підрахунками, таких було близько 452 тис. чол.), ураховуючи до того ж великі втрати убитими, а також значну кількість бійців, яким удалося вирватися з оточення, чи тих, хто пішов у партизани. З усього цього, на думку К.Москаленка, виходило, що в полон потрапила порівняно невелика частина військ, які опинилися в оточенні⁸⁴. Із цими висновками був

⁷⁷ ЦАМО РФ. – Ф.228. – Оп.701. – Д.58. – Л.139.

⁷⁸ Сборник боевых документов Великой Отечественной войны / Под рук. М.Л.Дударенко. – Вып.40. – Москва, 1960. – С.214.

⁷⁹ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.9. – Спр.4. – Арк.2–3.

⁸⁰ Новобранець В.А. «Я предупреждал о войне Сталина»: Записки военного разведчика. – Москва, 2009. – С.162.

⁸¹ Грецов М.Д. На юго-западном направлении: Боевые действия советских войск на юго-западном направлении в летне-осенней кампании (июнь – ноябрь 1941 г.) / Под общ. ред. А.П.Покровского. – Москва, 1965. – С.113.

⁸² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр.: В 3 т. / Гол. редкол. І.Д.Назаренко. – Т.1. – К., 1967. – С.213.

⁸³ Исаев А.В. От Дубно до Ростова. – Москва, 2004. – С.426, 428; Рубан С.Н. Стояли насмерть в огненных котлах // Военно-исторический журнал. – 1995. – №2. – С.16.

⁸⁴ Москаленко К.С. На юго-западном направлении: Воспоминания командарма. – Кн.1. – Москва, 1969. – С.75.

згоден також радянський історик О.Самсонов, котрий водночас зазначав, що «втрати радянських військ були важкими»⁸⁵. Але першими, хто оприлюднив найбільш близькі до названих цифри, були автори 1-го тому тритомного видання з історії Української РСР доби війни, які ще в 1967 р. визначили оточене угруповання в майже 500 тис. чол.⁸⁶ Саме це видання виявилось найбільш відвертим щодо конкретних цифрових показників хоча б кількості оточенців, ніж попередній шеститомник з історії війни⁸⁷. У наступному дванадцятитомнику взагалі вирішили обмежитися лише констатацією того факту, що «десять тисяч бійців та командирів загинули в нерівних боях із ворогом» – і все⁸⁸.

У даному контексті слід особливо зазначити, що насправді німецька цифра у 665 тис. чол. складається не тільки з полонених безпосередньо у самому «котлі», де військами групи армій «Південь» було захоплено 440 тис. чол., а й 53 тис. чол., узятих у полон ще під час боїв на Кременчуцькому та Окуніновському плацдармах до 11 вересня, тобто до оточення основної маси військ Південно-Західного фронту, і понад 172 тис. чол., захоплених 2-ю польовою армією і 2-ю танковою групою зі складу групи армій «Центр» під час боїв у районі Гомеля, Новозибкова та Почапа, звідки здійснювався прорив на Лохвицю Полтавської області задля створення кільця оточення навколо київського угруповання радянських військ (перша фаза операції – 133 тис. полонених, друга фаза – 39 тис.)⁸⁹. Результатом став гігантський «котел» площею 135 тис. кв. км, що у два рази перевищувало розміри Баварії⁹⁰. Таким чином, загальна цифра німецької сторони включає у себе також полонених переважно зі складу військ Брянського фронту на території південного сходу Білоруської РСР та Брянської області РРФСР, які з півночі прикривали Південно-Західний фронт і мали запобігти виходу противника в його глибокий тил⁹¹, а не тільки власне війська Південно-Західного фронту, на що дуже часто не звертають уваги як мемуаристи, так і дослідники. Станом на 1 вересня 1941 р. весь Південно-Західний фронт (загалом шість армій) без фронтових резервів, запасних частин і тилів нараховував 752–760 тис.⁹² Водночас у чотирьох арміях Південно-Західного фронту, які невдовзі – 14 вересня 1941 р. – опинилися в оточенні в районі Києва, знаходилося: 5-та армія – 93 412 чол., 21-ша – 106 831, 26-та – 85 456, 37-ма – 113 718, у частинах фронтового підпорядкування – 53 303, а всього – 452 720 чол., із них начскладу – 58 895. Станом на 2 жовтня 1941 р.

⁸⁵ Самсонов А.М. Крах фашистской агрессии 1939–1945: Исторический очерк. – Изд. 2-е, испр. и доп. – Москва, 1982. – С.160–161. У період перебування оточене в районі Києва радянське угруповання оцінювалося істориком уже у 600 тис. чол., щоправда без жодних посилань на джерела чи вказівок на методику підрахунків (див.: Самсонов А.М. Знать и помнить: Диалог историка с читателем. – Москва, 1988. – С.321).

⁸⁶ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – С.202.

⁸⁷ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945: В 6 т. / Ред. ком.: П.Н.Поспелов (предс.). – Т.2. – Москва, 1961. – С.111.

⁸⁸ История второй мировой войны 1939–1945: В 12 т. / Гл. ред. ком.: А.А.Гречко (предс.). – Т.4. – Москва, 1975. – С.85.

⁸⁹ Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht (Wehrmachtführungsstab). – S.661.

⁹⁰ Кноп Г. История вермахта: Итоги. – Санкт-Петербург, 2009. – С.84.

⁹¹ Лопуховский Л. Вяземская катастрофа 41-го года. – Москва, 2007. – С.22–33.

⁹² Мощанский И.Б. Катастрофа под Киевом. – С.236; Раманичев Н.М. Тяжёлые бои на Украине. – С.195.

було зареєстровано 15 тис. чол., яким удалося вийти з оточення. Водночас радянська розвідка встановила наявність 7–8 тис. полонених у районі Лохвиці⁹³. За іншими даними, до своїх військ змогла вирватися 21 тис. військовослужбовців, у т.ч. 10 генералів⁹⁴.

Наведені цифри щодо кількості оточеного угруповання (452,7 тис. чол.) фактично повністю збігаються з даними К.Москаленка та підрахунками деяких сучасних українських і російських дослідників⁹⁵. Але й остання цифра неповна, оскільки вона включає лише кадрові війська. Якщо, окрім того, ураховувати залізничні, деякі тилові й допоміжні частини, а також спецформування різних цивільних відомств, то це не сильно суперечитиме німецькій статистиці щодо кількості захоплених полонених безпосередньо у самому «котлі» (440 тис.). Хоча можна припустити, що остання цифра включає також певну кількість цивільних громадян призовного віку, усе ж таки уявляється, що вона доволі близька до реального стану справ. До того ж слід ураховувати, що значна кількість військових виходила з оточення, переодягнувшись у цивільний одяг під виглядом місцевих жителів⁹⁶, про що, напевно, було відомо німецькому командуванню, а тому й не дивно, що частина чоловіків відповідного віку підозрювалася в належності до особового складу РСЧА. 24 вересня в газеті 11-ї армії «Der Kampf» була названа інша, дещо менша цифра – 380 тис. полонених, захоплених у київському оточенні⁹⁷. Але вона складалася переважно з бійців і командирів діючої армії і не враховувала боїв 24–26 вересня. Різниця між 440 і 380 тис., яка становить 60 тис. чол., на наш погляд, якраз і показує кількість людей, що потрапили в полон під час останніх боїв із ліквідації «котла». Узагальнюючі дані про 665 тис. полонених є також цілком достовірними, але відносяться до географічно і хронологічно більш ширшої події, ніж безпосередньо битва під Києвом, яка у вищевказаних німецьких джерелах називається битвою в басейні річок Дніпра й Десни. У своїй останній монографії німецький історик Д.Поль також доводить правомірність цієї цифри, аргументовано вказуючи на неповноту радянських офіційних документів, які не включають значної кількості мобілізованих цивільних осіб та прикордонників⁹⁸. Р.Різ називає навіть дещо більшу цифру – 677 тис. полонених⁹⁹.

⁹³ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.103. – Л.61, 90–92, 96–98.

⁹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941–1945 рр. – С.206; *Грецов М.Д.* На юго-западном направлении... – С.243.

⁹⁵ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.85; Великая Отечественная война 1941–1945 гг.: В 12 т. / Предс. А.Э.Сердюков. – Т.2: Происхождение и начало войны. – Москва, 2012. – С.801; *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтіві операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.40 (автор справедливо звертає увагу на радянські аналітичні видання закритого характеру, в яких наводилися досить точні цифрові показники кількості оточених); *Исаев А.В.* Котлы 41-го: История ВОВ, которую мы не знали. – Москва, 2005. – С.197; *Моцанский И.Б.* Катастрофа под Киевом. – С.236; *Раманичев Н.М.* Тяжёлые бои на Украине. – С.195; *Рубан С.Н.* Стояли насмерть в огненных котлах. – С.16; *Шерстнев В.Д.* Командармы. – Смоленск, 2006. – С.97.

⁹⁶ ЦАМО РФ. – Ф.229. – Оп.161. – Д.103. – Л.6–7, 84.

⁹⁷ *Исаев А.В.* От Дубно до Ростова. – С.589.

⁹⁸ *Pohl D.* Die Herrschaft der Wehrmacht... – S.208.

⁹⁹ *Reese R.R.* Why Stalin's Soldiers Fought... – P.64. Не зовсім зрозуміло, яким чином автор співвідносить більшу, ніж в офіційних німецьких повідомленнях, цифру втрат у ході

Включення вермахтом до складу військовополонених таких категорій, як співробітники НКВС, бійці ополченських формувань, винищувальних загонів, протиповітряної оборони, різноманітні допоміжні війська тощо є цілком правомірним, оскільки вони мали зброю (як і певна частина партійно-комсомольського активу та радянського апарату), брали безпосередню участь у бойових діях, були включені в оперативні плани радянського командування щодо ведення операцій. Ідеться про сотні тисяч людей, частина з яких, наприклад ополченці, не з власної волі опинилися поза лавами кадрової Червоної армії, але попри це брали активну участь у боротьбі проти окупантів. Єдине, що викликає сумнів, то це, як справедливо зазначав Дж.Боффа, «доцільність їх використання з військового погляду», адже «ці частини піддавалися поголовному винищенню в оборонних боях»¹⁰⁰. Зі свого боку додамо, що не тільки винищенню на полі бою, але й у нацистському полоні, чому якраз і передувало масове полонення під час боїв на фронті. Звичайно, немає жодних підстав, щоб не зараховувати цих людей до складу військовополонених, особливо коли йдеться фактично про тотальну війну між Німеччиною та СРСР, в якій кожен, хто тримав зброю в руках, міг уважатися солдатом без уваги на формальну належність до регулярних збройних сил¹⁰¹. Головні ідеї всеохоплюючої, народної війни за участі всіх верств населення з боку СРСР було викладено лідером радянської держави у програмі від 3 липня 1941 р. Згідно з нею, до відсічі агресору закликалися всі без винятку громадяни країни, а не тільки червоноармійці та червонофлотці. Й.Сталін у своїй промові, характеризуючи війну з нацистською Німеччиною, недвозначно заявив: «Вона є не тільки війною між двома арміями. Вона є водночас великою війною всього радянського народу проти німецько-фашистських військ»¹⁰². Тому, приміром, аргументи авторської групи під керівництвом Г.Кривошеєва на користь вузького тлумачення самого поняття «військовополонений», яке включає тільки військовослужбовців регулярної армії, на наш погляд, не можна вважати переконливими¹⁰³. До того ж питома вага перелічених категорій у складі військовополонених була відносно незначною (на думку В.Земскова, навряд чи більше 5%)¹⁰⁴. Окрім цьо-

однієї з найбільших поразок радянських військ за всю війну з оцінкою загальної кількості полонених (3–3,2 млн осіб) за весь 1941 р., яка виглядає суттєво применшеною та неповною.

¹⁰⁰ *Боффа Дж.* История Советского Союза: В 2 т. – Т.2: От Отечественной войны до положения второй мировой державы: Сталин и Хрущёв: 1941–1964 гг. / Пер. с итал. – 2-е изд. – Москва, 1994. – С.31.

¹⁰¹ Для характеристики війни між Німеччиною та СРСР на Східному фронті професор військових наук з Кренфілдського університету К.Белламі запропонував використовувати термін «абсолютна війна», який означає найвищу форму тотальної війни, розвиваючи таким чином ідеї К.Клаузевіца (див.: *Bellamy Chr.* Absolute War: Soviet Russia in the Second World War. – P.16–38).

¹⁰² Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945: Документы и материалы в трёх томах. Изд. 2-е, доп. / Гл. ред. кол.: В.И.Юрчук (предс.). – Т.1. – К., 1985. – С.28.

¹⁰³ Великая Отечественная без грифа секретности... – С.320–323; Гриф секретности снят: Потери вооружённых сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах: Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф.Кривошеєва. – Москва, 1993. – С.338–339; Россия и СССР в войнах XX века. – С.457–461.

¹⁰⁴ *Земсков В.Н.* «Статистический лабиринт»... – С.23.

го, висновки комісії Г.Кривошеева суперечать вимогам міжнародного права щодо чіткого визначення категорій осіб, які входять до складу воюючих (комбатантів) та невоюючих (некомбатантів). Відповідно до Гаазької 1907 р. та Женевської 1929 р. конвенцій, до комбатантів можна віднести не тільки регулярну армію, але й ополчення, добровольчі загони і навіть цивільне населення незайнятих територій, яке при наближенні противника добровільно береться за зброю¹⁰⁵.

Що стосується оточення 9-ї та 18-ї армій Південного фронту в районі Мелітополя й Бердянська, то в даному випадку радянське командування взагалі не називало ані загальної кількості військ, що потрапили в «котел», ані чисельності тих, кому все ж таки поталанило вирватися зі смертельної пастки, не кажучи вже про полонених. Остання довідка про чисельний склад 9-ї армії надійшла до штабу Південно-Західного напрямку ще 27 серпня 1941 р.¹⁰⁶ В оперативних документах фронту називалися лише номери з'єднань і частин, які вийшли в розташування своїх військ. Двома винятками стали оперативне зведення за 10 жовтня 1941 р. про вихід з оточення 180 чол. начскладу та залишків деяких дивізій, а також вечірне зведення за 14 жовтня 1941 р., в якому вказувалося, що зі складу 96-ї стрілецької дивізії вийшло з оточення 2500 чол., але його укладачі жодним словом не обмовилися про безповоротні чи санітарні втрати¹⁰⁷. У цьому випадку просто нічого протиставити даним німецької сторони.

Найбільш розповсюджені оцінки радянських втрат полоненими у цій операції коливаються в діапазоні від 65 до 100 тис. чол. А.Гітлер заявляв, що по закінченні боїв на 11 жовтня було захоплено в полон 107 тис. чол.¹⁰⁸ Цей різнобій пояснюється наступним чином. 11 жовтня 1941 р. ОКВ сповістило про закінчення битви в районі Азовського моря, що тривала з 26 вересня. За цей період група армій «Південь» разом із військами союзників Німеччини захопила 106 365 полонених. А от оточення 9-ї та 18-ї радянських армій під Мелітополем і Бердянськом, яке в підсумку дало 64 325 полонених, з погляду німецьких стратегів було складовою частиною битви в районі Азовського моря¹⁰⁹. Помилкою деяких німецьких дослідників було те, що вони ототожнювали ці події між собою, хоча звернення безпосередньо до тексту зведення ОКВ недвозначно дає відповідь на це запитання. У пострадянській історіографії ці операції взагалі не виокремлюються, оскільки складовою частиною входять до ще більш ширшої – стратегічної оборонної операції на донбасько-ростовському напрямі¹¹⁰.

¹⁰⁵ ГАРФ. – Ф.7021. – Оп.150. – Д.5. – Л.7–10. Див. також.: Военнопленные в СССР... – С.1013–1014; Дембицкий Н.П. Плен – трагедия миллионов советских бойцов и командиров, 1941–1945 гг. – С.136.

¹⁰⁶ ЦАМО РФ. – Ф.251. – Оп.646. – Д.8. – Л.12.

¹⁰⁷ Там же. – Д.40. – Л.292–293, 350–351.

¹⁰⁸ Откровения и признания: Нацистская верхушка о войне «третьего рейха» против СССР... – С.120.

¹⁰⁹ Маништейн Э. Утерянные победы. – С.228; Haupt W. Army Group South... – Р.92.

¹¹⁰ Див., напр.: Жирохов М.А. Сражение за Донбасс: Миус-фронт: 1941–1943. – Москва, 2011. – С.27–28.

**Німецькі дані про кількість радянських військовополонених,
захоплених у найбільших операціях на території України протягом 1941 р.**

Район бойових дій, подія	Дата закінчення операції	Чисельність полонених (цифри округлено)
Бої із захоплення Житомира, Бердичева й Вінниці	19 липня	72 000
Битва на оточення в районі Умані	8 серпня	103 000
Правобережна Україна (наступ на Дніпропетровськ)	26 серпня	84 000
Битва в басейні річок Дніпра й Десни (включаючи бої на Кременчуцькому та Окунінському плацдармах, прорив з'єднань групи армій «Центр» на Лохвицю, ліквідація київського «котла»)	26 вересня	53 000 + 39 000 + + 440 000 = 532 000
Битва в районі Азовського моря (включаючи операцію на оточення під Мелітополем і Бердянськом)	11 жовтня	106 000
Облога Одеси	16 жовтня	16 000
Оволодіння Кримським півостровом (наступ на Керч)	16 листопада	100 000
		Усього 1 013 000

До кінця квітня 1942 р. кількість полонених ще більше зросла, хоча й не так значно, як це відбувалося раніше. Новий масштабний приток полонених відбувся лише у травні 1942 р. у зв'язку з катастрофічним розвитком подій на Керченському півострові (8–19 травня) та харківському напрямі (12–29 травня), коли розпочалася вже нова літньо-осіння кампанія (1 травня – 18 листопада 1942 р.)¹¹¹. Наприкінці липня цього ж року бойові дії на південно-західно-му напрямі повністю перемістилися за межі українських земель.

Підсумовуючи, хотілося б узагальнити деякі ключові моменти з усього сказаного вище. По-перше, радянська офіційна статистика втрат РСЧА полоненими через різноманітні причини є недостатньо надійною й неповною, а тому всі спроби побудувати на її основі відповідні підрахунки від початку наштовхуються на суттєві труднощі. Це пояснюється, з одного боку, пропагандистським характером радянської статистичної інформації, а з іншого – об'єктивною неповнотою в умовах відступу та важких поразок, коли величезний комплекс джерел облікового характеру було втрачено чи свідомо знищено (особливо це стосується бойових дій в умовах оточень). В окремих випадках більш надійні дані можна знайти на сторінках радянських секретних документів воєнної доби чи закритих видань аналітичного характеру. Але це стосується

¹¹¹ *Абрамов В.* Керченская катастрофа 1942. – Москва, 2006. – С.28–92; *Быков К.В.* Последний триумф вермахта: Харьковский «котёл». – Москва, 2009. – С.16–36; *Гланц Д.* Советское военное чудо 1941–1943... – С.43, 47; *Грицюк В.М.* Стратегічні та фронтові операції Великої Вітчизняної війни на території України. – С.51–53, 62–69; *Исаев А.В.* Краткий курс истории ВОВ: Наступление маршала Шапошникова. – Москва, 2005. – С.267–284, 304–354.

лише кількості оточенців, а не полонених, які були майже повністю проігноровані як окрема група безповоротних втрат. По-друге, німецька статистика є більш точною за всіх своїх вад і певною мірою пропагандистського характеру. Безумовно, не в останню чергу це було обумовлено ситуацією, за якої вермахт, полонивши червоноармійців, мав змогу порахувати їх буквально по головах, чого була позбавлена радянська сторона у силу об'єктивних обставин, що склалися. До того ж по закінченню боїв полонених треба було охороняти, конвоювати й переганяти на значні відстані, урешті-решт утримувати в таборах навіть за умов напівголодних раціонів, призначених для в'язнів, не кажучи про використання полонених як безкоштовної робочої сили в економіці Райху. Так чи інакше, але німецьке командування було зацікавлене в реальних даних щодо кількості військовополонених. Більше того, на відміну від СРСР, ці цифри були здебільшого однаковими, як у випадку повідомлень берлінського радіо, так і у внутрішніх документах, не призначених для публічного розголошення. По-третє, німецька статистика може вважатися навіть неповною, оскільки вона не враховує значної кількості полонених, знищених на полі бою чи під час евакуації із зони бойових дій. Не виключається, що можуть бути переглянуті усталені погляди на кількість загиблих полонених у бік істотного завищення. Цей аспект, на нашу думку, потребує більш ґрунтовного дослідження. І останнє. Складність у проведенні підрахунків кількості полонених на локальному рівні пов'язана не в останню чергу з тим, що в німецькій та радянській/пострадянській історіографічній традиції використовувалися різні базові критерії для визначення таких понять, як «битва», «воєнна операція» тощо. Яскравим прикладом є битва під Києвом, коли німецькі дані про 665 тис. полонених за результатами боїв насправді не суперечать радянським даним про 452,7 тис. чол., що опинилися в оточенні. Адаже тут ідеться про різні підходи щодо визначення її хронологічних та географічних рамок, а тому ці цифри некоректно між собою порівнювати. Одні й ті ж явища виглядають зовсім по-різному з позиції сторони, котра володіє стратегічною ініціативою і веде наступ по всьому фронту, і сторони, яка змушена відступати вглиб країни, проводячи операції оборонного характеру.

The article proposes an analysis of approaches towards the calculation of the POW losses of the Red Army. Relying upon comparison of the Soviet and Nazi statistical data, it defines with more precision the number of Soviet POWs taken during the Eastern front campaign of 1941 and several operations on the Southwestern strategic direction.

Keywords: prisoners of war (POWs), Workers'-Peasants' Red Army (RKKA), Wehrmacht, casualties, statistical data, battle, operation, encirclement, front.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 930.22 (44) «18» Наполеон: 930.2 (470+571) (045)

О.М.ЗАХАРЧУК *

ПОЛЬСЬКЕ ПИТАННЯ В ДИПЛОМАТІЇ НАПОЛЕОНА БОНАПАРТА: НОВІ ПІДХОДИ ДО ВИСВІТЛЕННЯ ПРОБЛЕМИ У СУЧАСНІЙ РОСІЙСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ

Аналізуються погляди деяких сучасних російських авторів на польське питання в дипломатії наполеонівської Франції. Зазначено, що за останні роки російська історіографія збагатилася новими студіями, які, виходячи за традиційні рамки теми війни 1812 р., більше уваги приділяють різноманітним аспектам участі Росії в антифранцузьких коаліціях.

Ключові слова: Наполеон Бонапарт, Франція, польське питання, Варшавське герцогство, коаліція, сучасна російська історіографія.

Серед багатьох проблем історичного минулого Франції світова історіографія впродовж тривалого часу звертає увагу на дослідження епохи Наполеона Бонапарта. Вивчення різноманітних аспектів його військової та державної діяльності, внутрішньої і зовнішньої політики належить до тих тем, інтерес до яких не тільки не зменшується, а навпаки, виявляє стійку тенденцію до зростання. Доказом цього може бути наявність величезного масиву літератури.

Дослідників завжди цікавила політика Наполеона у Східній Європі, зокрема його підхід до польського питання, котре для імператора французів було лише засобом досягнення головної військово-політичної мети – встановлення гегемонії Франції в Європі. Зокрема, він використовував його для тиску на Росію, Австрію та Пруссію, які в 1772, 1793 і 1795 рр. здійснили поділи Речі Посполитої.

Слід зазначити, що польське питання було предметом розгляду переважно польських дослідників¹. Але віднедавна з'явилася тенденція до зацікавлення

* Захарчук Олег Миколайович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та документознавства гуманітарного інституту Національного авіаційного університету (Київ)

¹ *Handelsman M.* Napoléon et la Pologne 1806–1807 d'après les documents des Archives Nationales et les Archives du ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909; *Askenazi S.* Napoleon a Polska. – Warszawa; Kraków, 1919. – Т.1–3; *Kukiel M.* Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795–1815. – Warszawa; Lwów, 1918–1919. – Т.1–2; *Krotoska T.* Stosunek Talleyrand'a do sprawy polskiej w dobie I cesarstwa i kongresu Wiedeńskiego (1806–1814). – Kraków, 1935; *Pachoński J.* Legiony polskie: Prawda i legenda (1794–1807). – Warszawa, 1969–1979. – Т.1–4; *Skowronek J.* Z magmackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu: Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992; *Nawrot D.* Litwa i Napoleon w 1812 roku. – Katowice, 2008.

цією проблематикою в Литві², Білорусії³, Україні⁴, Росії⁵. Традиції вивчення цього питання в Росії існували ще до революції 1917 р.⁶ У радянській період ним займалася відома московська дослідниця О.І.Федосова⁷. Відзначення 200-річчя війни 1812 р. стимулювало інтерес окремих російських істориків до польського питання в дипломатії Наполеона⁸.

Слід зазначити, що у цілому дослідники прагнуть усебічно вивчити проблему та дати об'єктивну оцінку подіям того часу. Проте іноді трапляються випадки, коли окремі автори намагаються підтасувати факти під особисту, аж надто суб'єктивну концепцію. Яскравим та показовим прикладом подібних праць стала монографія кандидата історичних наук, старшого наукового співробітника Інституту російської історії РАН Є.В.Мезенцева⁹. Зокрема, у першому параграфі книги¹⁰ автор торкнувся і польського питання, причому вдавшись

² *Pugačauskas V.* Napoleono administracija Lietuvoje. – Vilnius, 1998.

³ *Швед В.* Польське питання ў заходнім рэгіёне Беларусі напярэдадні вайны 1812 г. // *Швед В., Данских С.* Заходні рэгіён ў часы напалеонаўскіх войнаў: 1805–1815 гады. – Гродно, 2006. – С.41–44; *Яго ж.* Памыж імперыялізмам і нацыяналізмам: спадчына Рэчы Паспалітай у палітыцы і планах Наполеона // Там жа. – С.5–56; *Лукашевич А.М.* Варшавское герцогство // Заграничные походы русской армии: 1813–1815 годы: Энциклопедия: В 2 т. / Отв. ред. В.М.Безоговский, А.А.Смирнов. – Москва, 2011. – Т.1. – С.195–196; *Несцячук Л.М.* Беларусь у вайне 1812 года. – Брэст, 2012. – С.46–50, 59–64.

⁴ *Ададуров В.В.* Польське питання у французько-австрійських відносинах епохи наполеонівських війн: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Л., 1997. – 24 с; *Його ж.* Меморандуми польських авторів початку ХІХ ст. як джерело уявлень уряду Наполеона про південно-західні країни Російської імперії // Український історичний журнал. – 2008. – №2. – С.154–171; *Его же.* Польское дворянство юго-запада России в планах Наполеона во время весенней кампании 1812 года // История и историческая память: Межвуз. сб. науч. тр. – Саратов, 2012. – Вып.6. – С.164–180; *Громакова Н.Ю.* Польське питання як фактор міжнародної політики наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ ст. // Минувле і сучасне Волині та Полісся: Україна та Волинь в наполеонівських війнах: Наук. зб. – Вип.41: Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 р. – Луцьк, 2012. – С.29–32; *Её же.* Польское оппозиционное движение в контексте французской внешней политики (конец ХVІІІ – начало ХІХ века) // Война 1812 года: события, судьбы, память: Мат. междунар. науч.-практ. конф. – Витебск, 2012. – С.13–17; *Захарчук О.Н.* Эволюция российско-французских отношений в 1807–1808 гг. (французский взгляд) и причины Отечественной войны 1812 года // Отечественная война 1812 года: Источники. Памятники, Проблемы: Мат. ХV междунар. науч. конф. – Можайск, 2009. – С.86–88; *Захарчук О.Н.* Волинь в планах польского генерала Михала Сокольніцкого // Минувле і сучасне Волині та Полісся... – С.184–191.

⁵ *Макарова Г.В.* Провозглашение Королевства Польского в 1812 году // Средняя Европа: Проблемы международных и межнациональных отношений: ХІІ–ХХ вв. – Санкт-Петербург, 2009. – С.113–134; *Её же.* Россия и создание конституционного Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети ХІХ века: Из истории автономного Королевства Польского: 1815–1830. – Москва, 2012. – С.14–108.

⁶ *Попов А.Н.* Вопрос польский 1806–1809 гг. // Русская старина. – Санкт-Петербург, 1893. – Т.77. – С.667–695; *Погодин А.Л.* Занятие Польши // Отечественная война и русское общество: 1812–1912: Юбилейное издание. – Москва, 1912. – Т.3. – С.148–153; *Пичета В.И.* Польская конфедерация в 1812 г. // Там же. – С.154–161; *Погодин А.Л.* История польского народа в ХІХ в. – Москва, 1915; *Любавский М.К.* История западных славян. – Москва, 1917. – С.363–371.

⁷ *Федосова Е.И.* Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции 1807–1812 гг.: Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1976. – 19 с; *Её же.* Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции. – Москва, 1980.

⁸ *Филатова Н.М.* Россия в политической пропаганде княжества Варшавского в ходе кампании 1812 года // Славяноведение. – 2012. – №6. – С.60–73; *Фалькович С.М.* Миф Наполеона в сознании поляков // Там же. – С.74–77.

⁹ *Мезенцев Е.В.* Война России с наполеоновской Францией в 1805 году (действия русской армии в составе 3-й антифранцузской коалиции). – Москва, 2008.

¹⁰ Детальніше див.: *Захарчук О.Н.* Вступление России в войну с Францией в 1805 году: факты и домыслы в новой работе Е.В.Мезенцева «Война России с наполеоновской Францией в

до фальсифікації джерела. Так, дослідник стверджує, що у жовтні 1803 р. під час бесіди з польськими емігрантами Наполеон публічно заявив про свій намір відновити Польщу в кордонах 1772 р. під французьким протекторатом, що означало відокремлення від Росії Білорусії та Правобережної України¹¹. При цьому Є.В.Мезенцев посилається на документи, котрі не підтверджують його думки. В одному з них ідеться про те, що під час бесіди з польським вигнанцем Бонапарт висловив жаль із приводу долі його країни, докоряючи колишньому французькому урядові та самим полякам за те, що допустили розподіл країни¹². Далі у виданні зазначено, що повний текст документа опубліковано у збірнику Російського історичного товариства. Але складається враження, що Є.В.Мезенцев із ним не ознайомився, адже в ньому сказано, що, розмірковуючи про долю Польщі з поляком із Галичини, кавалером Мальтійського ордену Жабокрицьким, Наполеон у жовтні 1803 р. заявив йому, що «зараз потрібне диво, щоби відновити Польщу»¹³. Водночас у монографії одного з авторитетних дослідників наполеонівської епохи Ж.Тюлара, на яку також посиляється російський автор, немає жодних повідомлень про те, що Наполеон твердо обіцяв полякам відновити незалежність їхньої держави¹⁴. Довічний консул Французької Республіки, до речі, указував на таку можливість у далекому майбутньому («Поляки завжди були друзями Франції; зараз мені доведеться помститися за них. Можливо, колись я змушу Росію, Пруссію та Австрію відновити провінції, які вони вже тричі поділили між собою. Політика північних дворів завжди була підступною, нелюдяною та підлою»)¹⁵.

Слід зазначити, що у жодному офіційному документі імператора французів не зафіксовано обіцянок стосовно відновлення польської держави в кордонах 1772 р. Наполеон чудово розумів, що такі намагання викличуть довготривалий збройний конфлікт із могутніми державами Європи¹⁶. Тому не випадково, за його власним висловом, він завжди вважав Польщу «за собою, а не метою»¹⁷. Утім, не зважаючи на це, певна частина польської еліти все ж таки розраховувала на допомогу Франції у відновленні своєї державності.

У 2009 р. вийшла праця наукового співробітника Інституту слов'янознавства РАН І.В.Макарової, яка також звернула увагу на дану проблему, у цілому

1805 году (действия русской армии в составе 3-й антифранцузской коалиции)» // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография. – Москва, 2010. – С.398–412.

¹¹ Мезенцев Е.В. Война России с наполеоновской Францией в 1805 году... – С.26; *Его же*. Причины и дипломатическая предыстория войны России с наполеоновской Францией в 1805 году // Мир и политика. – 2010. – №10 (49). – С.83.

¹² Внешняя политика России: Документы российского министерства иностранных дел. – Серия I (1801–1815). – Москва, 1960. – Т.1. – С.533.

¹³ Дипломатические сношения России с Францией в эпоху Наполеона I // Сборник Императорского русского исторического общества (далі – СИРИО). – Санкт-Петербург, 1889. – Т.77. – Док. №156. – С.382.

¹⁴ Тюлар Ж. Мюрат, или Пробуждение нации. – Москва, 1993. – С.162.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Захарчук О.Н. Российская империя в дипломатии Наполеона Бонапарта (1805–1807 гг.) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка. – Чернігів, 2011. – Вип.87. – №8. – С.32.

¹⁷ Посольство графа П.А.Толстого в Париже в 1807 и 1808 гг. / Под ред. Н.К.Шильдера // СИРИО. – Санкт-Петербург, 1893. – Т.89. – С.XL.

не додавши нічого нового через надто слабку джерельну базу¹⁸. Водночас стаття містить доволі багато фактологічних помилок. Зокрема, дослідниця стверджує, що у випадку вдалої війни з Росією у 1812 р. Наполеон збирався віддати Австрії Волинь, а Пруссії – Прибалтику¹⁹. Слід підкреслити, якщо Оттоманській Порті імператор французів у березні 1812 р. дійсно обіцяв повернути всі її володіння, які були завойовані Росією за останні 60 років, за умови, що вона укладе з Францією антиросійський союз²⁰, то стосовно Австрії подібні обіцянки офіційно не задокументовано. Це – вигадка радянської історіографії (І.С.Звавич, С.Б.Кан, А.К.Буцик, Л.Г.Бескровний, В.Н.Котов, Б.С.Абаліхін)²¹. Проте завдяки праці В.В.Ададурова вдалося розвіяти цей міф. Зокрема, працюючи в Архіві міністерства закордонних справ Австрії, дослідник віднайшов протоколи французько-австрійських переговорів про укладення двостороннього альянсу. У жодному з них не йшлося про попередній розподіл територій. Так, у таємних статтях прийнятого 19 лютого 1812 р.²² проекту договору говорилося лише про те, що «в разі щасливого завершення війни його величність імператор французів зобов'язується забезпечити його величності імператорові Австрії відшкодування та компенсації за втрати і збитки, яких він може зазнати через співпрацю під час війни»²³. Далі йшов перелік територій, які могли зацікавити імперію Габсбургів, затверджений Францем І. Проте Волинь там не фігурувала, оскільки Відень, щоб не посваритися з Петербургом, на неї й не претендував. Першими та єдиними у цьому списку були дунайські князівства, окуповані на цей час російськими військами²⁴. Зазначимо, що під час війни 1812 р. Австрія не порушила російський кордон, а Росія – австрійський, тому що перша другій війну офіційно не оголошувала, так само, як і Пруссія²⁵. Зокрема, австрійський корпус під командуванням генерала від кавалерії К.Ф.Шварценберга, що входив до складу Великої армії, як відомо, увійшов на територію Росії зі сторони Варшавського герцогства, а не Галичини.

¹⁸ Макарова Г.В. Провозглашение Королевства Польского в 1812 году.

¹⁹ Там же. – С.132.

²⁰ Архив внешней политики Российской империи. – Ф.133. – Оп.1. – Д.1982. – Л.207–208 об.

²¹ Див.: Звавич І.С. Меттерних и Отечественная война 1812 г. // Исторические записки. – Москва, 1945. – Т.1. – С.104; Кан С.Б. Дипломатические отношения в годы консульства и империи // История дипломатии / Под ред. В.А.Зорина, С.Д.Сказкина, В.М.Хвостова. – Москва, 1959. – Т.1. – С.483; Буцик А.К. Вітчизняна війна 1812 // Українська радянська енциклопедія. – К., 1960. – Т.2. – С.505; Бескровний Л.Г. Отечественная война 1812 года. – Москва, 1962. – С.141; Котов В.Н. Завойовницькі плани Наполеона І щодо України та їх крах // Вісник Київського університету: Серія «Історія і право». – К., 1965. – Вип.7. – С.82; Абаліхін Б.С. Український народ у Вітчизняній війні 1812 р. – К., 1962. – С.10; Абаліхін Б.С. Отечественная война 1812 г.: Участие украинского народа в борьбе с наполеоновским нашествием // История Украинской ССР. – К., 1983. – Т.4. – С.46; Его же. Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г. – Волгоград, 2012. – С.84. В основі монографії – докторська дисертація, захищена автором ще в 1979 р. (див.: Абаліхін Б.С. Борьба с наполеоновской армией на юго-западе России в период Отечественной войны 1812 г.: Автореф. дисс ... д-ра ист. наук. – Саратов, 1979. – 36 с.).

²² Усі дати наводяться за новим стилем.

²³ Цит. за: Ададуров В.В. «Наполеоніда» на Сході Європи: Уявлення, проекти та діяльність уряду Франції щодо південно-західних окраїн Російської імперії. – Л., 2007. – С.331.

²⁴ Там само.

²⁵ Богданович М.И. История Отечественной войны 1812 года по достоверным источникам. – Москва, 1859. – Т.1. – С.77.

Слід зазначити, що в документах французько-прусського договору, підписаного 24 лютого 1812 р., факт обіцянок Францією прибалтійських територій Пруссії за участь у війні проти Російської імперії також не підтверджується²⁶. Це – ще одна з вигадок радянської історіографії²⁷, представники якої стверджували, що Наполеон нібито намагався завоювати та розчленувати Росію²⁸. На жаль, згадані міфи продовжують експлуатувати сучасні дослідники²⁹.

Дуже суперечливим є також твердження Г.В.Макарової про те, що польська шляхта після створення у 1807 р. Варшавського герцогства дедалі більше орієнтувалася на Францію, виявляючи глибоку неприязнь до Росії, та продовжувала сподіватися на відновлення Польщі за допомогою Наполеона³⁰. Насправді серед польської шляхти існували й сильні проросійська та проавстрійська партії. Так, під час французько-австрійської війни 1809 р., у битві при Ваграмі, стрімка атака польських уланів ледве не вирішила її результат на користь австрійців³¹. Чимало шляхтичів, особливо в українських губерніях Росії, підтримувало російську владу. Зокрема, за свідченням графа Т.Морського, призначеного Наполеоном 20 липня 1812 р. спеціальним «комісаром-організатором у провінціях Волині, Поділля й України», на Волині проросійські налаштованими були князі Жевуський та Любомирський, сенатори Ворцель і Грайневський³². Були й інші магнатські роди, які в Росії почувалися набагато впевненіше, ніж колись у Речі Посполитій. Те, що шляхта Правобережжя мало вірила французьким обіцянкам, визнавав і сам Наполеон. Так, за його словами, під час кампанії 1812 р. він мав «погану підтримку від Литви та Варшавського герцогства, які не змогли здійснити навіть того, що поляки Поділля, Волині й України зробили для Росії, зібравши п'ять – шість тисяч козаків»³³. На наш погляд, тільки у споконвічно польських землях значна частина місцевої шляхти вбачала в підтримці Франції реальний шлях до незалежності.

Розглядає дану проблему Г.В.Макарова і в іншій своїй праці³⁴. Зокрема, зовсім непереконливим є твердження дослідниці про те, що напередодні війни Франції з Росією у травні 1812 р. між Наполеоном і урядом Варшавського

²⁶ Див.: *Kerautret M. Le grands traités de l'empire (1810–1815)*. – Paris, 2004. – Т.3. – Р.35–47; *Герасимова Г.И. Прусско-французский договор // Отечественная война 1812 года и освободительный поход русской армии 1813–1814 годов: Энциклопедия: В 3 т. / Отв. ред. В.М.Безотосный, А.А.Смирнов*. – Москва, 2012. – Т.3. – С.165–166.

²⁷ Див.: *Кан С.Б. Дипломатические отношения в годы консульства и империи*. – С.483.

²⁸ Див., напр.: *Ливчак Б.Ф. Народное ополчение в вооружённых силах России // Учёные труды Свердловского юридического института*. – Свердловск, 1961. – Т.IV. – С.58; *Бескровный Л.Г. Отечественная война 1812 года*. – Москва, 1962. – С.152, 593.

²⁹ Див.: *Мицик Ю.А., Бажан О.Г., Власов В.С. Історія України*. – К., 2010. – С.212; *Кривонос Р. Наполеон I // Політична енциклопедія*. – К., 2011. – С.476.

³⁰ *Макарова Г.В. Провозглашение Королевства Польского в 1812 году*. – С.134.

³¹ *Falkowski J. Księstwo Warszawskie: Obrazy z życia kilku ostatnich pokoleń w Polsce: W 2 t.* – Warszawa, 1906. – Т.2. – С.60.

³² *Ададуров В.В. Наполеонові «українці»: шляхта Правобережжя у французьких планах воєної кампанії 1812 року // Краєзнавство*. – 2012. – №4. – С.34.

³³ Цит. за: *Ададуров В.В. Пришествие Наполеона, или Эссе о конфликте религиозных мировоззрений в Восточной Европе в начале XIX века // Эпоха 1812 года: Исследования. Источники. Историография: К 200-летию Отечественной войны 1812 г.* – Москва, 2012. – С.54.

³⁴ Див.: *Макарова Г.В. Россия и создание конституционного Королевства Польского // Польша и Россия в первой трети XIX века: Из истории автономного Королевства Польского: 1815–1830*. – Москва, 2012.

герцогства було досягнуто угоди про проголошення Польського королівства³⁵. Зазначимо, що у цей час радикальне вирішення польського питання не відповідало зовнішньополітичним планам імператора французів. Як відомо, наприкінці 1811 р. Наполеон остаточно вирішив воювати з Російською імперією, що стояла на перешкоді здійсненню його задумів. У стратегічному плані Франція потребувала союзників. Одним із них стала Австрія. Зокрема, віденський кабінет ще після одруження 2 квітня 1810 р. доньки Франца I – Марії Луїзи з Наполеоном продемонстрував свою готовність до зближення. Тому не випадково напередодні війни з Росією французький правитель намагався використати австрійські військові та економічні ресурси у своїх цілях. У силу різних обставин Дунайська імперія пішла на співробітництво з Францією. Згідно з Паризьким союзним договором, підписаним 15 березня 1812 р., для участі в поході Великої армії в Росію Австрія виставила 30-тисячний допоміжний корпус під командуванням К.Ф.Шварценберга в обмін на гарантії недоторканості своїх кордонів та можливі територіальні прирощування. Зокрема, згідно зі ст. 5 таємного австро-французького договору Наполеон гарантував австрійському імператорові цілісність його володінь у Галичині³⁶. Що стосується Росії, до якої також входили колишні землі Речі Посполитої, то в Бонапарта були зовсім інші плани, ніж у профранцузької польської еліти. Захоплені ідеєю відновлення національної державності поляки не були спроможними оцінити реальну геополітичну та воєнну ситуацію в Європі взагалі й інтереси Наполеона зокрема, у тому числі стосовно польського питання³⁷. Як відомо, французький володар намагався завдати російській армії відчутних поразок у прикордонних битвах і таким чином змусити Росію підписати вигідний для Франції мир, у тому числі зобов'язання беззастережно дотримуватися умов континентальної блокади Великобританії³⁸. Польські ж політичні та військові діячі прагнули бачити сусідню з Польщею Росію максимально послабленою. Проте їхні плани суперечили намірам Наполеона в найголовнішому – у питанні відновлення держави. За свідченням секретаря-архівіста Наполеона барона А.Ж.Ф.Фена, імператор французів у березні 1812 р. заявив своїм міністрам, що «відновити Польщу дуже корисно для Європи, оскільки це захистить її від Росії, але воювати заради цього не варто»³⁹. Виходячи з цього, Наполеон не міг зараз радикально вирішувати польське питання. Такий розвиток подій викликав би труднощі при укладенні миру з Росією та ускладнив би відносини з союзною Австрією.

³⁵ Там же. – С.46.

³⁶ *Kerautret M.* Le grands traités de l'empire (1810–1815). – Т.3. – Р.56.

³⁷ *Захарчук О.Н.* Проекти польского генерала Михала Сокольникового и Отечественная война 1812 года // Отечественная война 1812 года и российская провинция в событиях, человеческих судьбах и музейных коллекциях: Мат. Всеросс. науч. конф. – Малоярославец, 2009. – Вып. XVII. – С.195.

³⁸ Як свідчив камердинер Наполеона – Констан, напередодні вторгнення в Росію імператор говорив маршалу А.Берт'є: «Я нічого поганого не хочу Олександрові; це не з Росією я веду війну, так само, як і не з Іспанією. У мене є тільки один ворог – Англія, і це до неї я намагаюся всіма засобами підібратися в Росії. Я скрізь її переслідуватиму» (див.: Наполеон: Годы величия: Воспоминания секретаря Меневалея и камердинера Констан. – Москва, 2001. – С.364).

³⁹ *Fain A.* Manuscrit de l'an 1812. – Paris, 1827. – Т.2. – Р.50.

Утім, знаючи, що поляки неабияк розраховують на нього⁴⁰, у майбутній війні з Росією французький імператор поступив так, як і під час воєнної кампанії 1806–1807 рр. Для здійснення цього плану він вирішив знову використати ентузіазм поляків, нічого не говорячи про відновлення Польщі. У травні 1812 р. Наполеон зустрівся з міністром фінансів Варшавського герцогства графом Т.Матушевичем. Тоді було досягнуто домовленості про створення Генеральної конфедерації королівства Польського⁴¹. Ця організація повинна була мати антиросійську спрямованість, щоб об'єднати польських повстанців як на території Варшавського герцогства, так і поза його межами. Про наміри Наполеона щодо використання поляків лише проти росіян свідчить і його інструкція, дана 28 травня 1812 р. послові Франції у Варшаві Д.Ж.Ф.Прадту. У документі йшлося про організацію повстання в Литві, на Поділлі, Волині та в інших частинах колишньої Речі Посполитої, за винятком австрійської Галичини. Наголошувалося, що шляхта на території Росії має сформувати кавалерійські загони, завдання яких полягатиме в діях на флангах і в тилу ворога, «поставивши його приблизно в таке становище, в якому перебувала французька армія в Іспанії і республіканські військові сили за часів Вандеї»⁴².

У війні між Францією та Росією, що розпочалася 24 червня 1812 р. і яку Наполеон у пропагандистських цілях назвав «другою польською кампанією»⁴³, серед профранцузької польської еліти у цілому не виникало сумнівів, що Франція відновить Річ Посполиту. Отже, 28 червня 1812 р. на сеймі у Варшаві було створено Генеральну конфедерацію Королівства Польського⁴⁴. Водночас група впливових магнатів, щоб змусити імператора французів вирішити польське питання, підбурила незначну кількість депутатів сейму і тоді було також проголошено Корону Польську⁴⁵, що передбачало возз'єднання всіх польських

⁴⁰ Тільки протягом 1811 – початку 1812 рр. з'явилося 11 меморандумів, в яких Наполеонові пропонувалося відновити польську державу в кордонах 1772 р. як бар'єр західної цивілізації на сході. Їх автором був один із відомих діячів польського патріотичного руху дивізійний генерал М.Сокольніцький (див.: *Сокольніцький М.* «Исполнено по высочайшему повелению...»: Рапорт, поданный Наполеону начальником его контрразведки, польским генералом Михалом Сокольніцьким, с рекомендациями «о способах избавления Европы от влияния России». – Минск, 2003; *Ададуров В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.78–79, 280–288, 310; *Його ж.* Меморандуми польських авторів... – С.156–157, 161, 162–163; *Захарчук О.М.* Українська тема в записках польського генерала Міхала Сокольніцького // Україна дипломатична: Наук. щорічник. – К., 2006. – Вип.7. – С.377–385; *Його ж.* Наполеонознавство у дослідженні українських вчених // Матеріали III Міжнародного конгресу українських вчених «Українська історична наука на шляху творчого поступу». – Луцьк, 2008. – Т.3. – С.486–497).

⁴¹ *Skarbek F.* Dzieje Księstwa Warszawskiego. – Warszawa, 1897. – Т.3. – С.56–57.

⁴² *Вандаль А.* Наполеон и Александр I: Франко-русский союз во время Первой империи. – Ростов-на-Дону, 1995. – Т.4. – С.436.

⁴³ «Першою польською кампанією» імператор французів у листопаді 1806 р. назвав війну з Росією та Пруссією (див.: *Foucart P.* Campagne de Pologne. – Paris, 1882. – Т.1–2). 22 червня 1812 р. у зверненні до Великої армії Наполеон зазначив: «Солдати! Друга польська війна почалася» (див.: *Congrespondance de Napoléon I-er publiée par ordre de Napoléon III.* – Paris, 1867. – Т.23. – №18855. – Р.618).

⁴⁴ Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года, собранные и изданные по поручению его императорского высочества великого князя Михаила Александровича под ред. К.Военского. – Т.1 // СИРИО. – Санкт-Петербург, 1909. – Т.128. – С.33; *Protokóły Rady Stanu Księstwa Warszawskiego.* – Warszawa, 1995. – Т.3.

⁴⁵ *Любавский М.К.* История западных славян. – С.370–371; *Марбо М.* Мемуары генерала барона де Марбо. – Москва, 2005. – С.523; Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года... // СИРИО. – Т.128. – С.39.

земель у кордонах 1772 р. Проте, як уже зазначалося, у цей час повноцінне відновлення Польщі не входило до планів Наполеона. Насправді він ставив завдання на сеймі інспірувати створення такої організації, що повинна була мобілізувати всіх поляків на війну лише з Росією.

Відтак твердження Г.В.Макарової про те, що акцією з проголошенням Польського королівства Наполеон намагався сильніше прив'язати до себе поляків, забезпечивши їх сприяння у війні проти Росії⁴⁶, на наш погляд є безпідставним. Так, коли 11 липня 1812 р. до Вільна прибула депутація Генеральної конфедерації Королівства Польського, імператор французів відмовився затверджувати рішення сейму про відновлення Польщі. Зокрема, коли голова депутації генерал Ю.Вибицький заявив йому: «Визнайте, нарешті, що Польща існує!»⁴⁷, Наполеон відповів: «Якби я був поляком, то мислив і чинив би так, як ви. Я б так, як ви діяв на варшавських зборах»⁴⁸. Далі він відхилив претензії поляків на Галичину, повідомивши, що гарантував австрійському імператорові цілісність його володінь, проте заявив: «Нехай Литва, Самогітія (Жемайтія – О.З.), Вітебськ, Могильов, Волинь, Україна й Поділля проникаються тим самим духом, що я зустрів у Великій Польщі – і Провидіння увінчає успіхом святу вашу справу»⁴⁹.

Водночас на білорусько-литовських землях 1 липня 1812 р. Наполеон створив Комісію тимчасового уряду Великого князівства Литовського⁵⁰, що діяла незалежно від варшавської влади. Такий крок зайвий раз свідчив про те, що імператор французів, як і раніше, не бажав зв'язувати собі руки в польському питанні. Це могло серйозно ускладнити його відносини з Габсбурзькою імперією, яка була союзником Франції⁵¹, та в майбутньому стати перешкодою до укладення миру з Росією. Так, за свідченням колишнього посла Франції у Санкт-Петербурзі маркіза А.О.Коленкура, Наполеон ще напередодні війни з Росією заявив: «Поляки закликають мене, але я не думаю про цю реставрацію. [...] Це досить складна справа через Австрію»⁵².

Г.В.Макарова також стверджує, що після оприлюднення на сеймі у Варшаві наприкінці червня 1812 р. маніфесту про відновлення Польщі саксонський монарх Фрідріх-Август був проголошений польським королем⁵³. Невідомо, звідки дослідниця взяла таку інформацію, адже жодне джерело цього факту не підтверджує. Виходить, що «король був без королівства». Це – вигадка автора.

⁴⁶ Макарова Г.В. Россия и создание конституционного Королевства Польского. – С.48. На підтвердження своєї думки дослідниця посилається на відомого радянського полоніста У.Шустера (див.: История Польши. – Москва, 1956. – С.489–490), але в нього не йдеться про інспірацію Наполеона, а лише про те, що сейм і конфедерація ухвалили маніфест про відновлення Польщі.

⁴⁷ Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года... – Т.1 // СИРИО. – Т.128. – С.93.

⁴⁸ Там же. – С.98.

⁴⁹ Там же. – С.99.

⁵⁰ Див.: Попов А.И. Великая армия в России: Погоня за миражом. – Самара, 2002. – С.76–79.

⁵¹ Слід відзначити, що твердження О.І.Федосової про те, що радикальне вирішення Наполеоном польського питання напередодні війни з Росією могло серйозно ускладнити його відносини з Пруссією нічим не підкріплене (див.: Федосова Е.И. Польский вопрос во внешней политике Первой империи во Франции 1807–1812 гг. – С.148). Як уже зазначалося, у цей час Пруссія вже не мала польських земель, адже з них було створено Варшавське герцогство.

⁵² Коленкур А. Поход Наполеона в Россию. – Смоленск, 1991. – С.54.

⁵³ Макарова Г.В. Россия и создание конституционного Королевства Польского. – С.47.

У нашому розпорядженні є документ – маніфест від 12 липня 1812 р. про вступ Фрідріха-Авґуста до Генеральної конфедерації, що свідчить про протилежне. Зокрема, він починається словами «Божою милістю ми, Фрідріх-Авґуст, король саксонський, герцог варшавський»⁵⁴.

У листопаді 2009 р. в Інституті військової історії міністерства оборони Російської Федерації захистив дисертацію В.П.Акуленко. Зокрема, у контексті участі Росії в європейських військово-політичних союзах кінця XVIII – початку XIX ст. він торкнувся польського питання в дипломатії Наполеона, не додавши нічого нового⁵⁵. Так, дослідник стверджував, що насправді відновити Польщу Бонапарт міг лише у випадку остаточного розриву відносин із Росією⁵⁶. Таким чином, В.П.Акуленко повністю повторив раніше опубліковане твердження О.М.Ситіна, при тому не даючи посилання на джерело отриманої інформації⁵⁷. Утім, як уже було зазначено, землі колишньої Речі Посполитої на той час опинилися не тільки у складі Росії, але й Австрії та Пруссії. І саме цього не врахував автор згаданої вище праці.

У 2012 р. в Москві вийшла друком книга петербурзького дослідника наполеонівської епохи, кавалера ордену Почесного легіону О.В.Соколова⁵⁸. У контексті російсько-французького протистояння автор розглянув і польське питання в дипломатії Наполеон. Слід зазначити, що, на відміну від інших російських істориків, котрі дотримуються «патріотичних позицій», О.В.Соколов (як колись і А.З.Манфред⁵⁹) сповідує франкофільські погляди⁶⁰. Відтак хоча його праця й ґрунтується на використанні різноманітних джерел і претендує на об'єктивний погляд, він не приховує своїх симпатій до наполеонівської Франції⁶¹. Зокрема, на наш погляд, автор надмірно ідеалізує польську політику Наполеона. Він стверджує, що в Тільзиті Наполеон не обдурич поляків, а навпаки, дав їм усе, що можливо було зробити для них у тій ситуації⁶². На підтвердження свого висновку О.В.Соколов посилається на працю відомого польського дослідника Ш.Ашкеназі, який зазначав, що «Наполеон – єдиний іноземний монарх, це єдиний великий європеець, який зробив щось добре для Польщі»⁶³. Слід зауважити також, що коли Ш.Ашкеназі працював

⁵⁴ Акты, документы и материалы для политической и бытовой истории 1812 года... – Т.1 // СИРИО. – Т.128. – С.71.

⁵⁵ Акуленко В.П. Участие России в европейских военно-политических союзах (конец XVIII – начало XIX в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2009. – 31с.

⁵⁶ Акуленко В.П. Участие России в европейских военно-политических союзах (конец XVIII – начало XIX в.): Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 2009. – С.72.

⁵⁷ Див.: Ситин А.Н. Россия и падение империи Наполеона // История внешней политики России: Первая половина XIX в. – Москва, 1995. – С.81.

⁵⁸ Якісно відрізняючись (у позитивному плані) від доробку інших сучасних російських істориків своїм комплексним підходом до польської проблематики в політиці Наполеона Бонапарта праця має повне право претендувати на статус одного з найкращих аналітичних досліджень у сучасній російській історіографії (див.: Соколов О.В. Битва двух империй: 1805–1812. – Москва, 2012).

⁵⁹ Манфред А.З. Наполеон Бонапарт. – Москва, 1972.

⁶⁰ Див. також: Соколов О.В. Аустерлиц: Наполеон, Россия и Европа, 1799–1805. – Москва, 2006. – Т.1–2.

⁶¹ Соколов О.В. Битва двух империй: 1805–1812. – С.74, 108.

⁶² Там же. – С.197.

⁶³ Askenazi S. Napoleon a Polska. – Т.3. – С.3–4.

над своєю книгою, польські політичні діячі сподівалися на допомогу країн Антанти, зокрема Франції, у відновленні державності. Намагаючись показати французьким політикам, що незалежність Польщі завжди була в інтересах Франції, Ш.Ашкеназі, на нашу думку, перебільшив заслуги Наполеона перед поляками, адже, як уже зазначалося вище, польське питання цікавило його суто як зовнішньополітичний інструмент. Не випадково створене Наполеоном Варшавське герцогство було засобом тиску на Росію та Австрію, а також тримало в напрузі Пруссію, що влучно зауважив відомий фахівець із зовнішньої політики Франції А.Вандаль: «Із самого початку він (Наполеон – О.З.) задумав струнку систему. Першою його думкою було створення на місці Німеччини на всю її довжину, від Райну до Вісли, низки країн, які б залежали від Франції [...] нарешті, у кінці цієї безперервної лінії – Велике герцогство Варшавське – з польських провінцій Пруссії»⁶⁴.

Цими заходами Наполеон намагався розв'язати низку завдань в анти-коаліційній боротьбі: по-перше, новостворені країни були своєрідними буферами між Францією та іншими державами Європи; по-друге, фінансові засоби, які Наполеон викачував із цих нових державних утворень, ішли на забезпечення воєнних операцій; по-третє, вирішувалася проблема поповнення армії, – адже війська, які були змушені виділяти «союзні» держави, потрапляли в безпосереднє підпорядкування Наполеона й вели бойові дії у складі французької армії; по-четверте, цими заходами імператор намагався забезпечити Францію союзниками, запобігти їх можливому приєднанню до антифранцузьких коаліцій; по-п'яте, таким маневром Франція розподіляла залежні від себе країни між ворожими державами, що заважало їм виступити спільним фронтом та розхитувало вже створені коаліції⁶⁵.

Доволі суперечливе також твердження О.В.Соколова, що в лютому 1807 р. князь А.Сапега представив план збройного повстання на Поділлі та Волині. Подібні задуми представляли імператорові й інші польські офіцери⁶⁶. Дослідник посилається на монографію сучасного польського історика Д.Наврот⁶⁷. Невідомо, звідки останній узяв таку інформацію⁶⁸, але, як свідчать французькі

⁶⁴ Вандаль А. Наполеон и Александр I: Франко-русский союз во время Первой империи. – Т.2. – С.112.

⁶⁵ Захарчук О.Н. Наполеон Бонапарт в борьбе с антифранцузскими коалициями: стратегия и тактика императора французов (1799–1814 гг.) // Бородино и наполеоновские войны: Битвы. Поля сражений. Мемориалы: Мат. II Междунар. науч. конф. – Можайск, 2008. – С.138.

⁶⁶ Соколов О.В. Битва двух империй: 1805–1812. – С.175.

⁶⁷ Nawrot D. Litwa i Napoleon w 1812 roku. – S.27–28.

⁶⁸ Автор цієї статті особисто спілкувався з Д.Навротом із приводу цього питання, але переконливої відповіді так і не отримав. Слід відзначити, що сучасна українська дослідниця Н.Ю.Громакова також стверджує, що А.Сапега разом з іншими шляхтичами запропонував Наполеону кілька проєктів організації повстання у підросійських регіонах, щоби втягнути його у воєнний конфлікт із Росією (див.: Громакова Н.Ю. Польське питання як фактор міжнародної політики наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С.30). Утім, навряд чи можна погодитися з нею щодо меморандуму, складеного А.Сапегою на ім'я Наполеона напередодні війни 1812 р. Н.Ю.Громакова посилається на книгу відомого польського історика Є.Сковронька (див.: Skowronek J. Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu: Alexander Sapieha. – S.163). Проте меморандум А.Сапеги було датовано кінцем 1806 р. і в ньому не йдеться про організацію повстання на Волині. На наш погляд, Н.Ю.Громакова разом зі Є.Сковроньком, книга якого рясніє помилками, плутають А.Сапегу з М.Сокольніцьким, у меморандумах якого напередодні війни з Росією 1812 р. Наполеонові пропонувалося відновити Річ Посполиту в кордонах 1772 р. та для проведення повномасштабних диверсій,

архівні джерела та рукописні фонди Львівської національної наукової бібліотеки ім. Василя Стефаника НАН України, меморандум А.Сапеги «Загальні ідеї щодо статистики Польщі», виявлений В.В.Ададуrowим, датовано кінцем 1806 р.⁶⁹ Саме тоді з цим документом ознайомився Наполеон, який настільки високо оцінив цю працю та інші послуги князя, що надав йому винятковий для іноземця титул камергера⁷⁰. Зокрема, у меморандумі йдеться про природу, економіку, географію та населення колишніх земель Речі Посполитої⁷¹ і жодного слова немає про організацію повстання на Волині та Поділлі в 1807 р., про що пишуть Д.Наврот та О.В.Соколов. Як свідчать джерела, А.Сапега був геологом, економістом та придворним Наполеона. Тому не можна погодитися з О.В.Соколовим, який стверджує, що у кампанії 1807 р. він воював у складі 3-го легіону під командуванням генерала Я.Г.Домбровського⁷².

Слід також зазначити, що план антиросійського повстання на Волині та Поділлі в 1807 р. представили Наполеону в окремих меморандумах згадані Д.Навротом відомі діячі польського патріотичного руху – А.Городиський та Ю.Нейман⁷³. Утім, тільки останній був колишнім офіцером. Зауважимо, що схожі помилки містяться й у новій публікації Д.Наврота⁷⁴. На нашу думку, дослідник, наслідуючи Ш.Ашкеназі, ідеалізує польську політику Наполеона. Зокрема, у його працях відсутній критичний підхід до аналізу інтересів французького імператора у Східній Європі.

О.В.Соколов вириває цитати з історичного контексту, при цьому спотворюється їх зміст. Наприклад, пишучи про створення Варшавського герцогства, він наводить цитату з документа, що не розкриває повністю намірів правителя Франції стосовно Польщі. Так, 4 липня 1807 р., звертаючись до Олександра І, Бонапарт заявляв, що французька політика спрямована на те, аби зона її безпосереднього впливу не розповсюджувалася далі Ельби: «Таким чином, край, що простирається від Німану до Ельби, буде бар'єром, котрий розділятиме обидві держави та не даватиме їм можливості обмінюватися шпильками, що перетворюються на гарматні постріли»⁷⁵. У цьому ж документі є слова

успіх котрих мав бути «вирішальним фактором для всієї кампанії», послати армійський корпус на Київ (див.: *Сокольніцкий М.* «Исполнено по высочайшему повелению...»... – С.113; *Ададуrow В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.280–286). Твердження Н.Ю.Громакової про те, що французький уряд використовував польські легіони не проти загарбників Польщі, а для захисту новостворених італійських держав також не відповідає дійсності (див.: *Громакова Н.Ю.* Польське питання як фактор міжнародної політики наприкінці XVIII – на початку XIX ст. – С.29; *Ей же.* Польское оппозиционное движение в контексте французской внешней политики... – С.14). Як свідчать джерела, поляки під командуванням генерала Я.Г.Домбровського спочатку брали участь в облозі Мантуї, яку обороняли австрійські війська під командуванням фельдмаршала С.Вурмзера, а після капітуляції міста на початку лютого 1797 р. разом із французами ввійшли в нього (див.: *Pachoński J.* *Legiony polskie: Prawda i legenda (1794–1807).* – Т.1. – С.228–229).

⁶⁹ *Ададуrow В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.77.

⁷⁰ Там само. – С.9–92, 107.

⁷¹ Там само. – С.91.

⁷² *Соколов О.В.* Битва двух империй: 1805–1812. – С.175.

⁷³ Див.: *Ададуrow В.В.* «Наполеоніда» на Сході Європи... – С.254–259.

⁷⁴ Див.: *Nawrot D.* Wołynianie w walce o odbudowę Polski w oparciu o Francję w latach 1806–1812 // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Україна та Волинь в наполеонівських війнах...* – С.233.

⁷⁵ *Соколов О.В.* Битва двух империй: 1805–1812. – С.195. Див. також: *Napoléon Bonaparte Correspondence generalé, publié par la fondation Napoléon.* – Paris, 2010. – Т.7. – Р.924.

Наполеона про те, що він не бажає створювати польську державу під протекторатом Франції, аби не зіпсувати відносин із Росією, на що, як не дивно, не вказує О.В.Соколов⁷⁶. Крім того, при висвітленні польського питання російський автор не використав праці відомого дослідника М.Гандельсмана, написані на основі значного масиву архівних джерел, перш за все французьких⁷⁷, а також ґрунтовні студії польських істориків міжвоєнного періоду⁷⁸, дослідження Є.Сковронєка⁷⁹ та інших сучасних польських фахівців, які, до речі, дійшли висновку, що для Наполеона були найважливішими власні інтереси, а не незалежність Польщі.

Таким чином, слід визнати, що сучасна російська історіографія вкрай повільно звільняється від стереотипів в оцінці історичних подій доби Наполеона I, навіть попри те, що почали з'являтися праці, в яких по-новому розкрито різні напрями наполеонівської дипломатії. Це стало можливим завдяки використанню нових, головним чином зарубіжних джерел. Водночас окремі історики продовжують залишатися в полоні штампів радянської історіографії, не вважаючи за потрібне враховувати досягнення зарубіжних, у тому числі польських, колег. Аби уникнути подібного явища, на нашу думку, слід звернути більше уваги на джерельну базу та історіографічні здобутки, а також на використання нових методологічних підходів при дослідженні вказаної проблеми.

⁷⁶ Napoléon Bonaparte Correspondence generalé, publié par la fondation Napoléon. – P.926.

⁷⁷ Handelsman M. Napoléon et la Pologne 1806–1807 d'après les documents des Archives Nationales et les Archives du ministère des affaires étrangères. – Paris, 1909.

⁷⁸ Див., напр.: Kukiel M. Dzieje wojska polskiego w dobie napoleońskiej 1795–1815. – Warszawa; Lwów, 1918–1919. – Т.1–2.

⁷⁹ Skowronek J. Z magnackiego gniazda do napoleońskiego wywiadu: Alexander Sapieha. – Warszawa, 1992.

The viewpoints by some contemporary Russian authors to the Polish question in the diplomacy of Napoleonic French are covered in the article. Noticed that Russian historiography has become very increase by new studies in recent years. Unlike the traditional topics about war of 1812, more attention is paid to the different aspects of participation of Russia in the anti-French coalitions.

Keywords: Napoléon Bonaparte, French, Polish Question, Duchy of Warsaw, coalition, contemporary Russian historiography.

Я.Л.ПРИМАЧЕНКО *

УКРАЇНЬСЬКА ХУДОЖНЯ ІНТЕЛІГЕНЦІЯ 1920-х рр. ЯК ІСТОРІОГРАФІЧНЕ ЯВИЩЕ: ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ

Аналізується сучасний стан досліджень історії української художньої інтелігенції 1920-х рр. Розглядається історіографічний контекст, на тлі якого відбувалося становлення даного напрямку, окреслено подальші перспективи дослідження.

Ключові слова: *художня / літературно-мистецька інтелігенція, дискурс, колоніальні підходи, нова імперська історія.*

Запізнілий процес становлення національної державності поставив Україну у ситуацію «навздогінної» націоналізації всіх сфер суспільного й державного життя. Особлива роль у цих процесах відводилася становленню національного наративу, що мав легітимізувати статус України як незалежної держави. Ідеологічні деформації та провінціалізація української історичної науки в радянську добу створювали ситуацію, коли питання: «Чи має Україна історію?» напрошувалося само собою. Українську історію треба було не просто переписати з нових позицій, як у польському чи російському випадку, – її треба було фактично написати заново.

Залучення до наукового обігу доробку української діаспори, яка протягом другої половини ХХ ст. створила альтернативний радянському національний наратив, на певному етапі допомогло заповнити фактографічний та теоретико-методологічний вакуум. Проте діаспорні впливи сприяли закріпленню у сучасній українській історіографії народницької концепції М.Грушевського. Частина напрацювань, особливо тих, що стосуються періоду радянської історії, перекочували у вітчизняний наратив, як стверджує Я.Грицак, почасти будучи некритично засвоєними¹.

Інтеграція українських науковців до світового історіографічного процесу стала можливою завдяки широкому доступу до праць зарубіжних дослідників, інтенсифікації діалогу шляхом участі вітчизняних істориків у міжнародних конференціях, присвячених як українській проблематиці, так і методологічним дискусіям, а також участі у грантових програмах зарубіжних інституцій. Усе це створило умови для швидкого формування нового покоління дослідників, які не тільки вдалися до активної ретрансляції останніх напрацювань західної історіографії у сфері методології, але й форсованими темпами почали впроваджувати нові підходи до вивчення української проблематики. Запровадження постмодерністських методів соціальної та антропологічної

* *Примаченко Яна Леонідівна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України 20–30-х рр. ХХ ст.*

E-mail: yana.prima@gmail.com

¹ *Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001 // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.43–55.*

історії, критика традиційної парадигми «нація – держава» суттєво розширило дослідницький інструментарій, утім, було й досить неоднозначно сприйняте широким науковим загалом, адже зазначені підходи підважували національний наратив. Як влучно зазначив Г.Касьянов, проект модерності «доводиться реалізовувати в епоху домінування тенденцій іншого характеру, що прирікає сучасних українських істориків або на досить стандартні реакції і перебування у стані дежавю, або на серйозний конфлікт з оточенням для частини дослідників, котрі випадають з усталених рамок патріотичної схеми»².

Рубіж тисячоліть для української історичної науки став певним вододілом. На цей час уже визначилися способи писання історії, представлені у формі бінарної опозиції «канонічна vs. неканонічна історія», де перша знаменує собою логічне завершення становлення модерністської інтелектуальної традиції початку ХХ ст., перерваної поразкою Української революції 1917–1921 рр., а друга – працюючи в річищі сучасних західних методологій – їй протистоїть³. Я.Грицак, крім двох зазначених форм додає ще й стару радянську, відзначаючи, що всі три групи є «ідеальними типами», а отже, не можуть існувати у чистому вигляді, як правило постаючи в різних комбінаціях, еволюціонуючи від одного типу до іншого⁴.

Схильність до саморефлексії – характерна особливість українського історієписання на рубежі ХХ–ХХІ ст. – знайшла своє відображення в появі великої кількості досліджень, присвячених аналізу та теоретико-методологічному осмисленню напрацьовань сучасної української історіографії. Такий майже паралельний процес писання й осмислення написаного можна вважати прагненням вітчизняних дослідників не відставати від своїх зарубіжних колеґ, перш за все поляків та росіян, які досить швидкими темпами надолужували методологічну прірву, що виникла внаслідок домінування у Центрально-Східній Європі та СРСР марксистської ідеологічної парадигми. Тут варто зауважити, що російська й польська історичні науки мали для цього більш сприятливі передумови. У Росії ще в радянський період оформилися історико-антропологічна (А.Гуревич) та культурно-семіотична (Ю.Лотман) школи⁵. Ряд складних питань українсько-польського протистояння було порушено польськими дослідниками ще в 1970-х рр.⁶

Процеси українсько-польського історичного примирення (Меморіал Орлят на Личаківському цвинтарі у Львові, Волинська трагедія 1943 р.), політика «розподілу» спільної українсько-російської історії (дискусії щодо історичної спадщини Київської Русі, Переяславської угоди 1654 р., перегляду історії Другої світової війни та ін.), що особливо активізувалися на межі тисячоліть,

² Касьянов Г. Современное состояние украинской историографии: методологические и институциональные аспекты // *Ab Imperio* (Казань). – 2003. – №2. – С.499.

³ *Зашикільняк Л.* Замітки про сучасну українську історіографію // *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика.* – Вип.15: На пошану доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України Віктора Михайловича Даниленка з нагоди 60-річчя від дня народження та 35-річчя наукової праці: У 2 ч. – Ч.1. – К., 2009. – С.18–23.

⁴ *Грицак Я.* Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.66–67.

⁵ *Коляструп О.* Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х., 2010. – С.64–65.

⁶ *Льюшин І.* Польське військово-політичне підпілля в Західній Україні (1939–1944 рр.): Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2003. – С.12–13.

сформували той суспільно-політичний контекст, який сприяв активному залученню українських істориків до міждержавного історичного діалогу.

За останні 20 років з'явилося чимало досліджень, присвячених українській інтелігенції. Проте більш прискіпливий погляд свідчить, що насправді праць про художню інтелігенцію 1920-х рр. зовсім небагато. Причиною такого стану досліджень зазначеної проблематики стало домінування на початку 1990-х рр. тоталітарної парадигми з її акцентом на сталінських репресіях, що робило актуальним постановку питання в більш широких хронологічних рамках 1920–1930-х рр.⁷

Свої корективи щодо постановки проблематики вносили й джерела. Найбільш вірогідні відомості про чисельність і склад інтелігенції республіки містилися в матеріалах всесоюзних переписів населення 1926 і 1939 рр.⁸ Штучний розрив між ними, покликаний приховати демографічні втрати внаслідок Голодомору 1932–1933 рр. і масових репресій, створював додаткові методологічні передумови, що робили більш зручною постановку дослідження проблеми історії української інтелігенції міжвоєнного періоду саме у хронологічних рамках 1920–1930-х рр., адже дозволяли простежити процес змін її соціальної структури в динаміці.

Превалювання праць фактографічного характеру зумовлювалося тією ситуацією, що склалася на початок 1990-х рр. в українській науці: розсекречення документів та заповнення «білих плям» стали підставовими факторами, котрі визначали підходи та напрями дослідження такої суспільної верстви, як інтелігенція. Цей підхід здобув досить неоднозначну оцінку серед дослідників. Д.Бачинський, який проаналізував сучасну вітчизняну історіографію процесів українізації, загалом позитивно оцінював такі праці, відзначаючи їх внесок у процес деідеологізації історичної науки⁹. Л.Зашкільняк, навпаки, уважав, що можливість залучення до наукового обігу нової джерельної бази «дозволила досить легко і швидко готувати та захищати кандидатські й докторські дисертації за рахунок «закриття» т.зв. «білих» і «чорних» плям минулого без особливих зусиль щодо їх осмислення»¹⁰. Переписування історії перетворилося на самоціль, без чіткого уявлення про те, як її треба переписувати. На думку дослідника, подібна тенденція в українській історичній науці все ще не втратила своєї інерції¹¹. Цю тезу підтримує і Я.Грицак, який пов'язує тривале домінування «документальної школи» зразка позитивізму ХІХ ст. у сучасній українській історичній науці з відродженням дореволюційної національної парадигми¹².

Звуженню хронологічних рамок дослідження української інтелігенції міжвоєнної доби до 1920-х рр. сприяла актуалізація досліджень, присвячених

⁷ Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.55.

⁸ Нариси історії української інтелігенції (перша половина ХХ ст.): У 3 кн. – Кн.ІІ. – К., 1994. – С.57.

⁹ Бачинський Д. Інтелігенція в українізаційних процесах 1920-х – поч. 1930-х рр.: історіографія питання // Україна ХХ ст.: Культура, ідеологія, політика: Збірник статей на пошану проф. П.П.Гудзенка. – Вип.12. – К., 2007. – С.313.

¹⁰ Зашкільняк Л. Замітки про сучасну українську історіографію. – С.15.

¹¹ Там само. – С.16.

¹² Грицак Я. Українська історіографія: 1991–2001: десятиліття змін. – С.57.

процесу українізації. Як хронотоп українізація досить активно використовувалася дослідниками вітчизняної інтелігенції. Своєю чергою, постанови й накази щодо впровадження української мови та культури в усі сфери життя робили інтегрований підхід до інтелігенції більш зручним. Виокремлення певних груп, як правило, відбувалося в рамках професійного поділу на гуманітарну та інженерно-технічну. Якщо говорити про творчу інтелігенцію, то до цієї категорії зараховували науковців і митців. Утилітарність такого підходу обумовлювалася єдиною лінією радянської влади до цих двох категорій. Зокрема, обидві підпорядковувалися Наркомосу, на них поширювалися спільні директиви.

У наш час, на думку дослідника сучасної української історіографії міжвоєнного періоду Г.Васильчука, тематика українізації методологічно й тематично вичерпала себе та потребує нових підходів, зокрема в контексті історії повсякденності¹³. На цей заклик відгукнулася вінницька дослідниця О.Коляструк, яка видала ґрунтовну монографію, присвячену повсякденному життю інтелігенції у 1920-х рр. Проте основну увагу авторка приділила аналізу теоретичних проблем історії повсякденності, відвівши самій проблемі повсякдення української інтелігенції лише один розділ. Загалом дана праця є по суті першою масштабною спробою та, власне, дуже вдалою, писання історії інтелігенції «знизу»¹⁴. У відносинах між владою і суспільством саме суспільство є первинним, оскільки дії влади завжди похідні від його настроїв¹⁵. О.Коляструк також запропонувала класифікацію сучасного стану досліджень історії української інтелігенції, яка йде у фарватері загальних тенденцій вітчизняної історичної науки та представлена двома етапами: 1) 1990-ті рр. – початковий, реставраційно-реабілітаційний; 2) початок 2000-х рр. – етногенетично-концептуальний¹⁶.

Авторитарні тенденції радянської влади, яка протягом 1920-х рр. намагалася поставити під свій контроль усі сфери, дотичні до духовного життя та ідеологічного впливу на суспільство, ще не набули рис тотального контролю, залишаючи певний простір свободи творчого пошуку. Така неструктурованість літературно-мистецької спільноти, коли художня інтелігенція перебувала в постійному русі, зумовленому творчим пошуком, як, власне, і значення та вплив окремих творчих особистостей тієї епохи, зумовлювали постановку питання в рамках біографічних досліджень. Це сприяло появі біографічних та документальних праць, присвячених окремим постатям¹⁷.

Кількість студій, присвячених комплексному дослідженню художньої інтелігенції, залишається досить обмеженою і через специфіку цієї групи: її нечисленність та особливості творчої праці. Згідно з міським переписом населення 1923 р., до інтелігенції було зараховано 334,7 тис. службовців. Як відзначають

¹³ Васильчук Г. «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення і аксіологічні орієнтири // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф.Кураса НАН України. – 2008. – Вип.37. – С.347.

¹⁴ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – Х., 2010.

¹⁵ Там само. – С.72.

¹⁶ Там само. – С.148.

¹⁷ Марочко В. Зачарований Десною: Історичний портрет Олександра Довженка. – К., 2006. – 285 с.; Лозицький В. Бунтівник: Життя і смерть Миколи Хвильового: Історико-публіцистичний нарис. – К., 2009. – 120 с.; Шаповал Ю. Полювання на «Вальдшнепа»: Розсекречений Микола Хвильовий. – К., 2010. – 296 с.

дослідники, ця цифра перебільшена, адже до категорії службовців потрапляли всі працівники установ, включаючи двірників, прибиральників та ін. Загалом через особливості своєї праці працівники мистецтв погано піддавалися обліку.

На початку 1920-х рр. нараховувалося приблизно 30 тис. осіб, що тією чи іншою мірою були причетні до культурно-освітньої роботи. Представники вільних професій (25 054) поділялися на сім категорій: артисти, літератори, музиканти, вільно практикуючі лікарі, адвокати, педагоги, служителі культури¹⁸. Художники та архітектори до цього списку не потрапили, вірогідно через свою нечисленність. Якщо звідси прибрати чотири категорії, не пов'язані з мистецтвом, то досить умовно ми можемо сказати, що кількість митців у класичному розумінні цього слова була не більше, ніж 3,5 тис. осіб. Звісно цього явно не достатньо для задоволення культурних потреб суспільства, яке швидко модернізувалося й мало бути виховане в радянському дусі.

На середину 1920-х рр. на державній службі було зареєстровано 6,1 тис. працівників мистецтв, 32,3 тис. осіб віднесено до категорії представників вільних професій¹⁹. Збільшення кількості працівників, дотичних до сфери культури, стало наслідком, перш за все, активного залучення молодих кадрів із середовища робітників і селян, що було продиктоване прагненням радянської влади створити лояльний прошарок нової інтелігенції на противагу старій дореволюційній, трактованій більшовиками як «попутницька», «потенційно контрреволюційна»²⁰.

Нечисленність та аморфність цієї групи, збільшення спричиненої модернізацією соціальної мобільності створювали додаткові труднощі щодо підрахунку кількості художньої інтелігенції, визначення її професійних категорій. Домінування комплексного підходу до інтелігенції на початку 1990-х рр., як, власне, і необхідність написання загальної історії української інтелігенції відсунули ці проблеми на задній план, зробивши тему актуальною тільки на рубежі ХХ–ХХІ ст., коли почали з'являтися перші комплексні дослідження, присвячені окремим професійним групам інтелігенції.

У цьому контексті примітне дослідження Г.Васильчука, який удався до аналізу конотацій, котрі вкладали в поняття «радянська інтелігенція» сучасні дослідники. Відштовхуючись від радянського визначення («радянська соціалістична інтелігенція»), автор відзначив уникнення прикметника «радянська» щодо інтелігенції в перших історичних дослідженнях доби незалежності. Інтелектуальна еліта України 1920-х рр. ані ментально, ані світоглядно не була радянською.

Аналізуючи сучасний стан досліджень цієї соціальної групи, автор підтримує Г.Касьянова, який зазначає відсутність фундаментального дослідження, безпосередньо присвяченого українській інтелігенції як у вітчизняній, так і зарубіжній історіографіях.

Г.Васильчук також наголошує, що ряд сучасних українських істориків досить критично ставляться до застосування терміна «національне відродження»

¹⁸ Нариси історії української інтелігенції... – С.3.

¹⁹ Там само. – С.5.

²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-х – 1930-х років: соціальний портрет та історична доля. – К.; Едмонтон, 1992. – С.50.

щодо періоду 1920-х рр., адже національна свідомість була притаманна ще українській інтелігенції XIX ст., а також протягом наступних десятиліть, особливо у 1917–1920 рр. Тут варто зауважити, що автор розглядає свідомість як специфічну складову «духовної культури особистості, котра має виразні національні ознаки». Отже, національна свідомість, за Г.Васильчуком, якщо не тождна терміну «національне відродження», то принаймні є тією складовою, без якої «національне відродження» як процес самоусвідомлення неможливе. Він погоджується з тим, що правомірність застосування терміна «національне відродження» до 1920-х рр. досить дискусійна. Послугування такою термінологією є закономірним наслідком впливу народницької концепції української історії, у рамках котрої працювали більшість діаспорних істориків. Проте, на нашу думку, не можна заперечити евристичного та інструментального значення цього терміна протягом 1990-х рр., коли на тлі загального захоплення проблемами українського державотворення науковці вдалися до дослідження історії української інтелігенції. Сам Г.Васильчук припускає, що сформувавшись на рубежі XIX–XX ст. та остаточно викристалізувавшись і дозрівши протягом буремних 1917–1920 рр., українська національна інтелігенція прагнула змістовного національного відродження. Але українізація, на яку покладали великі надії, не змогла забезпечити дійсно високого рівня розвитку вітчизняної культури. Зрештою більшовицька політика призвела до остаточного переродження української інтелігенції на верству держслужбовців²¹.

Таким чином, у ході огляду конотацій, що вкладалися українськими істориками в поняття інтелігенції, автор порушив і проблему методологічного інструментарію дослідників («національне відродження», «національна свідомість», «розстріляне відродження» та ін.), який, на нашу думку, вимагає більшої конкретизації та уточнення хронологічних меж його застосування. У цьому контексті створення фундаментального дослідження історії української інтелігенції XIX–XX ст. дозволило б більш чітко підійти до теоретико-методологічного осмислення й термінологічних категорій, що застосовуються українськими істориками до цієї суспільної верстви.

Загалом Г.Васильчук визначає 1990-ті рр. як період поступального дослідження інтелігенції 1920–1930-х рр., що мали на меті з'ясувати теоретичні питання та сформулювати проблемно-тематичні пріоритети. Характеризуючи стан розробки проблематики, він відзначає послідовність наукового висвітлення, коли «тема кандидатської стає інтелектуально-пізнавальним поштовхом для дисертаційного дослідження»²². Тут автор має на увазі, що захист дисертаційного дослідження фактографічного характеру як правило спонукає науковця до більш глибокого аналізу та розробки нових теоретико-методологічних підходів. Сам він схиляється до означення інтелігенції, запропонованого російським фахівцем Ф.Соколовою, котра визначає цю суспільну верству як групу, що займається професійно-інтелектуальною діяльністю в галузі духовного виробництва²³.

²¹ Васильчук Г. «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення... – С. 343-346.

²² Васильчук Г. Проблемно-теоретичні пріоритети сучасних дисертаційних досліджень з історії країни 20-х – 30-х років XX ст.: історіографічний дискурс // Вісник Житомирського державного університету ім. І.Франка. – 2006. – №30. – С.25.

²³ Див.: Васильчук Г. «Радянська інтелігенція»: сучасні тлумачення... – С.349.

Звернення українських істориків до напрацювань російських дослідників зумовлене як спільним радянським минулим обох країн, так і більш широким теоретико-методологічним осмисленням даної проблематики в Росії. На думку О.Колястрок, у сучасній російській історіографії домінує два основних підходи щодо визначення інтелігенції: 1) соціально-етичний/культурологічний М.Бердяєва та С.Булгакова, що розглядає «інтелігенцію як надсуспільну, поза-соціальну групу, як носія певного типу цінностей – духовних, моральних, ідейно-політичних»; 2) соціологічний (соціально-професійний), характерний для марксистської методології, котра відводить інтелігенції роль суспільного класу/групи, що займається професійною розумовою діяльністю²⁴.

Для української історіографії обидва підходи не нові. Соціологічний домінував протягом радянського періоду, і все ще продовжує зберігати свої позиції. Натомість соціально-етичний був оформлений у 1960-х рр. українським історіософом І.Лисяком-Рудницьким, який дав означення інтелігента як особи, чия «суспільною функцією є творення і зберігання духовних цінностей». Згідно з цим означенням, наявність вищої освіти не є критерієм. Поза колом інтелігенції опиняються люди, зайняті господарською, економічною та військовою діяльністю. Натомість творцями духовних цінностей, за визначенням І.Лисяка-Рудницького, є представники професій, пов'язаних із гуманітарною сферою (науковці, учителі, літератори, журналісти, митці, юристи, лікарі), що мають безпосередній контакт або вплив на людину²⁵.

Превалювання на початку 1990-х рр. комплексного підходу щодо інтелігенції робило питання її дефініції та класифікації вторинним. Априорі розумілося, що це люди з вищою професійною освітою, а також всі, дотичні до продукування ідеології, що дозволяло зараховувати до цієї категорії т.зв. «нову пролетарську інтелігенцію» та партноменклатурних працівників. Поступово намітилася тенденція до поділу інтелігенції за професійною ознакою на гуманітарну й технічну, і лише на рубежі ХХ–ХХІ ст. дослідники почали вдаватися до вузькопрофесійного визначення груп гуманітарної інтелігенції. Так з'явилася дефініція літературно-мистецька або художня інтелігенція, причому у ці поняття вкладався однаковий зміст. До даної категорії зараховувалися лише представники мистецтва, на відміну від більш широкого визначення – творча інтелігенція, до лав якої, крім митців, також відносили науковців. Деяко осторонь категорії літературно-мистецька/художня інтелігенція стоять представники кіноіндустрії, оскільки політика радянської влади щодо цієї групи суттєво відрізнялася. Кіно було не просто новим видом мистецтва, що мало великий пропагандистський потенціал, але й водночас високотехнологічною галуззю економіки. Як влучно зауважив російський дослідник В.Максименков: «Ця суперечлива природа промислового мистецтва чи індустріального ЗМІ давала кіно технічну відстрочку щодо репресій і відступну для експериментів, які проводили працівники галузі. Кіносправа доручалася не вчорашнім лікнепівцям чи напівосвіченим агітпропівським пролеткультівцям із робфаків,

²⁴ Колястрок О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – С.133–134.

²⁵ Лисяк-Рудницький І. Виродження та відродження інтелігенції // Його ж. Історичні есе: У 2 т. – К., 1994. – Т.2. – С.361.

як нерідко відбувалося в радянській літературі чи газетах. Кіно виявилось справою спеців, хоча й червоних. Їх спеціальний професіоналізм допускав автономність, певний ступінь самостійності, свободу дій»²⁶. Загалом дослідники не вдавалися до чітких дефініцій щодо професійних груп інтелігенції, радше йшли слідом за матеріалом, послуговуючись визначеннями, що застосовувалися в директивних документах радянської влади. Дослідження історії «згори» в контропозиції «влада – суспільство» сприяло побудові аналітичних структур, які калькували радянські підходи. Підпорядкування наукової й художньої інтелігенції Наркомосу, а кіноіндустрії – ВУФКУ сприяло тому, що працівники кіно не потрапляли до категорії літературно-мистецької/художньої інтелігенції, натомість представники науки й мистецтва об'єднувалися в єдину спільноту як творча інтелігенція.

Зміна дослідницької парадигми, яка виразно окреслилася в українській історіографії на початку 2000-х рр., сприяла зацікавленню вітчизняних науковців історією «маленької людини», на перший план вийшли мікроісторія, історія повсякденності, історична антропологія. Як відзначає О.Коляструк, на початку XXI ст., вивчаючи долю художньої інтелігенції, українські дослідники почали вдаватися не тільки до аналізу документів, але й до літературних творів: «Вони (дослідники – *Я.П.*) піддають їх не літературознавчому аналізу, а розглядають як тексти-джерела взірців соціалізації, як проєкцію соціального бажання, як засіб колективної терапії»²⁷. Таке зближення історичної науки з літературою, на думку О.Коляструк, обумовлене «зміщенням акценту в історичному пізнанні з соціально-політичного на індивідуально-психологічне», прагнення показати історію «знизу»²⁸.

У контропозиції «влада – суспільство» акцент змістився в бік суспільства. Саме перетворення останнього з об'єкта на суб'єкт, де представники різних суспільних верств виступають як історичні актори, актуалізувало питання дефініції різних професійних груп інтелігенції, зокрема й художньої, як основного творця ідей. У цій статті ми використовуємо поняття художня/літературно-мистецька інтелігенція як тотожні, зараховуючи до них усіх представників літератури, музики, живопису, театру та кіно. Перш ніж перейти до аналізу завдань, що стоять перед сучасними дослідниками історії української інтелігенції 1920-х рр., хотілося б звернути увагу на те, що вже зроблено у цьому напрямі.

Серед комплексних досліджень, присвячених історії української художньої інтелігенції 1920-х рр., варто відзначити праці М.Борисенка, Т.Комаренко, В.Масненка, О.Тарапон, М.Шипович. Усі ці дослідники досить детально показали основні напрями політики радянської влади щодо літературно-мистецької інтелігенції²⁹. Зокрема, Т.Комаренко та М.Шипович виділили три етапи

²⁶ Максименков Л. Введение // Кремлёвский кинотеатр: 1928–1953: Документы (серия «Культура и власть от Сталина до Горбачёва»). – Москва, 2005. – С.31.

²⁷ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя. – С.153–154.

²⁸ Коляструк О.А. Повсякденне життя інтелігенції УСРР в 1920-ті рр.: сучасний теоретико-методологічний та історіографічно-джерелознавчий дискурс: Дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2010. – С.217.

²⁹ Борисенко В.М. Літературні організації в суспільно-політичному житті України (1920–1932 рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Масненко В.В. Суспільно-політичні позиції інтелігенції України в 1921–1928 рр.: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1993. – 36 с.; Тарапон О.А. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах

в літературно-мистецькому житті України 1920-х рр. Перший (1920–1924 рр.) ознаменувався стихійним піднесенням національно-культурного життя в умовах непу і змусив радянську владу вдатися до негайних заходів щодо опанування цього процесу. Другий (1925–1928 рр.) визначався двома різновекторними процесами: періодом найбільшого розквіту, що позначився появою цілої плеяди молодих талантів у літературі й мистецтві, та стрімкими обертами ідеологічної компанії радянської влади з приводу боротьби з «українським буржуазним націоналізмом». Третій (1929–1930 рр.) був початком планомірно-го винищення української інтелігенції³⁰. М.Шипович навіть запропонувала комплекс ознак, що визначають творчу особистість: «Неприйняття утилітарного підходу до творчості; визнання у творчості пріоритету загальнолюдського й національного над класовим і партійним; шанобливе ставлення до класичної національної і світової культури, увага й толерантність до нових явищ у літературі та мистецтві; пристрасна любов до життя та всього живого, прагнення підтримувати ріст і розвиток; вимога постійного навчання, удосконалення творчої майстерності, а також повної свободи творчої конкуренції; проголошення й утвердження самобутності української національної культури»³¹. Щоправда, авторка визнає, що запропонований список ознак є модифікованою версією переліку, оприлюдненого Ю.Цековим³².

М.Борисенко особливу увагу приділив літературній дискусії 1925–1928 рр. та її наслідкам. Автор активно послуговувався популярною в 1990-х рр. термінологією «національно-культурного відродження», але це жодною мірою не применшує значення цього дослідження.

Також слід відзначити низку статей, присвячених історії художньої інтелігенції 1920-х рр., котрі побачили світ у журналі «З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ»³³. Більшість цих досліджень мають фактографічний характер та вводять у науковий обіг раніше невідомі факти й документи.

Отже, говорячи про стан досліджень історії української художньої інтелігенції 1920-х рр., можна досить упевнено сказати, що на сучасному етапі старі

українізації (1923 – початок 1930-х рр.): Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 20 с.; Шипович М.А. Літературно-мистецька інтелігенція України у 1920-ті роки: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – Донецьк, 2000. – 20 с.

³⁰ Комаренко Т.О., Шипович М.А. Влада і літературно-мистецька інтелігенція радянської України: 20-ті роки ХХ ст. (серія «Історичні зошити»). – К., 1999. – С.52–53.

³¹ Шипович М.А. Радянське керівництво та літературно-мистецька інтелігенція України: 20-ті роки // Український історичний журнал. – 2000. – №1. – С.98.

³² Див.: Цеков Ю. Ренесансова особистість в українському письменництві 20-х років // Слово і час. – 1994. – №2. – С.14.

³³ Під софитами секретних служб (документи з папки-формуляру на О.П.Довженка) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – №1/2 (2/3). – С.235–280; Сахно А.І. Розстріляний романс, або Чи міг Хрущов не знати правди // Там само. – 1997. – №1/2 (4/5). – С.294–301; Давидюк А.І. Репресований джаз // Там само. – С.302–316; Очеретянюк В. Політична цензура в системі контролю за особистістю та суспільством: До 80-річчя створення радянської цензури // Там само. – 1998. – №1/2 (6/7). – С.70–79; Очеретянюк В. Загратовані книги: Встановлення партійно-державного контролю над виданням, розповсюдженням та використанням літератури в Україні у 20–30-ті роки // Там само. – 1999. – №1/2 (10/11). – С.128–141; Шаповал Ю. Життя та смерть Миколи Хвильового у світлі розсекречених документів ГПУ // Там само. – 2008. – №1/2 (30/31). – С.311–347; Безручко О. Доля кінорежисера Гліба Затворницького // Там само. – 2008. – №1/2 (30/31). – С.433–443; Його ж. Справа-формуляр «Запорожець»: нові документи про режисера Олександра Довженка // Там само. – 2009. – №2 (33). – С.327–352.

теоретико-методологічні підходи (марксистський, позитивістський, структуралістський) поступово вичерпуються. Накопичений фактографічний матеріал потребує переосмислення. Певними дороговказами є праці Г.Васильчука та О.Коляструк³⁴. Перший зробив зріз усієї сучасної історіографії міжвоєнного часу, що показує базові теоретико-методологічні підходи і вибір проблематики, які домінували серед дослідників радянської України; друга в рамках однієї праці поєднала аналіз теоретичних підвалин історії повсякденності з оглядом сучасного стану української й російської історіографії та запропонувала прикладне дослідження повсякдення української інтелігенції – від поразки Української революції 1917–1921 рр. до кінця 1920-х рр.

На сучасному етапі, на нашу думку, у дослідженні історії української інтелігенції 1920-х рр. окреслилися такі пріоритетні завдання:

– запропонувати нові методологічні підходи, які дозволили б показати художню інтелігенцію 1920-х рр. як історичного актора, чия роль справляла потужний вплив на суспільні настрої та політичну лінію радянського керівництва;

– розкрити суть внутрішніх суперечностей, що існували у середовищі художньої інтелігенції 1920-х рр. між представниками різних груп і напрямів;

– показати як різні групи художньої інтелігенції реагували на зміну політичного курсу радянської влади протягом 1920-х рр.

Певний потенціал для подальшого дослідження української художньої інтелігенції, на нашу думку, можуть становити підходи, запропоновані в рамках колоніальних студій та нової імперської історії. Звісно, щодо їх новизни, як і всього постмодерністського дискурсу, можна посперечатися. Однак, як влучно зазначила польський теоретик історії Е.Доманська: «Ви не можете перескочити через цей певний шлях мислення, відкинути постмодернізм і почати говорити про постгуманітаристику. Ми всі маємо опрацювати постмодернізм, тому що це необхідно в наших постсоціалістичних умовах»³⁵.

Колоніальні студії, як, власне, і нова імперська історія оформилися в рамках нової культурної історії на Заході в 1980-х рр., ставши одним із домінуючих напрямів серед зарубіжних дослідників СРСР³⁶. Обидва підходи знайшли як своїх адептів, так і опонентів. Одним із перших, хто ще в 1982 р. запропонував застосувати щодо української культури постколоніальні підходи, був канадський мистецтвознавець українського походження М.Шкандрій. Тут слід наголосити, що позиція цього дослідника, котрий схильний розглядати історію України як у складі Російської імперії, так і СРСР у категоріях колоніального

³⁴ Коляструк О. Інтелігенція УСРР у 1920-ті роки: повсякденне життя; Васильчук Г. Радянська Україна 20–30-х рр. XX ст.: сучасний історіографічний дискурс. – Запоріжжя, 2008. – 314 с.; Його ж. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20–30-ті рр. XX ст.: Автореф. дис. ... д-ра іст. наук. – К., 2008. – 33 с.

³⁵ Доманська Е. «Історія може колись зникнути з університетів, як зникли алхімія чи астрологія» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/4f89323ce586b/>

³⁶ Заярюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна модерна. – 2005. – №9. – С.249–269; Лаас Н. Соціальна історія СРСР в американській історіографії: теоретичні дискусії 1980–2000-х рр. // Український історичний журнал. – 2010. – №4. – С.170–191.

дискурсу, не знаходить підтримки серед широкого загалу фахівців³⁷. Так, прихильник колоніального підходу канадський історик українського походження С.Величенко відмічає, що трактування радянської України як колонії радянської Росії було характерним для українських націонал-комуністів 1920-х рр. (Ю.Лапчинський, В.Шахрай, С.Мазлах, О.Шумський) та націоналістів періоду Другої світової війни (М.Сціборський, О.Горновий, П.Полтава) і повоєнної націоналістичної еміграції, але у цілому жоден серйозний дослідник української історії (І.Лисяк-Рудницький, О.Оглоблин, В.Голубович) не поділяв думки щодо колоніального статусу України у складі СРСР³⁸. Інший канадський історик українського походження П.Р.Магочій та австрійський фахівець А.Капшелер також не схильні розглядати українську минувшину в категоріях колоніалізму, натомість сповідують принцип множинних лояльностей, у рамках якого представники Російської імперії одночасно могли бути лояльними владі, своїй етнічній, соціальній та релігійній групам³⁹.

Власне, якщо розглядати Радянський Союз як імперію, то націонал-комуністична група художньої інтелігенції якраз може бути яскравим прикладом множинної лояльності, коли її представники були водночас вірними своєму народові та комуністичній державі. У цьому контексті радянська держава й радянська влада виступають у контрпозитиві. На нашу думку, українська художня інтелігенція, особливо та її частина, що стояла на націонал-комуністичних позиціях, якраз і була яскравим прикладом лояльності радянській державі, а не владі.

У рамках нової імперської історії теорія множинних лояльностей дещо перегукється з підходом, запропонованим російським дослідником А.Еткіндом, який розглядає історію Російської імперії в категоріях внутрішньої колонізації (імперія опановує власний народ). На думку А.Еткінда, до виникнення ідеї етнічності «немає різниці між внутрішнім і зовнішнім, а є єдиний потік колонізації, що йде від держави, яка не робить різниці між своїми та чужими, росіянами й іногородцями, а поділяє тільки на друзів і ворогів»⁴⁰. Російщення в Російській імперії мало обмежений характер і почало застосовуватися досить пізно. Натомість націоналізм, що є головним ворогом імперії, особливо коли він формується у середовищі титульного народу, може відігравати консолідуючу роль, якщо імперські й національні задачі збігаються, як, наприклад, у період війн чи відцентрові – у мирний час. А.Еткінд не заперечує проти застосування категоріального апарату концепції внутрішньої колонізації щодо радянського періоду⁴¹.

³⁷ *Shkandrij M.* Colonial, Anti-Colonial and Postcolonial in Ukrainian Literature // *Twentieth century Ukrainian literature: Essays in honor of Dmytro Shtohryn* / Ed. by J.Rozumnyj. – K., 2001. – P.283.

³⁸ *Величенко С.* Постколоніалізм, Європа та українська історія // *Україна модерна*. – 2005. – №9. – С.242–243.

³⁹ Див.: *Портнов А.* Сучасна історіографія українського націотворення: кілька спостережень // *Україна: процеси націотворення* / Упор. А.Капшелер; пер. з нім. – K., 2011. – С.44; *Капшелер А.* Українсько-російські стосунки у XIX столітті: гіпотези та відкриті питання // *Доповіді на II Міжнародному конгресі українців*. – Ч.1. – Л., 1994. – С.208–214.

⁴⁰ Разговор о неклассическом колониализме. – I: Интервью с А.Эткингом // *Ab Imperio*. – 2011. – №1. – С.121.

⁴¹ Там же. – С.126–127.

У рамках цього підходу виникає питання: наскільки уніфікованим був підхід радянського керівництва щодо національної інтелігенції у СРСР? Чи можна вважати підтримку радянською владою суспільного напруження, завдяки нагнітання ситуації довкола фактору зовнішньої загрози від «капіталістичного оточення», спробою консолідації імперських і національних задач?

М.Шкандрій виокремлює колоніальний та імперський дискурси, які, на його думку, в однаковій мірі проявилися в моделі російського панування в Україні. Він вважає, що інтеграція української еліти в імперські структури була класичним прикладом колоніальної політики імперій, спрямованої на упокорення новонабутих територій. Яскравим унаочненням такої колоніальної політики є тривала маргіналізація та утиски української культури⁴². На підтримку своєї позиції дослідник апелює до іншого представника діаспори – М.Павлишина, пропонуючи застосовувати до сучасної української літератури й культури три підходи: колоніальний, антиколоніальний і постколоніальний. Перший відноситься до тих елементів у літературі, що слугують поширенню «структур і міфів колоніальних відносин влади»; другий – до тих рис, які відкидають або шукають можливості змінити їх, аби здобути реванш над «імперією» шляхом приниження культури «метрополії» та віддаючи перевагу культурним надбанням «колонії»; третій придатний до обох цих категорій у літературі й культурі, розглядаючи ці підходи як рівноправні⁴³. Власне, запропонована аналітична структура цілком може прислужитися аналізу не тільки сучасної української літератури, але й літературних процесів 1920-х рр., які у своїй основі мали виразне антиколоніальне спрямування (заклик М.Хвильового «Геть від Москви!», орієнтація на «психологічну Європу» та ін.).

Вище ми вже писали про досить критичне ставлення до колоніальних підходів щодо української історії. Це не в останню чергу пов'язане з побоюванням ряду істориків щодо «розмивання» рамок історичного дослідження, що стало особливо актуальним після «лінгвістичного повороту» в історії. Так, С.Величенко вважає: «Досліджуючи лишень культурні аспекти панування та підпорядкування, що їх вони (літературознавці – *Я.П.*) вважають «культурним та лінгвістичним» імперіалізмом [...] постколоніалісти вважають свою методологію певного роду терапією, що допомагає колишнім колонізованим народам пізнати себе через знання свого минулого. Обмежуючи колоніально-імперські стосунки до літературно-культурної сфери, вони ніби перебирають на себе роль провідників, які тільки й можуть роз'яснювати суть панування та визволення»⁴⁴. Автор досить скептично ставиться до просвітницьких і месіанських претензій постколоніалістів, наголошуючи на тому, що цей напрям своїм успіхом у західній історіографії завдячує перш за все щедрим пожертвам великих корпорацій, котрі наймали постколоніалістів як консультантів із метою підвищення ефективності роботи своїх закордонних філій. Іншим негативним аспектом такого методологічного підходу є, на його думку, застрягання в «комплексі жертви»⁴⁵.

⁴² Там же. – С.284–285.

⁴³ Там же. – С.292.

⁴⁴ Величенко С. Постколоніалізм, Європа та українська історія. – С.237.

⁴⁵ Там само. – С.241.

Безумовно, не можна заперечити певного спекулятивного моменту в міркуваннях щодо колоніального становища України у СРСР. Ми також не підтримуємо таких радикальних трактувань спільного російсько-українського минулого як бінарної опозиції «метрополія/імперія – периферія/колонія», пропонуючи розглядати «імперію» як «контекстоутворюючу категорію», у рамках якої увага фокусується на ідеях культури та дискурсу, культурному взаємо-впливові по лінії «метрополія/імперія – периферія/колонія»⁴⁶.

У цьому контексті йдеться не про колонізацію в її соціально-економічному розумінні, а про «колонізацію дискурсу», тобто відбирання голосу в «колонізованій нації». Це так званий «колоніалізм білих щодо білих», котрий американська дослідниця Е.Томпсон досить влучно визначила як «військове підкорення території й населення, що вже має власну національну свідомість, політичну систему, право, мову та суспільні звичаї»⁴⁷. У цьому сенсі образ Центральної Європи, створений «сторонніми спостерігачами», на думку Е.Томпсон, мало чим відрізняється від описів Африки європейськими мандрівниками ХІХ ст. Спираючись на історичний досвід Польщі, авторка виокремлює два етапи дискурсивної колонізації Центральної Європи, які певною мірою можна екстраполювати й на українську ситуацію: 1) від ХVІІІ ст. до розпаду СРСР (за винятком міжвоєнної доби); 2) сучасний – боротьба за звільнення від багажу дискурсу. Отже, «колонізація дискурсу» – ніщо інше, як формування образу «колонізованої нації» особами, котрі не є виразниками національних інтересів⁴⁸.

Говорячи про Україну, із цим можна посперечатися, ураховуючи наявність потужної діаспори та української радянської еліти. Проте застосування даних підходів саме до історії художньої інтелігенції 1920-х рр. може бути цілком виправданим. Адже воно дозволяє зосередитися саме на культурі та художній інтелігенції як на головному об'єкті й суб'єкті дослідження. Попри певні вади зазначених підходів, як слушно зауважують російські дослідники, «культурний поворот в історіографії – це не тільки данина інтелектуальній моді. Культурна оптика має “гуманізуючий” ефект, що дозволяє побачити, як жили і що відчували люди у важкі часи радянського режиму, і тим уникнути редукції приватного досвіду до соціальної функції модернізації суспільства. Культурна оптика тим більше актуальна для дослідників, які аналізують рубіжні періоди між дореволюційним, радянським та пострадянським суспільством, адже соціальні й культурні практики постійно запізнюються в порівнянні зі швидкоплинними політичними революціями»⁴⁹.

Певний інтерес для українських дослідників інтелігенції може становити аналітичний підхід, запропонований польським фахівцем Я.Кеневичем. Розглядаючи Центрально-Східну Європу як простір, що сформувався внаслідок експансії Російської і Німецької імперій, він трактує національне

⁴⁶ От редакции: Многообразие инаковости в XX веке // *Ab Imperio*. – 2011. – №1. – С.10; Хоу С. Запад и всё остальное // Там же. – С.24.

⁴⁷ Томпсон Е. История Центральной Европы как постколониальная нация // *Україна модерна*. – 2010. – №16. – С.227.

⁴⁸ Там само. – С.229–230.

⁴⁹ От редакции: Анализ практик субъективизации в раннесталинском обществе // *Ab Imperio*. – 2002. – №3. – С.209–210.

суспільство як організм, уражений імперським впливом, а інтелігенція у цій системі виконує функцію антитілу, що їх виробляє організм для боротьби із заразою – колонізуючою імперією⁵⁰. Інтелігенція, на думку Я.Кеневича, у таких суспільствах перебувала у ситуації постійного цивілізаційного тиску та не могла самостійно проводити у життя свої цінності й рішення, повсякчас покликаючись на досвід і пропозиції «загарбників». Власне, дана теза є прямим відображенням суті політики українізації як творення культури «національної за формою, радянської за змістом».

Трактуючи конфлікт національної інтелігенції з імперією як ціннісний, Я.Кеневич відзначає, що навіть в умовах цивілізаційного тиску за інтелігентом залишалося право вибору поведінкової моделі. Адже інтелігенція, яка апріорі є модернізаційною силою соціуму, відповідальною за формування принципів трансформації залежного суспільства, за будь-яких умов завжди залишає за собою певні права, що накладають на неї відповідальність перед суспільством⁵¹.

Саме проблема вибору української інтелігенції загалом, і художньої зокрема, в умовах цивілізаційного тиску, який у політиці радянської влади почав виразно окреслюватися з середини 1920-х рр., і ті поведінкові моделі, що обирали різні представники цієї верстви, становлять неабиякий інтерес для сучасного дослідника. Звичайно, польська й українська ситуації міжвоєнного періоду відмінні, а проте задачі, що стояли в період революційних подій 1917–1921 рр. та першого десятиліття державного будівництва мали спільний вектор – утвердження національної культури. Таким чином, окреслений Я.Кеневичем інструментарій цілком може прислужитися українським дослідникам інтелігенції 1920-х рр.

Запропоновані вище підходи не є єдино можливими. Ми не закликаємо втиснути матеріал у заздалегідь підготовану аналітичну структуру, розуміючи всю хибність такого підходу. Проте застосування методології колоніальних підходів та нової імперської історії дозволяє по-новому підійти до інтерпретації вже відомих джерел і може стати певним дороговказом, котрий надихатиме на подальші наукові пошуки, адже на сьогодні, на нашу думку, пошук нових репрезентацій історії української художньої інтелігенції 1920-х рр. є найбільш перспективним.

⁵⁰ Кеневич Я. Интеллигенция и империя // Там же. – 2011. – №1. – С.134.

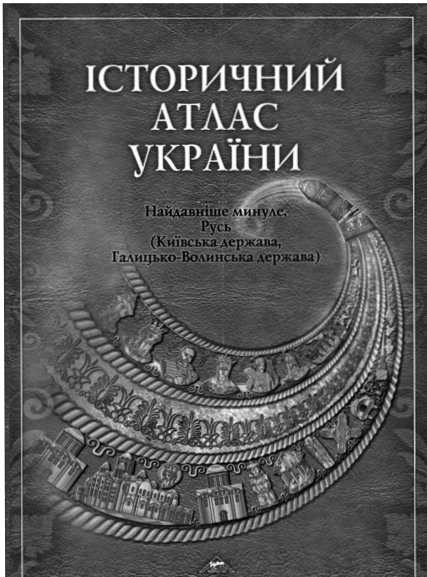
⁵¹ Там же. – С.149–152.

The article is devoted to the analysis of present state of investigation of history of artistic intelligentsia of 1920th. The historiographical background as well as perspectives of investigations were outlined.

Keywords: *artistic/literature and artistic intelligentsia, discourse, colonial studies, new imperial history.*

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**Історичний атлас України:
Найдавніше минуле. Русь (Київська
державна, Галицько-Волинська держава) /**
Кер. проекту і авт.-упор. Ю.Лоза. –
К.: Мапа, 2010. – 300 с.

Початок роботи над академічним історичним атласом України за новітньої доби сягає середини 1960-х рр., коли в Академії наук УРСР було сформульовано відповідну дослідницьку й видавничу проблему, а на шпальтах «Українського історичного журналу» розгорнулася дискусія щодо концептуальних засад і змісту видання. На зламі епохи йому не судилося побачити світ: на початку 1990-х рр. роботи над проектом було згорнуто. Підсумки цього етапу підбито у статті

Я.Дашкевича¹, де сформульовано й наукові принципи майбутнього атласу.

Другий етап розпочався 2000 р., коли за цю роботу взявся Ю.Лоза. І от через десять років ми маємо перший конкретний результат, завдячуючи не в останню чергу видавництву «Мапа», що відоме своїм інтересом до української історії. Більше того, воно вже випустило серію атласів з історії України для середніх шкіл, автором яких також був Ю.Лоза, тож доволі вдалий картографічний стиль викладу історичного матеріалу, вироблений у цій серії, перейшов до «Історичного атласу України».

Треба сказати, що Ю.Лоза брав участь і в роботі над історичною частиною «Національного атласу України» – там йому належить одна карта, що висвітлює проміжок часу за межами рецензованої праці. Утім, у «Національному атласі України» історична складова відносно невелика, натомість суто історичний атлас (особливо, коли вийдуть його наступні заплановані томи) набагато ширше розкриває минуле нашої країни.

Книга видрукувана накладом 3000 примірників, ціна її становить 1600 грн. Співвідношення тиражу й ціни робить видання недоступним для широкого

¹ Дашкевич Я. Навколо історичного атласу України // Україна в минулому. – Т.4. – К., 1993. – С.163–211.

читача. Так доводиться платити за якісну поліграфію... Окремо варто сказати про розміри. Тримати в руках книгу вагою 2 кг дуже незручно. Для перегляду треба покласти її на стіл (не хочеться думати про те, що в когось із покупців цей фоліант може стати просто окрасою інтер'єру). Крім того, необхідність умістити в усе ж таки обмеженому обсязі атласу все багатство матеріалу призвело до того, що при гігантському розмірі сторінок основний текст набрано 3-міліметровим шрифтом, при цьому його розміщено у сім довжелезних стовпчиків, які не розбиті ніякими заголовками, що додатково утруднює читання.

Цікаво, що вихід першого тому атласу майже збігся у часі з публікацією першого тому історичного атласу Білорусії та історичної частини «Національного атласу Росії»². Українське видання надзвичайно позитивно виглядає порівняно зі своїм російським аналогом, адже всі вміщені тут карти створено спеціально для нього.

Концептуально атлас наслідує ідею Я. Дашкевича, висловлену у згаданій статті: показати територію України в рамках розселення українського народу в певний історичний період. За словами самого Ю. Лози, центральним місцем концепції атласу стало «відображення всього комплексу подій та явищ історії українського етносу в тих просторових межах, в яких він (етнос) перебував у відповідний історичний період. Це значить, що на мапах атласу, які відображують певний історичний проміжок, картографуванню підлягає та територія, яку український етнос заселяв у відповідний хронологічний період, без свідомого обмеження картографованої території сучасними політичними кордонами» (с. 5).

Водночас видання, що його розглядаємо, займаючись найдавнішими часами (глибина історичного простору – 1 млн років), не може послідовно керуватися цією ідеєю з тієї простої причини, що за палеоліту українського народу ще не було. Тобто, для таких періодів цей (як, зрештою, і будь-який національний) атлас змушений керуватися державно-ретроспективною концепцією: узяти межі сучасної держави й подивитися, що було на цій території 1 млн, 100 тис., 10 тис. років тому. Ідея вповні раціональна та прийнятна, тільки не народницька. Інакше й бути не може: працюючи з геологічними (а не історичними) інтервалами, ми не можемо спиратися на категорії, пов'язані з діяльністю людини (археологічна культура, народ, держава), тому що всі вони є дуже короткочасними як на прийнятій масштаб часу.

Ще одна провідна ідея атласу – тема «Україна в Європі». Подаючи на великих картах історичні явища на території нашої країни та прилеглих земель, автор дуже часто дає синхроністичну мапу – що у цей час робилось у всій Європі. Наприкінці атласу окремим блоком дано серію історичних карт Азії з особливою увагою до Великого Степу, що так само заслуговує на схвалення.

Видання охоплює період із найдавніших часів приблизно до кінця XIV ст. Деякі довідкові матеріали доведено навіть до кінця XV ст. Але атлас не містить жодних ознак належності до якоїсь серії. Мабуть, плануються томи, що висвітлюватимуть наступні періоди, але яка буде запропонована періодизація – на

² Большой исторический атлас Беларуси в трёх томах. – Минск, 2009; Национальный атлас России: В 4 т. – Т. 4: История. Культура. – Москва, 2008.

сьогодні не повідомляється, тобто хронологічна концепція витримує певну інтригу.

Окрім величезної кількості карт (близько 150 номерів, а під кожним номером може ховатися до 14 окремих мап), видання містить також серію науково-популярних нарисів, написаних провідними вітчизняними фахівцями. Наприклад, текст про трипільську культуру належить Н.Бурдо та М.Відейку, про різні аспекти життя Київської Русі – Л.Войтовичу, Н.Яковенко та ін. Така структура досить незвична для широкого українського читача, але добре відома тим, хто, наприклад, знайомий з авторитетним атласом світової історії від «Таймс» («The Times Complete History of the World»).

Текстів багато, і вони заслуговують на пильну увагу. Тут варто згадати, що історична частина «Національного атласу Росії» також містить розлогий коментар, а, наприклад, білоруські картографи обрали більш традиційний підхід, не супроводжуючи карти текстами. Треба відзначити, що за своєю якістю історичний коментар українського атласу видається набагато цікавішим і якіснішим порівняно з російським аналогом. Принаймні його створено спеціально для цього видання, а не перероблено з уже випущених довідкових публікацій (те ж саме стосується й історичних карт, які в російському атласі становлять собою здебільшого погіршені варіанти мап, уже опублікованих в атласах зі шкільного курсу історії, «Радянській військовій енциклопедії» тощо; утім, трапляються й оригінальні, принаймні не відомі рецензентам за іншими публікаціями, карти).

Також в атласі містяться хронологічні діаграми палеокліматичних умов, рівнів Чорного моря та інших фізико-географічних характеристик. Крім того, є багато ілюстрацій – археологічних артефактів, типових краєвидів, що неабияк збагачує зміст. Окремо слід відзначити велику серію виконаних З.Васіною реконструкцій давнього одягу³.

У книзі подано генеалогічні таблиці Рюриковичів, хронологічні таблиці князів, митрополитів, єпископів. Останні оформлені дуже своєрідно – у вигляді хронологічних стрічок, що дуже полегшує й унаочнює сприйняття. Наприкінці бачимо перелік основних джерел, використаних при створенні атласу. Загалом його зміст значно ширший за звичайну колекцію карт, відтак ця книга може стати у великій пригоді всім, хто прагне ознайомитися з минулим України на загальноосвітньому рівні, надто школярам та вчителям загальноосвітніх шкіл.

Але ми не розглядатимемо всі ці додаткові складові, а зосередимо увагу винятково на картах. Дуже своєрідним видається підхід автора до висвітлення неоднозначних питань історичного минулого. Замість того, щоб обрати якусь одну гіпотезу, проголосити її «єдино правильною» й відобразити засобами

³ Утім, їх науковість викликає заперечення (див.: *Реутов А., Вортман Д.* Як нам одягати прадавніх українців? // Критика. – 2005. – №6; *Синиця Є.* «Свята простота» або свідоме шулерство? (до адекватності науково-художніх реконструкцій Зінаїди Васіної у книзі «Український літопис вбрання») [Електронний ресурс]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/uk/Sci/HistCulture/AntiVasina.html>; *Лысенко С., Лысенко С.* О пределах возможностей в реконструкции костюма населения Украины эпохи бронзы [Електронний ресурс]: <http://www.myslenedrevo.com.ua/ru/Sci/HistCulture/AntiVasinaBronze.html>).

картографії, він подає серію однотипних мап під клішованим заголовком «Таке-то явище в поглядах таких-то вчених». Подібний підхід заслуговує всілякого схвалення. У таких варіантах подано карти «Розселення індоєвропейців» (с.58–59), «Племена Геродотової Скіфії» (с.81), «Походження слов'ян» (с.95–97) та ін. Розглядаючи їх, ми легко доходимо простого й однозначного висновку, що всі заторкнуті питання нез'ясовані та з'ясованими (принаймні за існуючих методик дослідження) бути не можуть.

На жаль, трапляються в картах певні (інколи достатньо суттєві) вади, багатьох з яких могло б і не бути. Перш за все, у легендах не однієї археологічної мапи читаємо: «Етнічні угруповання (археологічні культури)» (с.45 і далі). Але чи є підстави говорити, що буго-дністровська або трипільська культури – відповідники якихось етносів? У деяких випадках, коли нам відомий і археологічний, і етнічний поділ, ми бачимо їх розбіжності (класичний приклад – черняхівська культура). Така легенда карти створює видимість знання там, де його насправді немає⁴.

Серія карт на с.88–89 присвячена грецькій колонізації. Перша показує велике розселення стародавніх греків у масштабах від Іспанії до Азовського моря. Із рамкою наступних мап погодитися важко – вони відображають тільки Північне Причорномор'я. Оскільки грецька колонізація Чорноморського басейну становила собою єдиний процес (наприклад, «український» Херсонес був колонією «турецької» Гераклеї, та й античні джерела – твори Страбона чи Аріана – розглядають акваторію моря у цілому), так і належало б картографувати це історичне явище. Прикра помилка – використання неіснуючого нульового року, наприклад у таких інтервалах дат, як 250–0 рр. до Р.Хр. (с.74–75, 103 та ін.). На карті «Велике розселення слов'ян» (V–VI ст., с.108–109) у межиріччі Одера та Вісли позначено територію венедів. Чи це ті самі венеди III–IV ст., яких ми бачили на Середньому Дніпрі та Десні (карта на с.103, де їх ототожнено з носіями київської культури)?

Велика група зауважень стосується позначення на картах атласу державних кордонів у різні епохи. Наприклад, на с.115–117 показана Болгарія. Але чи є конкретні історичні дані, що місто Боржава на Закарпатті існувало в 880-х рр. і входило до її складу? На тій же карті (с.115) відображено державу Аскольда з центром у Києві. І знову питання – чи справді територія древлян була в її межах? Адже київські правителі остаточно підкорили цей народ після жорстоких війн середини X ст. Чи справді південна межа Аскольдових володінь сягала верхів'їв Інгулу та Інгульця й виходила до Дніпра між Пелом і Ворсклою? За князя Володимира цей південний кордон проходив по Стугні (с.151) – заперечень немає. За князювання Ярослава він проходив по Росі (с.159) – теж безсумнівно. На с.159 подано досить детальну схему оборонних ліній на півдні Русі. На правобережжі Дніпра ця смуга проходила по Росі, а на лівобережжі – по Сулі. На цій карті південний кордон Русі показано реалістично – у відповідності до оборонних рубежів. Така позиція кордону утримується до с.171 – мапи 1194 р. А вже на с.172–173, на картах першої половини

⁴ Див.: Клейн Л.С. Археологическая типология. – Ленинград, 1991. – С.145–153, 187–189.

XIII ст., ми бачимо цей кордон відсунутим до Кременчука, підстав для чого немає. І далі, на с.173, на загальній карті Русі 1132–1199 рр., кордон пішов на південь – усупереч тому, як його (правильно) показано на с.168–169, у серії мап для того ж періоду (1132–1194 рр.).

Змістовністю відзначається карта «Київська держава за Володимира (980–1015 рр.)» (с.151). Чітко показано основну політичну ідею правління цього володаря – рух на захід, який вилився у приєднання до Києва широкої (до 500 км) західної смуги від Німану до Дністра. Показано також походи на Волзьку Болгарію (985 р.) та Херсонес (988 р.). Водночас русько-візантійські політичні відносини відображено неповно – проігноровано боротьбу імператора Василя II з повстаннями Варди Фоки та Варди Скліра, в якій брало участь руське допоміжне військо. А це ж повний переворот у політиці Русі – замість того, щоб воювати з імператорами, як за Святослава (до речі, війна цього князя з Візантією показана аж занадто схематично й заслуговувала б на краще висвітлення, адже джерела описують її досить детально), Володимир вирішив їх підтримати, і цей союз (загально беручи) тривав аж до кінця існування Візантії. Та й узагалі походи руських військ у Малу Азію – тема достатньо цікава, придатна для картографування. На цій же карті південно-західна ділянка кордону впевнено перетинає Карпати, так, що вся територія сучасної Закарпатської області виглядає як підвладна Володимирові. А щоб ні в кого не було сумнівів стосовно спроможності київського князя контролювати ці досить віддалені землі, тут показано міста Ужгород та Боржаву, в яких, слід здогадуватися, картограф припускає наявність князівських фортець і залог. В Ужгороді виникнення укріплень на Замковій горі орієнтовно датують кінцем X – початком XI ст., а в Боржаві – XI ст. Обидві фортеці сучасні дослідники вважають угорськими, а не руськими⁵. Тож які конкретні історичні джерела вказують на перебування київських залог у цих замках? Таке ж питання постає при зображенні в атласі втрати Закарпаття за часів Ярослава Мудрого – на відповідній карті (с.155) стрілками показано навіть напрями угорської експансії, а на іншій (с.157) ця подія ще й точно датована – 1016–1018 рр.⁶

На тій самій карті велика частина території на правобережжі Дніпра, що охоплює південь сучасної Київщини, Черкаську, Кіровоградську, Вінницьку, Миколаївську, Одеську області та Молдавію, показано з таким поясненням: «Територія, над якою Русь утратила контроль в 980-х рр. унаслідок експансії печенігів». Утім, немає ніяких підстав уважати, що Русь бодай колись мала такий контроль. На цій та інших картах на позначення звичного всім Азовського моря бачимо напис «Меотида (Сурозьке море)». Проте «Сурозьке море» вперше й востаннє згадане в «Повісті про вбивство князя Михайла Ярославича» (1319 р.). Із контексту цього твору аж ніяк не зрозуміло, що його автор мав на увазі саме Азовське море⁷. Відтак назву «Сурозьке» щодо Азовського моря слід прибрати з усіх мап.

⁵ Гомоляк О.М. До питання про історію замків Закарпаття // Карпатика. – 2007. – Вип.36.

⁶ Про формування русько-угорського кордону див.: Юрасов М.К. Складывание русско-венгерской границы в X–XI вв. // *Rossica Antiqua* 2006: Исследования и материалы. – Санкт-Петербург, 2006. – С.297–313.

⁷ Див.: Вортман Д. Як Азовське море стало Сурозьким // *Ruthenica*. – К., 2011. – Т.Х.

На картах політичного розвитку Русі, починаючи з 1142 р., бачимо необґрунтоване розширення території Галицького князівства на південь. На раніших мапах його південний кордон зображено більш-менш реалістично – від гирла Калосу на сході до верхів'їв Серету й Черемошу, із чим загалом можна було б погодитися (утім, є питання, чи справді південний кут цієї території – пізніша Буковина – належав до Галича, адже тут не відомо жодної фортеці). На пізніших картах Галицьке князівство показано як таке, що володіє широкою смугою земель, обмежених Карпатами, Нижнім Серетом, Дунаєм, узбережжям Чорного моря і вододілом Дністра та Богу – тобто, приблизно територією пізнішої (XIV–XV ст.) Молдавії. Так само показано кордон на с.173 та 175 («Русь у 1132–1230-х рр.») і на всіх картах Галицько-Волинської держави (с.229 і далі). На с.231 («Галицько-Волинська держава в 1238–1264 рр.») це особливо добре видно. На цій території позначено такі міста: [Чечунь] (?), [Черн] (?) – на Пруті, [Сочава], Немеч, [Яський Торг], [Романів Торг], Берладь (?), Текуча, Малий Галич (на Дунаї), Білгород (на місці сучасного Білгорода-Дністровського). Але хоча Берладь і згадується в історичних джерелах, це місто досі не локалізоване (недарма ж проти нього стоїть знак питання). Назви, узяті у квадратні дужки, походять із пізнішого часу, за Данила Галицького вони не вживалися. Достеменно відомо, що Білгород у давньоруський час не існував. Про візити князя Данила на Дністер (Василів, Онут, Бакота) ми добре знаємо з літопису, але немає жодних відомостей про перебування будь-якого галицького князя ані на Текучі, ані на Дунаї, чи про війни Галича за ці землі. Усе це дає достатні підстави внести виправлення й у цьому місці атласу⁸.

На с.145 подано карту «Київська держава за князювання Ігоря (912–945 рр.)». Тут ми бачимо маршрути походів на Константинополь 941 р. (не вказується, що він був невдалим), а також 944 р., причому кінцева мета воєнної акції, закавказьке Бердаа, опинилося за обрізом мапи. Але ж виправа руського війська до Закавказзя – це те, заради чого варто було б розширити рамку карти! Також доцільно принаймні поставити знак питання біля початкового пункту цього походу, оскільки із джерел нам невідомо, звідки прийшли та й ким були ті «руси», що захопили Бердаа⁹.

Так само не поталанило походу Святослава 964–966 рр. на Хозарію: на с.149 не вмістилася крайня східна область, а на с.281 обрізано північну частину маршруту. Принагідно зауважимо, що Хозарський каганат в атласі взагалі не має щастя. Його територію показано на чотирьох картах (с.279, 281) від 630 до 1036 рр., але не як самостійну тему, а під заголовком «Кочові сусіди слов'ян і Русі». Такі суто хозарські теми, як походи на Закавказзя, війни з арабами, участь у міжнародній торгівлі, прийняття юдаїзму та ісламу, наявність писемності – не відображені на картах, хоча свого часу до Хозарії належала чи не половина сучасної України, одна з епонімних пам'яток хозарської культури – Верхній Салтів – знаходиться саме в нашій країні. Починаючи з часів

⁸ Див.: *Моця О.* Південні межі Галицького князівства в контексті вивчення південноруського прикордоння // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.)*. – К., 2005. – Вип.5.

⁹ Див.: *Плахонін А.* Походи русів на Каспійське море // *Енциклопедія історії України*. – К., 2011. – Т.8. – С.465–466.

Святослава (с.149) і далі бачимо Тмуторокань як володіння Русі, що не викликає заперечень. Але до нього приєднано, також без надійних джерельних підстав, Боспор (Корчів – Керч) і частину Керченського півострова¹⁰.

На с.159 подано шість карт, які відображають воєнно-політичні події князювання Ярослава Мудрого. Розглядаючи схему походів під Листвен (1024 р.), незрозуміло – хто ж вийшов переможцем у цій битві? Зауваження стосується не тільки окремої мапи – це загальна вада атласу щодо картографування війн. Не відображено останній в історії руський похід на Візантію 1043 р., виправи Володимира Ярославича проти фінських племен. На карті 1036–1054 рр. окремим кольором виділено Полоцьке князівство, натомість не бачимо Новгородського. До речі, тут же, на мапі 1015–1016 рр., позначено Київське, Полоцьке, Псковське й Новгородське князівства, тобто Ярослава на новгородському столі в 1015 р. вважають незалежним володарем.

На с.159 маємо карту «Київська держава за князювання Ярославичів (1054–1113 рр.)». Уже її назва містить суперечність, адже останній із синів Ярослава – Всеволод – помер 1093 р., а не 1113 р. На цій мапі територіальні одиниці Русі названо «волостями», а не «князівствами». Новація, як на наш погляд, не виправдана. До того ж не позначено Турово-Пінське князівство (навіть як «волость»), де княжив Святополк перед тим, як зійти на київський стіл.

На деталізуючих картах цього періоду (с.161–162) не знайшлося місця для другої русько-половецької війни 1093–1116 рр., хоча вона досить добре висвітлена в літописі та мала значні геополітичні наслідки включно з міграцією частини половців до Грузії (ця війна показана також на с.283, на карті «Русько-половецькі відносини 1060–1116 рр.», але у ще дрібнішому масштабі). І взагалі, слід зауважити, що воєнна історія, котра з усіх історичних явищ найкраще надається до картографування, геть не представлена в атласі у вигляді спеціалізованих карт, а там, де вона є, події подано надто схематизовано, із походами у вигляді прямих стрілочок, що з'єднують їх початок із кінцевою метою.

На карті подій 1057–1067 рр. (с.161) показано похід руських князів проти торків 1060 р. і як наслідок – переселення останніх на Нижній Дунай. А от розселення чорних клобуків над Россю не відображено, хоча всі автори, які писали про Русь XII ст., відзначали велику роль цих «своїх поганих» як в обороні проти половців, так і в боротьбі претендентів за київський стіл.

Наступна серія з 14 карт на с.168–169 присвячена політичним подіям 1132–1194 рр. Тут показано багато воєнних походів, причому виправи великого князя – червоним, а його супротивників – синім кольорами. Таким чином, Юрій Долгорукий, поки він ішов із Суздаля проти Ізяслава Мстиславича, був «синім», а коли посів київський стіл і далі переслідував Ізяслава до Волині – став уже «червоним». Це аж ніяк не сприяє розумінню карт.

Тридцятилітня війна Мономаховичів проти Ольговичів показана невідразно, хоча подробиць для картографування вона дає більше, ніж достатньо. Немає на карті втечі Святослава Ольговича перед Ізяславом у 1147 р., його

¹⁰ Див.: Чхаидзе В.Н. Тмуторакань – владение Древнерусского государства в 80-е гг. X – 90-е гг. XI вв. // Вестник Московского городского педагогического университета: Серия «Исторические науки». – Москва, 2010. – №1 (5).

відчайдушного контрудару, зустрічі з Юрієм у Москві (перша історично достовірна згадка про це місто). Князювання Ізяслава Мстиславича в Києві обмежене 1146–1148 і 1150 рр., для 1151–1154 рр. легенда подає, що місцевим князем був В'ячеслав Володимирович, хоча він у цей час сидів на київському столі разом з Ізяславом. Узагалі, характерне для Київського князівства спільне правління двох князів в атласі не відображене.

Невиразно показано й третю русько-половецьку війну 1180–1190-х рр. Ми бачимо лінію з датою «1185 р.», проведену від Новгород-Сіверського на південь, і ... все. Де військо супротивника, де була битва, хто кого переміг – нічого цього з карти зрозуміти неможливо. Звичайно, нема й контрудару Гзака на Путивль чи падіння Римова (ця війна показана ще на с.283, мапа «Русько-половецькі відносини 1161–1195 рр.», але в дуже дрібному масштабі).

На с.173 («Русь у 1132–1199 рр.») ми бачимо залиті різними фарбами князівства, але тепер це не «князівства» (як мало б бути), і навіть не «волості» (як на с.159), а «землі», що виступають і на решті карт шлюбної політики (с.194–197). Утім, маємо й винятки: «Велике князівство Володимирське» та «Велике князівство Рязанське» (хоча це останнє чергується з «Рязанською землею»). Яка ідея такої різноманітності назв для однотипних об'єктів – невідомо.

На наступній серії з 14 карт (с.170–171) подано політичний розвиток Русі в 1194–1246 рр. Не бачимо тут Липицької битви 1216 р. Проти Переяслава в період 1235–1239 рр. стоїть знак питання. Легенда пояснює: бракує даних про князя. Хоча добре відомо, що ніякого князя в Переяславі у цей час не було. На мапі 1241–1246 рр. показано територіальні втрати Русі від монголів: кордон земель, безпосередньо включених до складу Золотої Орди, позначено як вузьку смужку на південь від Сули, а Переяславщину, Київщину, Галицьке князівство заштриховано як «напівзалежні від Золотої Орди території» (тут автор іде за В.Єгоровим, котрий виділяв «буферні зони» між Ордою та Руссю)¹¹. Але насправді руські землі були не «напівзалежними», а залежними від монгольських ханів. А отже, не випадає й говорити про уявну «напівзалежність» прикордонної смуги. Достовірний факт про перебування в Каневі в 1246 р. монгольської адміністрації ніяк не відбито на цій карті.

На с.202–225 бачимо докладну, на восьми аркушах, мапу давньоруських поселень на території сучасної України. Відомі з письмових джерел та археологічних досліджень населені пункти подано на тлі річкової мережі та ландшафтів. Це одна з найцікавіших карт в усьому атласі, якою можна користуватись як довідковою, але з певними застереженнями. Якщо письмові джерела для її складання опрацьовано з вичерпною повнотою, то так не можна сказати про археологію. І ця нерівномірність впадає в око. Так, на с.212 бачимо густу мережу чорних точок – неукріплених сіл – довкола Дорогичина на Бузі, проте зовсім не бачимо таких сіл в окрузі Володимира. Мабуть, укладач карти мав під рукою гарний (тобто польський) довідник з археології Підляшшя, але не мав такого ж довідника по Волині. На с.225 у великому

¹¹ *Егоров В.Л.* Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С.36–44.

масштабі подано околиці давнього Києва. Як позитив треба відзначити відсутність Межигірського монастиря (отже вигадка про його заснування за часів Володимира Святославича відкинута). Але водночас не видно й літописної Желані (десь біля сучасних Жулян).

На с.226–227 подано довідкові таблиці давньоруських князівств (названих «землями»): для Новгороду – період 862–1478 рр., для Києва – 1054 (1132) – 1471 рр. Але не можна погодитися з кінцевими датами існування князівств Переяславського (1324 р.), Волинського (1452 р.), Галицького (1434 р.), Турівського (1521 р.), а Рязанське зникло не «близько 1520 р.», а таки в 1521 р.

На с.242–243 бачимо цінну економічну карту земель Південної Русі, а на с.251 – загальні картосхеми торговельних зв'язків. У цьому розділі відчувається брак демографічної мапи, бодай гіпотетичної. Немає також жодної карти скарбів – теми, дуже виграшної для картографування й одночасно важливої для економічної історії. Бажано було б показати знахідки руських, візантійських, європейських монет, саманідських диргемів, речові скарби.

На с.228–235 подано серію карт Галицько-Волинської держави для періоду 1199–1383 рр. На с.228–229 зображено походи князя Романа Мстиславича – як завжди у цьому атласі незрозуміло, з якою метою, проти яких супротивників і, зрештою, хто ж кого переміг? Стрілка з датою «1205 р.» веде від Галича до Завихоста – обізнаний читач знає, що Роман там загинув (хоча це факт неординарний – за всю історію Русі було лише кілька випадків загибелі князя в битві), а хто не знає, що відбулося під цим містом – той ні про що й не здогадається.

На с.231 (оглядова карта «Європа у 1262 р.») ми бачимо, що до складу держави ілханів включено Румський (Конійський) султанат та вірменське Кілікійське царство – насправді вони тільки сплачували данину монголам (на цій самій мапі як окрема держава показане Владимирське князівство, хоча є всі підстави вважати його складовою частиною Золотої Орди).

Великою вадою цих карт став неправдоподібний південний кордон Галичини, про що ми вже згадували. Але головна «родзинка» чекає на нас на с.233, де показано володіння князя Лева Даниловича. Тут не без здивування бачимо, що Київська й Переяславська землі в 1270–1301 рр. належали не кому іншому, як князеві Леву. Такий висновок робиться, за супровідним текстом Л.Войтовича, на основі даних пізнього й далекого від Русі джерела – «Книги знань», датованої приблизно серединою XIV ст., де описано «заочні» подорожі кастильського монаха-францисканця. Але ж немає жодних підтверджень цього факту ані у волинському, ані в новгородському чи владимирському літописаннях, ані в будь-яких інших джерелах¹².

На с.234–235 (карти 1323–1362 рр.) бачимо напис уздовж річки Бог «?Прославія» – слід гіпотези Я.Дашкевича¹³. Але на мапі немає її другого

¹² Оцінку «Книги знань» як джерела для історії України див.: *Русина О.* Історія Київського князівства XIV–XV ст. у світлі нових даних // *Україна крізь віки: Збірник наукових праць на пошану академіка НАН України професора Валерія Смоля.* – К., 2010. – С.184–202.

¹³ *Дашкевич Я.* Угорська експансія на золотоординське Поділля 40-х – 50-х рр. XIV ст. //

складника – угорського походу на оці «Прославію». Чи слід це розцінювати як певну обережність у ставленні до цього припущення? Також на картах немає походів Телебути та Ногая на Польщу (через волинські землі й за участі волинських князів; ці виправи показано лише на загальній мапі на с.285). Не бачимо й топографічних реалій ханських ярликів на землі України – ані Кам'янецької, ані Брацлавської тьми.

Тепер декілька зауважень із приводу генеалогічних дерев Рюриковичів, уміщених на с.176–182. Дуже багато дат, особливо народження, подано без зазначення, чи вони документально зафіксовані, а чи є результатом розрахунків істориків. Зринають у таблицях і справжні «мертві душі», наприклад дружиною князя Любарта Гедиміновича показана дочка князя Лева Юрійовича – Євфимія-Агрипина. Насправді обставини, за яких Любарт став волинським князем, невідомі, і шлюб з якоюсь руською княжною-спадкоємицею – це лише одна з гіпотез. Князі Четвертинські походять (с.180) від Олександра Четвертні, відомого у четвертій чверті XIV ст. Але навіщо цього Четвертню пов'язувати стрілочкою (нехай і пунктирною) з князем Юрієм Пінським (помер 1290 р.), останнім достовірним представником Рюриковичів? Як можна заповнити лакуну у сто років?

На с.184–187 подано хронологічні ряди правителів окремих князівств. У число галицьких князів потрапили польський король Ягайло (Владислав) та угорський Людовік, а на київському столі, якщо вірити таблиці, сиділи (після 1240 р.) Олександр Ярославич (він хоча б отримав ярлик на київське княжіння від монголів), Ярослав Ярославич, Лев Данилович, Станіслав-Терентій Іванович... Усі ці віртуальні князі княжили тільки на сторінках атласу. Це саме слід сказати й про міфічних «переяславських князів» Івана Дмитровича та Олега, які буцімто правили в 1300–1320 рр. (с.184)¹⁴. Ніяк не позначено особливий статус новгородських князів, котрі у XII–XIII ст. були не самовладними правителями, а тільки воєначальниками новгородського війська.

На с.190–197 подано серію карт, де відображено шлюбні зв'язки Рюриковичів – від Володимира Святого до середини XIV ст. Звичайно, вони були б змістовнішими, якби стрілки вели в напрямку, в якому наречених везли до шлюбу (патрилокальний шлюб). Майже всі дати шлюбів, проставлені в легендах до карт, є здогадами дослідників, а не документально зафіксованими фактами. На цих картах є стрілка від Києва до Константинополя – це шлюб князя Святополка Ізяславича з принцесою Варварою (Гриною), дочкою візантійського імператора Олексія I Комніна (серед дітей якого джерела не знають ані «Варвари», ані «Грини»). Можна напевно стверджувати, що цей шлюб вигадав автор «Четій Міней» Дмитрій Ростовський¹⁵.

На с.258 («Культура середини XIII – 1-ї половини XIV ст.») показано муровані фортеці в Білгороді-Дністровському, Хотині, Кам'янці-Подільському, Острозі як такі, що належать до даного періоду. Насправді всі вони – пізнішого

Україна в минулому. – К.: Л., 1994. – Вип.5. – С.32–65.

¹⁴ Див.: Русина О. Псевдокиївські князі XIII–XV ст. // *Ї* ж. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С.38–72.

¹⁵ Див.: Жарких М. Фальшиві київські мощі «святої Варвари» [Електронний ресурс]: <http://www.m-zharkikh.name/uk/History/FalseStBarbaraKyiv.html>

часу, не раніше кінця XIV ст. Недоречно виглядають на цих картах написи «К. Турівський», «К. Смолятич», «П. Милоніг» – замість «Кирило Турівський», «Климент Смолятич», «Милоніг-Петро». Неясно також, чому сюди не потрапили митрополит Іларіон, літописець Нестор, Серапіон Владимирський та інші достовірно відомі письменники. Виразно бракує карти міжнародних контактів давньоруської культури, де можна було б відобразити такі явища, як імпорт ікон із Візантії, руські рукописи в Європі, поширення руської писемної мови в Молдавії та Литві, паломництво, літературні зв'язки.

Окремий сюжет – монгольський похід 1223 р. і битва на Калці, що показано на багатьох мапах (с.171, 175, 275, 283, 285), але все якось нещасливо. Так, на с.283 бачимо концентрацію руських сил із Галича, Києва та бродників з Середнього Дону, їх об'єднання східніше Дніпра і марш далі на схід, до Калки. І все. Проти кого спрямовувалася ця виправа – з карти геть незрозуміло. На с.275 показано похід Джебе і Субудая 1220–1224 рр. в повному масштабі – від Балха через Іран, Закавказзя, Північний Кавказ, Приазов'я, Крим, Волзьку Болгарію і назад до Монголії. Це найкраща з усіх карт, яка демонструє світовий контекст битви на Калці. На с.175 більш детально показано західну ділянку цього походу – від Тереку до Дніпра і Волзької Болгарії; бачимо й битву на Калці, тільки не показано, із ким, власне, монголи билися. Ця інформація повторена на маленькій врізці на с.285. На с.171 стрілкою показано рух війська з Києва на Калку і зустрічною стрілкою – пересування монголів, але саму битву не позначено. Участь половців у цій війні проігноровано. Не відображено загальноруського характеру походу, так само помилково показано на с.283 місце зустрічі руських сил. Після перемоги на Калці монголи «навідали» південноруські землі, зруйнувавши Новгород-Святополчеський (біля сучасного Витичева на правобережжі Дніпра). До Києва їм залишалося 48 км – два денних переходи. Але на карті на с.175 показано маршрут руху монголів уздовж лівого берега Дніпра, доведений тільки до річки Псел (300 км від Києва), а Витичів, нанесений на цій же мапі, неначе й не був зачеплений подіями.

Анітрохи не краще показано похід хана Бату на землі Південної Русі. Його також показано на кількох картах (с.170–171, 231, 285). Найбільш прийнята маленька врізка «Європейські походи монголів у 1220–1240-х рр.» (с.285), котра охоплює територію від Уралу до Адріатичного моря. Тут нанесено битви 1238 р. на річці Сіть, 1241 р. – під Легницею та на річці Шайо. На мапі 1235–1238 рр. (с.171) похід Бату на Північну Русь показано, але без битви під Коломною, без облог Рязані та Владимира, без битви на річці Сіть і без облоги Козельська. На картах 1238–1240 рр. (с.170–171) є стрілки походу на Переяслав і від нього – на Чернігів 1239 р. Далі показано похід від Переяслава до Києва 1240 р. і далі – стрілки на Володимир, а від нього – на Галич, також 1240 р. Ця інформація повторена на с.231 і доповнена стрілками подальшого руху монголів від Володимира в Польщу і від Галича – в Угорщину. Похід монгольського війська від Галича на південь через Молдавію й Семигород, що його бачимо на с.285, тут не показано.

Насправді монгольські війська тричі приходили в Південну Русь, навесні 1239 р. вони зруйнували Переяслав, восени 1239 р. наближалися до Києва,

зруйнували Чернігів і рушили на схід, на Глухів та Путивль. Восени 1240 р. монголи здолали чорних клобуків і через Поросся (а не від Переяслава, як продемонстровано на картах атласу) підійшли до Києва. Не показана на мапі невдала спроба князя Мстислава Глібовича боронити Чернігів (у той час, коли інші князі рятувалися втечею в Польщу та Угорщину). Не відзначено міста, зруйновані степовиками. На жодній із карт немає дій монголів проти половців, на Північному Кавказі та Кримському півострові. Загалом слід визнати, що напад монголів, від якого загинула ціла Київська Русь, не знайшов в атласі адекватного відображення. На жаль, вітчизняне видання тут дуже поступається напрочуд розробленому висвітленню монгольської навали на Русь у білоруському історичному атласі, та навіть програє порівняно з історичним томом російського.

На с.285 подано загальну карту «Золота Орда і Східна Європа у 2-й половині XIII ст.». На ній ми вже бачимо просто Київську землю, а не князівство, а також зруйновані й покинуті на той час міста – Галич, Переяслав, Рязань (Стару Рязань, доценту знищену 1237 р.). Проти міста Булгар у гирлі Ками бачимо підпис «Тимчасова резиденція хана Золотої Орди в 1242–1254 рр.», хоча це не підтверджується тогочасними джерелами. Замість цього на карті можна було б показати достовірно зафіксоване переселення чорних клобуків із Поросся на Дон, поселення руських полонених на Дону та Волзі, Сарайську православну єпархію (на мапі «Київська митрополія, 2-га половина XIII – 1-ша половина XIV ст.» на с.263 її немає – Сарай зник за обрізом). Немає й боротьби Русі з хрестоносними орденами, навіть Раковорської битви 1268 р. чи меншого за розмахом, але краще знаного Льодового побоїща 1242 р. Ця тема взагалі не відображена на картах атласу, за винятком походу Данила Романовича проти невеликого ордену добжинських хрестоносців у 1238 р., але без битви під Дорогичином (мапа на с.231, з якої взагалі незрозуміло, що це була за виправа та проти кого).

На с.287 подано карту «Золота Орда і Східна Європа у XIV ст.». Тут досить докладно картографовано боротьбу Тохтамиша й Тимура, нанесено маршрути походів 1391 та 1395 рр., місця битв на річках Кундурча й Терек, навіть показано, хто з ким бився. Подано похід Мамаю 1380 р. на Куликове поле й саму битву, але з ким змагався Мамай – невідомо. Так само показано місце битви на Синій Воді в 1362 р., і знову незрозуміло, із ким, власне, воювали татари? Із численних татарських виправ на Північну Русь відображено тільки похід Тохтамиша на Москву (чомусь із датою «1381 р.» замість 1382 р.). Натомість не бачимо навіть нападу на Твер 1327 р. Немає також походів Ольгерда на Москву, боротьби Пскова з німцями, війн Золотої Орди з ільханами.

На с.290–295 окремо подано серію карт Криму III–XIV ст. Це безумовний великий плюс атласу. Цікавою є спроба картографувати всі п'ять кримських митрополій (у легенді вони названі «єпархіями»). Цю карту краще було б назвати не «Поширення християнства у Криму», а «Поширення православ'я у Криму» (адже в розглядуваний час на півострові були також католицькі й вірменські церкви, а у Кафі – навіть католицька єпархія). Із неправославних на карті показано тільки монастир Сурб-Хач без зазначення, що він – вірменський

і не належав до жодної з кримських митрополій. На мапі «Крим під владою Золотої Орди (1243 р. – 2-га половина XIV ст.)» бачимо засновані монголами міста Крим, Кирк-Єр та Бахчисарай. Із них тільки перший був справді заснований монголами у цей час. Кирк-Єр існував і раніше – він показаний навіть у цьому ж атласі на попередніх картах (починаючи з VI ст.) під назвою Чуфут-Кале. Бахчисарай виник у першій третині XVI ст.¹⁶

Явно бракує карти «Італійська колонізація Чорного моря». Саме Чорного моря, а не Криму – з тих самих міркувань, що вже були висловлені щодо грецького розселення. Звичайно, не завадила б і мапа «Місце чорноморських колоній у світовій торгівлі кінця XIII–XV ст.», адже це був рідкісний випадок, коли через наші землі проходила міжнародна торговельна вісь. В атласі також не вистачає карти «Ойкумена давньоруських літописів», де було б показано обсяг географічних знань Русі та її уявлення про сусідні країни. Величезною, непростенною як для нашого часу прогалиною вважаємо відсутність алфавітного покажчика.

Усі наші зауваження, однак, не перекреслюють великої подяки авторіві, який узявся за важливу й важку справу та довів її до кінця – хай до кінця лише першого тому, але ми впевнені, що побачимо другий, і дальші томи. А не помиляється лише той, хто нічого не робить. Цим ми докорити авторіві аж ніяк не можемо!

Три основних вади – недоступність для масового читача, незручність використання й огріхи змістового наповнення – легко можуть бути подолані в один крок. Треба випустити повнофункціональну електронну версію цього атласу, ціна якої буде однозначно нижчою, ніж паперового примірника. Ясна річ, що таке електронне видання можна (і навіть треба) зробити багатомовним, із можливістю довільного масштабування будь-якої карти, відображення шарів та об'єктів за вибором користувача, перспективою конструювати саморобні мапи з наявної бази. За кількістю комп'ютерів та інтернет-користувачів Україна не пасе задніх, і якщо одна з цілей атласу – «використання в навчальному процесі та виховній роботі» (с.5), то треба просто дати в руки усім бажаючим матеріал для самоосвіти. Тоді й сусіди України, побачивши, що є історичний атлас їхніми мовами, почнуть інакше дивитися на нашу історію.

¹⁶ *Гайворонский А.Е.* К дискуссии о дате основания Бахчисарая // II Таврические научные чтения, посвященные 80-летию Центрального музея Тавриды. – Симферополь, 2002; *Чорєф М.М.* К вопросу о дате основания Бахчисарая // Историческое наследие Крыма. – 2006. – №17.

**М.І.Жарких (Київ, Україна),
А.А.Галушка (Лондон, Великобританія)**

**Джерела з історії
Національно-визвольної війни
українського народу
1648–1658 рр.**

**Т. 1
(1648–1649 рр.)**

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ

**НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ
УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 1648–1658 РР. –
Т.1 (1648–1649 РР.) / Упор. о. Ю.Мишик. –
К.: Інститут української археографії
та джерелознавства ім. М.С.Грушевського
НАН України; Канадський інститут
українських студій (Едмонтон), 2012. –
680 с.**

Здійснена за останні два десятиліття публікація нових джерел із вітчизняної історії надає змогу дослідникам глибше проникнути в малознані чи призабуті її сторінки не лише сьогодні, а й у перспективі. Переважна більшість видань стосуються ХХ ст., і це не випадково, адже, на відміну від цивілізованого світу, багато подій та явищ останніх ста років в

Україні залишаються маловивченими або деформованими до невпізнанності з родимими плямами радянської епохи. Водночас побачили світ і цілий ряд вітчизняних джерел із ранньомодерної доби, серед яких вирізняються універсали гетьманів України Б.Хмельницького, І.Виговського, І.Брюховецького, І.Самойловича, І.Мазепи та інших, козацькі реєстри, насамперед 1649 р., Архів Коша Війська Запорозького. До цього переліку необхідно долучити і перший том документів, присвячений одній із найбільш епохальних подій в історії України, – «Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр.» (охоплює період від початку 1648 – до серпня 1649 р.). Книга видана Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України і Канадським інститутом українських студій (м. Едмонтон), упорядник – доктор історичних наук, професор, протоієрей УПЦ Київського патріархату о. Юрій Мишик.

Частина археографічної спадщини Національно-визвольної війни середини XVII ст. уже побачила світ у вітчизняних виданнях попередніх двох століть, незважаючи на несприятливі умови царської та радянської доби. У цих публікаціях містяться джерела, які зберігаються здебільшого поза межами України, у російських та польських архівах. Водночас політична заангажованість та малотиражність видань унеможлиблює їх активне використання в наукових дослідженнях. Відтак логічно, що завданням рецензованого збірника стало заповнення означеної прогалини публікацією комплексу джерел із вітчизняних та зарубіжних архівосховищ і бібліотек. Серед них упорядник виділяє польські – Головний архів давніх актів (Варшава), відділи рукописів Національної бібліотеки та Варшавського університету, бібліотеки Музею Чарторийських, Польської академії наук, Ягеллонського університету. Вітчизняні установи представлено Центральним державним історичним архівом України (м. Київ),

Національною бібліотекою України ім. В.І.Вернадського, Дніпропетровським національним історичним музеєм ім. Д.І.Яворницького. Серед інших зарубіжних слід назвати Російський державний архів давніх актів (м. Москва) і Російську національну бібліотеку (м. Санкт-Петербург).

У передмові до збірника зазначається про необхідність критичного ставлення до переважної більшості джерел, які походили з польсько-шляхетського табору. Водночас наявні документи, створені у середовищі українських повстанців, незважаючи на нечисленність, дозволяють яскравіше уявити розгортання воєнних кампаній, простежити настрої у Війську Запорозькому, плани гетьмана Б.Хмельницького та його соратників у перший період національно-визвольної війни. Тут же містяться пояснення до текстів різними мовами і їх переклад українською та характер археографічного опрацювання матеріалу.

Кореспонденція урядовців Речі Посполитої М.Потоцького, А.Киселя, М.Остророга й інших містить велику тривогу з приводу початку козацького повстання в Україні. Вони наголошують на масштабах виступу, союзі Б.Хмельницького з кримським ханом, їхніх планах «спустошення добр Речі Посполитої», дають рекомендації можновладцям негайно збирати сили для підтримки коронного війська в Подніпров'ї. У «новинах», нерідко з вуст перебіжчиків, переповідається про маршрут козацького війська, приєднання до нього реєстровців, подано детальний опис битв на Жовтих Водах та поблизу Корсуня у травні 1648 р. Лист Б.Хмельницького до короля Речі Посполитої Владислава IV засвідчує причини виступу Війська Запорозького (а саме протидія магнатському свавілля) та запевнення монарха в готовності «віддатися на послуги його королівської милості».

Досить яскраво в документах висвітлено бойові зіткнення повстанців, зокрема під керівництвом полковника М.Кривоноса, із військами можновладців на Поділлі та Волині влітку 1648 р. Про це йшлося і в листах папських нунціїв Камілло де Мелца та Джованні де Торреса до римської курії. Водночас про неоднозначність цих подій свідчить універсал Б.Хмельницького від 30 липня, виданий у Паволочі. Гетьман покладає відповідальність за загострення збройного протистояння на Я.Вишневецького, натомість під загрозою смертної кари наказує не вступати до маєтностей іншого руського князя – Д.Заславського, який засвідчив «велику милість Війську Запорозькому». Ходом повстання в Україні цікавилися і володарі сусідніх земель – Молдавії, Литви, Трансильванії, що фіксує тогочасна кореспонденція.

Повідомлення з табору коронних військ, переписка урядовців та щоденник Пилявецької битви дають уявлення про розмах воєнної кампанії на Поділлі, протиборство між керівниками коронного війська Речі Посполитої – Д.Заславським, М.Остророгом і О.Конецьпольським, військову тактику сторін та людські втрати.

У листах шляхтичів з обложеного в листопаді 1648 р. козаками Замостя містяться заклики до припинення «пролиття християнської крові», прохання до Б.Хмельницького не руйнувати їхніх маєтностей і сподівання на якнайскоріше досягнення миру. З іншого боку, послання литовського гетьмана Я.Радзивілла до Б.Хмельницького засвідчує про небажання протестантського можновладця

брати участь у війні з козаками на боці Речі Посполитої. Водночас Я.Радзивілл сподівався на успішне завершення роботи урядової комісії для «спокійного загашення цієї внутрішньої пожежі».

Надзвичайно цікавим видається варіант польсько-української угоди, який розглядався в Переяславі в лютому 1649 р. на переговорах гетьмана Б.Хмельницького з королівським комісаром А.Киселем. Зокрема, йшлося про необхідність скасування в Україні унії і залишення конфесій православної та католицької. Коронне військо не мало б розташовуватися східніше Кам'янця та р. Горинь.

Різноманітні матеріали, що відбивають події весни 1649 р., підтверджують тезу про підготовку обох сторін до продовження воєнного протистояння. Занепокоєння в польському таборі додавало й обрання нового правителя Трансильванії – Дєрдя Ракоція II, який претендував на польський трон. Нотки відчаю стосовно мирного майбуття звучать і в листі А.Киселя до Б.Хмельницького з Гощі від 23 травня. Литовські урядовці доносили про концентрацію козацьких військ у Гомелі, Любечі, Чернігові та Стародубі. Цілий ряд повідомлень стосувалися просування коронних сил через Красилів, Купіль, Брагин.

Великим масивом представлено матеріали літньої кампанії 1649 р. на Поділлі та в Білорусії. Списки козацьких полків наводяться з прізвищами їхніх очільників та числом вояків. Опис Зборівської битви репрезентовано щоденником невідомого автора (на думку упорядника, від належить А.М'ясківському) та німецькомовним «летючим листом» із детальною інформацією про її учасників. Аналогічні свідчення можна почерпнути з уривків табірною щоденника литовського князя Я.Радзивілла про Лоївську битву, що відбулася в липні 1649 р.

Друга частина збірника містить різноманітні пізніші свідчення літературного характеру про події в Україні 1648–1649 рр.: літописні згадки, віршовані твори, хроніки, у тому числі іноземні, публіцистичні трактати. У додатках представлено рефести і переклади без польських оригіналів та коментарі. Логічним завершенням видання стали добре впорядковані іменний та географічний покажчики.

Таким чином, збірник документів проливає нове світло на воєнно-політичні події початку Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Він може бути корисним не лише для науковців, викладачів та студентів вишів, а й усіх, хто цікавиться історією України ранньомодерної доби. Сподіваємося, що найближчим часом побачать світ два наступні томи цього видання.

В.О.Шербак (Київ)

НАРИСИ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 років

КНИГА 2

НАРИСИ ІСТОРІЇ

УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ 1917–1921 РОКІВ:

У 2 кн. / Авт. кол.: В.Ф.Верстюк та ін. –

Кн.2. – К.: Наукова думка, 2012. – 462 с.

У 2012 р. побачила світ друга книга фундаментального дослідження «Нариси історії Української революції 1917–1921 років» за загальною редакцією академіка Валерія Смоля. Серед авторів тому відомі фахівці з історії цієї революційної доби – Владислав Верстюк, Руслан Пиріг, Олена Бойко, Олександр Рубльов, Олена Михайлова, Олег Павлишин, Станіслав Кульчицький та Геннадій Єфіменко. Першій книзі, виданій 2011 р., наукова громадськість уже дала схвальну оцінку (див., напр., №3 «Українського історичного журналу» за 2012 р., с.210–214). Крім того,

«Нариси...» потрапили до XIV Всеукраїнського рейтингу «Книжка року-2012» у номінації «Дослідження/документи» (див. випуск часопису «Україна молода» від 6 березня за цей рік, с.13).

Вихід цієї праці – спроба підбити підсумок понад двадцятирічному вивченню Української революції 1917–1921 рр. сучасною історіографією. Аналіз тексту підтверджує, що головним методологічним підходом авторів стала державотворча оптика. Використовуючи її, дослідники зуміли переглянути багато суперечливих інтерпретацій періоду 1990-х рр., що виникли під впливом ситуативного історіографічного поділу науковців на «уенерівців» і «гетьманців». Така концептуальна ревізія призвела до опису революції в рамках контекстуалізації історичної дії та процесу. Структура «Нарисів...» відображає найважливіші сюжети з позиції національного наративу. За своєю концепцією рецензована праця в повній мірі відповідає мові історичного самопису і поставленим завданням, що окреслені у вступі до першої книги. Друга хронологічно охоплює період із листопада 1918 по кінець 1920 рр. Такі межі дозволили відобразити найбільш значимі політичні та соціально-культурні аспекти революційного часу.

Почергово як самостійні сюжети представлено розділи, присвячені УНР доби Директорії, Західноукраїнській Народній Республіці, більшовицькій експансії в Україну, а також оригінальний сюжет з історії білого руху в Україні. Висвітлення останньої проблеми свідчить, що авторський колектив заявив про плюралістичний характер парадигми Української революції. Зауважимо, що такий підхід є новаторським і в українській історіографії в такому обсязі раніше не застосовувався.

Розглядаючи період Директорії Української Народної Республіки (розділ IV), науковці основну увагу приділили державотворчому процесу,

політичному життю країни, гострим проблемам внутрішньої і зовнішньої політики, спільній збройній боротьбі українських армій у 1919 р., а найбільше – залученню польського чинника до визволення УНР від більшовицького режиму. Аналіз цього тексту переконує, що вчені правильно розставили акценти. Не тяжіючи до підтримки тих чи інших учасників державно-політичного процесу, вони дотримуються об'єктивного підходу, який, з одного боку, розкриває пошук моделі влади, а з іншого – плюралізм проектів її організації, від радянської (диктатура пролетаріату) до трудового принципу. Підсумовуючи роботу Трудового конгресу України, автори книги наголосили, що рішення, ухвалені ним, «не стали остаточними у визначенні політичного курсу УНР і не згуртували політичні сили» країни (с.17), хоча зібрання й ухвалило низку рішень, спрямованих на цілісність і самостійність республіки. Відсутністю політичної єдності, розколом у національній демократії, намаганням Директорії забезпечити компроміс між крайніми політичними силами, неефективною зовнішньою політикою (дотримання нейтралітету в міжнародних відносинах) пояснюють історики зміну курсу від соціалістичного до правого в умовах другої радянсько-української війни. Перебуваючи у вкрай драматичному становищі, новий уряд, на жаль, не впорався як із внутрішніми, так і зовнішніми викликами, що спричинило урядову кризу, поразки на фронтах і суспільну апатію. Цікаво, що автори розділу не оминули такого явища, як єврейські погроми, котрі пов'язували з «низькою дисципліною і моральним станом війська, антисемітськими настроями, поведінкою єврейського населення». Причому це стосувалося не лише української армії, а й білогвардійської, червоної та польської (с.28). Цілком погоджуємося з твердженням про моральну, але не юридичну відповідальність Симона Петлюри за «українську» складову цього ганебного явища.

Дослідники не обійшли увагою опозиційну діяльність Комітету охорони революції в Кам'янці-Подільському, кількарізні спроби непокірних отаманів припинити боротьбу українського війська на фронті проти більшовиків чи здійснити державний переворот, що свідчило про слабкість режиму УНР.

Окремим сюжетом висвітлено діяльність Директорії й Ради Народних Міністрів Української Народної Республіки з початку червня до середини листопада 1919 р. в Кам'янці-Подільському – тимчасовій столиці держави (автори позначають цей період терміном «Кам'янецька доба»). Важливе значення для розширення територіального простору УНР мав перехід Української галицької армії на територію Наддніпрянської України, що стало визначальним фактором у політичних процесах і сприяло спільному походу українських частин на Київ та Одесу. Водночас, ця подія не забезпечила політичної єдності між двома державними центрами, які демонстрували «відмінні погляди на внутрішню й зовнішню політику» (с.50). Переконаливим є твердження про політичну несуголосність урядів УНР і ЗУНР та суперництво за підпорядкування збройних сил, що спричинило, на думку авторів, «не лише військову поразку, а й послаблення визвольного руху загалом» (с.58).

Досить виважено висвітлюються надзвичайно складні українсько-польські відносини, яким судилося перерости у стратегічні. Попри свої відмінні цілі у

зовнішній політиці, головно проблему Східної Галичини, обидві країни зблизилися й уклали Варшавський договір (його не підтримала більшість українських демократів), який дав УНР «стратегічного союзника у війні з радянською Росією» (с.90). Спільна воєнна кампанія (за домінуючої ролі II Речіпосполитої) з кінця квітня до середини жовтня 1920 р. не дала очікуваного результату. Такий фінал радянсько-польської війни автори схильні пояснювати тактичними помилками у травні – червні 1920 р., а також відсутністю політичної волі розвивати успіх київського походу (с.115). У результаті було втрачено ще один шанс відновити на території Наддніпрянщини владу УНР.

У наступному розділі досліджуються розпад імперії Габсбургів, виникнення і діяльність Української Національної Ради, українсько-польська війна (бої за Львів), проголошення ЗУНР, об'єднавчий процес останньої з УНР, державне будівництво та розгортання суспільно-політичної кризи республіки в першій половині 1919 р., національна політика, а також воєнні невдачі галицької української держави.

Цілком справедливо зазначається, що український політичний провід останніх днів існування австро-угорської монархії покладав марні надії на легітимне вирішення «українського питання» Віднем. Така орієнтація, з одного боку, робила його слабкою силою, а з іншого – у невігідному світлі представляла західноукраїнський політикум перед Антантою. Кроком уперед стало створення Української Національної Ради, утім вона не відразу підтримала проект входження західноукраїнських земель до єдиної української держави, що, на думку авторів книги, пояснюється «процісарськими ілюзіями».

Проголошення ЗУНР знаменувало появу західноукраїнської держави, дало поштовх до розбудови основних державних структур. Утім, історики наголошують, що ЗУНР не мала «сильної центральної влади», і через це «державний апарат робив наголос на широку ініціативу повітових національних рад». У підсумку ЗУНР удалося створити ефективний адміністративний апарат, якого, на переконання науковців, не було в Наддніпрянщині. Це досягнення стало наслідком схильності галичан до суспільної самоорганізації (с.168).

Суперечності між українцями та поляками у Східній Галичині призвели, як показано у «Нарисах...», до збройного конфлікту. У центрі протистояння опинився Львів, який перейшов під польський контроль. Автори роблять висновок, що перемога у Львові ще більше віддалила польську сторону від розуміння природних прав і прагнень українського народу, зміцнила шовіністичні настрої й, урешті-решт, спричинилася до формування такої державної політики Польщі в українському питанні, яка в історичній перспективі не могла мати жодних шансів на успіх (с.173). Невипадково неприязнь і ворожнеча дедалі наростали. Найбільш постраждалою від польської агресії виявилася єврейська громада Львова (у праці наведено дані про жертви двох єврейських погромів, учинених поляками). Певну допомогу у формуванні галицького війська надала Директорія УНР, але цього було замало.

Розглядаючи об'єднавчий процес УНР і ЗУНР, автори наголошують, що перші спроби його припадають ще на гетьманство Павла Скоропадського, утім основні зусилля верхів щодо «державної злуки» доклали за часів Директорії,

коли ідею соборності масово підтримали у Східній Галичині, Північній Буковині та Закарпатській Україні. Ухвалення Акту злуки Трудовим конгресом України суперечило законодавству про владу (ТКУ і Директорія були верховною владою для УНР, але щодо західноукраїнських земель, то закон не конкретизував їх повноважень). Звідси робиться правомірний висновок, що система автономного управління ЗУНР уникала підпорядкування верхній владі об'єднаної УНР. Водночас включення галицької делегації до складу Трудового конгресу «робило можливим вплив членів УНРади на законодавчу діяльність у Наддніпрянській Україні» (с.189). Той факт, що впродовж першої половини 1919 р. детальні умови об'єднання так і не було узгоджено, свідчить про те, що «жодна зі сторін не була зацікавлена у чіткому правовому врегулюванні злуки. Директорія – через небажання вступати у війну з Польщею, західноукраїнське керівництво – через несприйняття соціальних реформ, декларованих наддніпрянським урядом» (с.190). Із цим важко не погодитися. Також аргументовано піддається сумніву правомірність терміна «ЗО УНР», який, на думку вчених, є самоназвою, узятою до вжитку суто галицьким керівництвом (у документах Директорії чи Ради Народних Міністрів УНР таке формулювання не зустрічається). Зазначена юридична недосконалість актів об'єднання давала можливість обом сторонам самостійно діяти у зовнішньополітичному напрямі (с.202).

У першій половині 1919 р. ЗУНР переживала складні політичні й соціальні проблеми. Розглядаючи їх, автори відзначають, що «у середовищі української спільноти Галичини в процесі державотворення виник конфлікт соціальних інтересів», адже основна маса населення не відчула покращення у цій сфері. Крім того, мали місце випадки антиурядових збройних виступів військових частин. Спростовуючи інтерпретацію радянських істориків, які, наприклад, у Дрогобицькому повстанні 14 квітня 1919 р. бачили «апогей класової боротьби галицьких робітників проти "буржуазно-націоналістичного" уряду ЗУНР», автори доводять, що цей виступ мав не політичну, а соціально-економічну природу (с.212–215). Вельми доречним у «Нарисах...» став аналіз національної політики західноукраїнської влади, яка зуміла надати соціальну та гуманітарну підтримку мешканцям галицьких міст, забезпечити участь представників нацменшин у роботі міських рад та ін.

Важливе значення для розуміння долі революції має виклад про більшовицьку експансію в Україну, наслідком чого стало проголошення на її території у грудні 1917 р. радянської влади, джерелом якої був не український народ, а Раднарком РСФРР (с.263). Проте радянська республіка проіснувала недовго, оскільки австро-німецька армія витіснила більшовиків з української території. Наступна спроба встановлення більшовицького режиму в Україні припала на кінець 1918 – серпень 1919 рр. і пов'язана вона з наступом Червоної армії РСФРР. Незабаром більшовики сформували таку систему місцевої влади, яка, насаджуючи політику «диктатури пролетаріату», беззастережно виконувала накази Кремля і «виявилася занадто далекою від народу» (с.289). Науковці стверджують, що у 1919 р. російські більшовики розглядали Україну лише як джерело паливних і продовольчих ресурсів, а також життєвий простір для

створення нової імперії. Крім того, звідти розпочався «експорт» практики комуністичного будівництва. Як зазначається у праці, саме це дало поштовх до розгортання повстанського руху в Україні, викликало «могутні антибільшовицькі повстання, які, зрештою, і змели більшовицьку владу» (с.313).

Після перемог Червоної армії в Україні над денікінцями тут було відновлено радянську республіку і повторно запроваджено політику воєнного комунізму. Аналізуючи негативний досвід протистояння прихильників диктатури пролетаріату і антикомуністичних сил, автори книги роблять висновок, що на початку 1921 р. повстанський рух став останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовиками (с.413). Це змусило їх піти на компроміс із селянством, що дозволило таким чином утвердити радянську владу в Україні, надавши їй, принаймні зовні, національних форм державності (с.414).

Ще однією великою темою наукової праці став вплив білого руху на події в Україні. В окремому розділі історики проаналізували взаємовідносини між цим рухом і Українською Державою 1918 р., встановлення в Наддніпрянщині денікінського режиму у серпні – жовтні 1919 р., спробу збройних сил генерала Петра Врангеля продовжити боротьбу з більшовизмом у 1920 р.

З'ясовуючи долю революційних і державотворчих процесів в Україні в контексті білого руху, автори «Нарисів...» доречно наголошують, що його ідеологія базувалася на загальноросійській державній ідеї, яка, природно, суперечила гаслам національних рухів народів Росії. Незалежність УНР російські білогвардійці сприйняли як «сепаратизм», що перешкоджав встановленню «великої, єдиної Росії». За гетьманату Павла Скоропадського вдалося досягти певної взаємодії з Військом Донським, схваленої Німеччиною. Що ж до Добровольчої армії, то з її командуванням мала місце прихована конфронтація. Хоча це й не стало перешкодою в наданні гетьманом допомоги російським офіцерам, які перебували на українській території. Після падіння гетьманату білий рух став в Україні однією з головних сил, що у ході громадянської війни змагалася за владу на її теренах (с.429). Авторі наводять численні факти встановлення білогвардійського контролю над містами. Протилежні процеси відбувалися у селах, де розпочався масовий повстанський рух. Антиукраїнські заходи денікінського режиму викликали значне невдоволення серед українців. Соціальна і політична реставрація дореволюційних порядків у сфері аграрного й робітничого законодавства, ліквідація місцевого самоврядування і рад стали причинами антиденікінських виступів під соціальними і національними гаслами (с.443).

Опонент політики Антона Денікіна з білого табору генерал Петро Врангел, очоливши Збройні сили Півдня Росії, вніс певні зміни до своїх дій, зайнявся згуртуванням усіх російських антибільшовицьких сил. Моральна підтримка надавалася їй національним утворенням. У військовому сенсі білогвардійці уже не могли протистояти Червоній армії, що в підсумку і визначило їх поразку (с.458).

Автори двотомника достатньо повно відтворили історичну картину Української революції 1917–1921 рр. Однак існує ще низка питань, котрі можуть пояснити перебіг революційних подій у контексті світової історії. Сьогодні варто з'ясувати рівень феноменальності цієї події. Адже Мексиканська революція

1910–1917 рр., Ірландське «пасхальне» повстання 1916 р., Турецька війна за незалежність 1919–1923 рр. переконують у певній циклічності історичного процесу (за Карлом Ясперсом). В основі національних революцій на початку ХХ ст. лежала антиколоніальна ідеологія, яка проголошувала ідеї визволення народів та боротьбу проти імперій. Характерно, що найсуттєвішу роль у середовищі національних рухів відігравала етнічна концепція нації. Поряд із цим існують приклади поліетнічного формування національних держав у Центрально-Східній Європі – Чехословаччина та Королівство сербів, хорватів і словенців. В історії Української революції поєдналися аналогії з обома напрямками формування національних держав на початку ХХ ст. Тож розробка таких сюжетів може окреслити європейський та російський вимір тих подій.

Аналіз подій Першої світової війни на українських територіях може показати динаміку наростання соціального радикалізму й національної консолідації етнічних спільнот. Відтак включення Великої війни до парадигми Української революції має перспективне значення¹. Такий ракурс дозволить переорієнтувати дискурс революції до проблем соціальної історії, культурних конфліктів та співіснування різних лояльностей. Вивчення суспільного сприйняття й уявлень населення може підтвердити націєцентричну або показати іншу оптику Української революції.

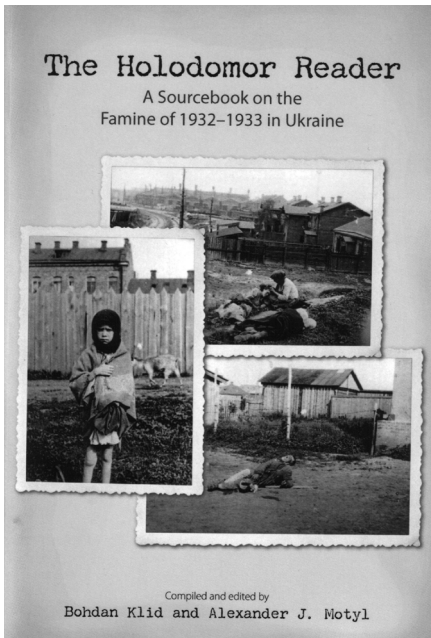
Не менш важливим та амбітним завданням є розв'язання проблеми завершення революції, введення життя у правове поле, перехід суспільства до буденних, мирних форм існування, згасання пасіонарної енергії, що, на жаль, залишилося поза увагою дослідників. На наш погляд, таке масштабне академічне видання мало б завершуватися й відповідними, до глибини описаного матеріалу, висновками. Очевидно, це розуміли й автори, коли стверджували, що по закінченні праці «залишилось чимало великих і малих тем, які не вдалося розкрити як за браком часу, так і через жорстко визначений обсяг книги» (с.461).

Підсумовуючи, слід зазначити, що рецензоване видання є не лише цінним внеском у новітню історіографію проблеми, а й має стимулююче значення для розгортання подальших досліджень з історії Української революції 1917–1921 рр. Сподіваємося, що двотомник стане додатковим імпульсом у переосмисленні проблематики цієї епохальної події в напрямі дослідження долі людей і трансформацій різних влад, а також вивчення колоніального досвіду суспільства. Очевидно, що вихід третьої книги може стати завершальним акордом щодо розуміння сучасної парадигми Української революції.

Загалом підготовка і публікація праць такого ґатунку переконує у продуктивності колективної дослідницької діяльності, яку продемонстрували академічні вчені. Як видається, обидві книги «Нарисів історії Української революції 1917–1921 років» через певний час стануть класикою національної історіографії. «Habent sua fatta libelli», – як говорили давні римляни. І доля їх вічна.

¹ Szporluk R. The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States // Review. – 1978–1980. – Vol.XIV. – №37/38. – P.267–271; Грицак Я. Українська революція 1914–1923: нові інтерпретації // Україна модерна (Львів). – 1999. – Ч.2/3. – С.254–269.

О.М.Завальнюк (Кам'янець-Подільський)

**THE HOLODOMOR READER: A SOURCEBOOK
ON THE FAMINE OF 1932–1933 IN UKRAINE /**
Compl. and ed. by B.Klid, A.J.Motyl. –
Edmonton; Toronto: Canadian Institute
of Ukrainian Studies Press, 2012. – 386 p.

**ХРЕСТОМАТІЯ ГОЛОДОМОРУ: ДЖЕРЕЛА
З ІСТОРІЇ ГОЛОДУ 1932–1933 РР. В УКРАЇНІ /**
Упор. та ред. Б.Клід, О.Мотиль. – Едмонтон;
Торонто: Вид-во Канадського інституту
українських студій, 2012. – 386 с.

2000-ні рр. стали періодом інтенсивної наукової розробки істориками проблематики Голодомору 1932–1933 рр. Зокрема, було підготовлено системні студії, тривало опрацювання найбільш складних аспектів, проводилося методологічне та філософсько-іс-

торичне осягнення трагедії, видавалися збірки джерел. Безумовно, провідну роль тут відігравали українські дослідники¹. Цьому сприяли велика увага громадськості та держави до цієї сторінки минулого. У 2010-х рр., після періоду історіографічних «бурі та натиску», тематика Голодомору все більше переходить у формат «звичайних» наукових тем, що супроводжується певним спадом суспільної уваги та закономірним зниженням політизації. Одночасно з цим тема стає звичайною і для західної історіографії.

Свідченням таких тенденцій стало англomовне видання «Хрестоматія Голодомору: Джерела з історії голоду 1932–1933 рр. в Україні». Акумуляовані в останні десятиліття історичною наукою знання з цієї проблеми циркулювали переважно в україномовному середовищі та у вузькому колі західних спеціалістів. Водночас аудиторія, яка зацікавлена в осягненні історії Великого голоду, значно ширша, особливо це стосується англomовного світу. Тож нове видання Канадського інституту українських студій саме й покликане заповнити цю прогалину. Як зазначають його упорядники та редактори – Богдан Клід і Олександр Мотиль, – актуальне завдання публікації полягає в наданні широкого кола необхідних матеріалів студентам, науковцям, а також усім, хто прагне мати загальне уявлення про цю сторінку української історії (с. XXIX).

Перед тим, як перейти до розгляду самого видання, приділимо увагу концептуальним поглядам його упорядників. Б.Клід (Канадський інститут

¹ Див., напр.: Голод 1932–1933 років: причини та наслідки. – К., 2003; *Кульчицький С.* Демографічні наслідки голодомору 1933 р., *Сфіменко Г.* Всесоюзний перепис 1937 р. в Україні: документи та матеріали. – К., 2003; *Ганжа О.* Опір селянства України політиці суцільної колективізації // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки. – Вип.10. – К., 2004. – С.235–250; Голодомор в українському селі // Історія українського селянства. – Т.2. – К., 2006; *Марочко В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні. – К., 2007; *Кульчицький С.* Голодомор 1932–1933 рр. як геноцид: труднощі усвідомлення. – К., 2007; Великий голод в Україні в 1932–1933 рр.: У 4 т. – К., 2008.

українських студій) та О.Мотиль (Ратгерський університет) – знані спеціалісти з політичної історії України. Вони розглядають Голодомор у контексті більш тривалого історичного періоду, зазначаючи: «Хоча корені геноциду уходять у провал національно-визвольних змагань 1917–1922 рр., коли більшовицькі сили, зосереджені в Росії, зламали український рух за незалежність, сталінська кампанія геноциду розпочалася 1929 р., досягла апогею в 1932–1933 рр., і закінчилася десь у 1930-х рр., можливо разом із Великим терором 1937–1938 рр.» (с.ХХХ). Дослідники однозначно трактують Голодомор як геноцид (саме як геноцид українців, с.ХХХІ), базуючись на інтерпретації Рафаеля Лемкіна, котрий першим запровадив цей термін у 1944 р. На думку Б.Кліда та О.Мотіля, невизнання Голодомору геноцидом пов'язане частково з політичним порядком денним, а частково – з консерватизмом академічної науки (зокрема, вони наводять приклад, що про явище іглобалізації науковці заговорили на 20 років пізніше за політиків та бізнесменів).

Як зазначають упорядники, при доборі матеріалів для видання вони переслідували три основних цілі. По-перше, подати широку картину історії Голодомору через велику кількість та розмаїття джерел і студій. По-друге, ввести читачів в історичний контекст трагедії, а також показати, як вона усвідомлювалася та інтерпретувалася міжнародною громадськістю й українцями поза межами радянської України. По-третє, показати національну специфіку та наслідки Голодомору, його зв'язок із націоналізмом і національним питанням у СРСР. Останній критерій, на думку упорядників, – принциповий у дискусії з тими дослідниками, котрі намагаються інтерпретувати Голодомор переважно крізь призму класової боротьби й не вважають його спрямованим проти українців.

Хрестоматія складається з шести блоків: наукового, юридичного, свідчень очевидців, свідчень осіб, які пережили Голодомор, офіційних документів, уривків із художніх творів. Кожному блоку передують коментарі упорядників, які вводять читачів в інтелектуальний та історичний контекст представлених текстів і пояснюють логіку їх включення до збірки. Ці коментарі самі по собі мають наукову цінність, адже вони розкривають логіку історіографічного процесу дослідження голоду 1932–1933 рр.

Науковий блок представлено переважно англomовними публікаціями дослідників (єдиний виняток – спеціально зроблений для хрестоматії переклад статті Л.Гриневич «Сталінська "революція згори" та голод 1933 р. як фактор політизації української спільноти»). Наповнення блоку можна розділити на дві частини. У першій подано інтертекстуальну дискусію між науковцями щодо питання, чи був Голодомор геноцидом і чи мав він національну спрямованість? Згода з цими висновками відображена в текстах (скорочених) Дж.Мейса, Р.Конквеста, Т.Мартіна, Л.Гриневич, А.Граціозі, Ю.Шаповала, Н.Верта, Д.Марплса. Позицію їхніх опонентів репрезентовано працями Р.Девіса, С.Віткрофта та В.Кондрашина (зокрема, стаття з красномовною назвою «Голод в 1932–1933 рр. – трагедія народів СРСР»). Окреме місце у хрестоматії займає текст Ст.Кульчицького «Чому Сталін знищував українців?» (до речі, це публікація в англomовному щотижневому дайджесті газети

«День»). Тут подано стислий огляд того, як відбувався процес вивчення теми Голодомору 1932–1933 рр., у великій мірі через рефлексію над власною дослідницькою діяльністю автора. Крім того, у тексті Ст.Кульчицького досить ґрунтовно розкрито такий сюжет, як перебіг дискусій із російськими істориками щодо визнання подій 1932–1933 рр. саме геноцидом. Це дає читачам можливість більш рельєфно зрозуміти причини, мотиви та наукову базу тривалих суперечок стосовно оцінки трагедії.

Другу частину наукового розділу хрестоматії присвячено проблемі демографічних втрат українського суспільства від Голодомору. Зокрема, наводяться результати досліджень французько-української групи авторів (Ж.Валлін, Ф.Месле, С.Адамець, С.Пирожков) та дослідника з США О.Воловина. В обох працях демографічні втрати УРСР, розраховані за різними методиками, подаються приблизно однаково – 4,6 млн осіб у першій та 4,5–4,7 млн – у другій. Інші оцінки та методики підрахунків у виданні не наводяться.

В юридичному блоці подано оцінки подій 1932–1933 рр. – як міжнародною спільнотою, так і в Україні. Він складається з двох корпусів текстів. Перший представлено офіційними документами – від Конвенції ООН щодо недопущення та покарання злочину геноциду (1948 р.) та висновків комісії Конгресу США стосовно Голодомору (1988 р.), які склали фундамент для подальшої юридичної оцінки трагедії, і до рішення українського Вищого апеляційного суду 2010 р., в якому поіменно вказано винуватців Голодомору. Другий корпус юридичних текстів містить погляди науковців, юристів, правозахисників щодо правової оцінки Голодомору. Червоною ниткою крізь них проходить ідея, що події 1932–1933 рр. однозначно мають оцінюватися саме як геноцид.

Надзвичайно цікаві третій і четвертий розділи хрестоматії. Так, у третьому розділі містяться свідчення й мемуари очевидців Голодомору. Поряд із публікаціями закордонних журналістів про голод на українських землях, тут уміщено й уривки зі спогадів М.Хрущова, В.Молотова. Водночас у даному розділі не вистачає свідчень інших закордонних сучасників тих подій, які відвідували УРСР, але «не бачили» голодних селян, адже історіографічна традиція заперечення Голодомору або применшення його масштабів складалася в тому числі з їхніх свідчень. Четвертий розділ дає можливість англомовному читачеві ознайомитися з листами колгоспників до органів державної влади, спогадами та свідченнями простих українців, які безпосередньо пережили трагедію. При цьому частина документів перекладена на англійську мову вперше.

Природно, центральне місце у хрестоматії займає документальний розділ. Він містить майже 90 позицій. Їх основний масив складають документи (доповіді, резолюції, листи, телеграми тощо) органів радянської влади та партійних функціонерів. Представлено також офіційні звіти й розвідувальні донесення британських, німецьких, італійських, польських посадовців. До них додано звернення та повідомлення українських організацій з-поза меж УРСР 1933–1934 рр., в яких містилися заклики до громадськості та держав Заходу звернути увагу на трагедію в радянській Україні. Завершують розділ три документи, що демонструють тяглість заперечувальної позиції щодо самого факту

голоду (зокрема, листи радянських посадовців 1934 р. до американського конгресмена Г.Коплемана та прес-реліз 1983 р. посольства СРСР у Канаді).

Досить оригінальною і влучною стала ідея упорядників хрестоматії включити до неї художні твори. Звернімо увагу, що цей розділ відкривається уривком з відомого своїм антитоталітаристським пафосом твору Дж.Орвелла «Скотоферма», де описується голод. Це метафорично вводить англomовного читача через знайомий йому образ до світу художнього осягнення українцями трагедії 1932–1933 рр. Більшість із представлених українських творів уперше перекладено англійською мовою. Водночас не можемо не зауважити, що у хрестоматії подано здебільшого тексти діаспорних митців, тоді як українські автори, котрі писали про Голодомор після 1991 р., репрезентовані лише двома особами. Справжньою знахідкою видання стало наведення в англійському перекладі зразків народної творчості, адже фольклор, можливо, найбільш беззаперечне свідчення трагедії, ніж деякі документальні джерела.

Коротким, але досить емним є огляд бібліографії та праць, які можуть стати у пригоді для подальших досліджень Голодомору 1932–1933 рр. Упорядники не тільки наводять перелік (бібліографічні збірки, видання джерел, монографії та статті в науковій періодиці), але й вказують на дискусії, які точилися в англomовній гуманітаристиці щодо юридичного визначення голоду 1932–1933 рр. та його загальної концепції. Ураховано й літературу, що вийшла в останні роки, зокрема монографії 2010–2011 рр.

Особливу увагу упорядники звернули на представленість джерел та наукових студій голоду 1932–1933 в інтернеті. Наведено як англomовні, так й українomовні сайти відповідної тематики. У тому числі згадується сайт Інституту історії України НАНУ, на якому опубліковано бібліографічні матеріали, студії, а також статті з «Українського історичного журналу», присвячені тематичі Голодомору. Водночас із жалем констатується, що провідний англomовний академічний часопис «Holodomor Studies» досі не має інтернет-версії.

Досить невдячною є справа переліку тих аспектів, на які варто було б звернути більше уваги при доборі матеріалів до хрестоматії. Однак, усе ж таки, на нашу думку, на концептуальному рівні англomовному читачеві важливо дізнатися більш детально про три моменти: факти та прояви опору українського селянства під час голоду 1932–1933 рр., форми вилучення цінностей у населення (система торгснів) та напрями їх використання радянською владою, а також більш широко висвітлити дискусії щодо демографічних втрат. Нарешті, варто було також показати недавні зміни в державній політиці історичної пам'яті в Україні в контексті Голодомору 1932–1933. Тут упорядники могли б навести й свої тексти².

Відтак «Хрестоматію Голодомору» варто розглядати насамперед як історіографічне явище і вже у другу чергу – як освітнє та популярне видання. Упорядники через власні коментарі й вдало підібрані матеріали подають історіографічний образ Голодомору 1932–1933 рр. Ця сторінка української історії

² Див., напр.: *Motył A. Deleting the Holodomor: Ukraine Unmakes Itself // World Affairs. – 2010. – September – October [Електронний ресурс]: <http://www.worldaffairsjournal.org/article/deleting-holodomor-ukraine-unmakes-itself>*

вже досить досліджена. При цьому її вивчали не лише в рамках української історичної науки, але й значну увагу приділяли дослідники неукраїнського походження. Водночас вказана проблематика стала ареною жорстких дискусій. Найбільш гострим є питання, чи був Голодомор геноцидом – і представлене видання намагається чітко аргументувати, що так, був. Утім, на нашу думку, увага до цього аспекту має більш політичну та громадську, аніж суто наукову мотивацію. І у цьому вбачається практична сила книги та одночасно її методологічна слабкість. Акцентування на вказаному питанні дещо послаблює науковість видання, адже для стороннього спостерігача може видатися продовженням традиції вузьконаціонального погляду на історію. Ситуацію дещо виправляє наведення публікацій прихильників інших оцінок та підходів. Тим більше, що широта представлених у хрестоматії матеріалів – від документів органів державної влади до фольклору – сама по собі є вагомим аргументом щодо тез, заявлених упорядниками в передмові.

Вихід у світ «Хрестоматії Голодомору» – значний крок у справі популяризації в англomовному середовищі наукового доробку насамперед української історіографії останніх десятиліть. Упорядникам Б.Кліду та О.Мотилію вдалося загалом уникнути однобокості у висвітленні неоднозначних та складних сторінок історії Голодомору 1932–1933 рр. Хочеться сподіватися, що вказане видання – це лише перша ластівка нового етапу інтеграції української національної історіографії до міжнародного наукового простору.

В.В.Головко (Київ)

ІНАКОДУМСТВО НА СУМЩИНІ

Збірник документів та матеріалів
(1955 – 1990 роки)
Том 1

**ІНАКОДУМСТВО НА СУМЩИНІ:
ЗБІРНИК ДОКУМЕНТІВ ТА МАТЕРІАЛІВ
(1955–1990 роки). – Т.1 / Упор. В.Артюх,
Г.Іванущенко, В.Садівничий. –
Суми: ВВП «Мрія», 2012. – 300 с.**

Протягом усього періоду існування комуністичної тоталітарної системи неодмінною її ознакою залишалося придушення будь-яких опозиційних настроїв, переслідування та покарання інакомислячих. Сам факт існування протестних настроїв, дисидентських організацій свідчив про глибоку системну кризу побудованого у СРСР суспільно-політичного та економічного ладу. Дослідження дисидентського руху як у всеукраїнському масштабі, так і на регіональному рівні ускладнюється, насамперед,

нестачею або обмеженим доступом істориків до документів, переважна більшість яких зберігається в архівних установах колишніх радянських спецслужб. Значний обсяг інформації становлять матеріали самвидаву, закордонної преси, окремих приватних зібрань. Як зазначає в передмові до збірника документів член Співки архівістів Г.Іванущенко, метою видання є «спроба виявлення й оприлюднення всебічних матеріалів про дисидентський рух на Сумщині як однієї з форм протистояння советській авторитарній системі» (с.3). Зауважимо, що упорядники наполягають на визначенні тодішньої влади в Україні як «советської», а не «радянської», підкреслюючи її окупаційний від 1918 р. характер (с.4). Очевидно, тим самим пояснюється вживання без перекладу аббревіатур «КГБ», «СССР», «КПСС», окремих термінів, наприклад «перестройка».

Постановка мети визначила особливості добору документів. По-перше, це листівки, прокламації, листи, зразки художньої творчості та спогади самих учасників руху інакодумців. По-друге, – комплекс документів, створених спецслужбами: кримінальні справи на учасників дисидентського руху, вироки судів, матеріали прокурорського нагляду за слідством в органах КДБ, інформація, що надавалася управлінням КДБ по Сумській області місцевому обкому КПУ. Урешті, по-третє, матеріали, що розкривають сприйняття ідей і вчинків інакодумців на рівні суспільства: статті й листи в газетах, протоколи партійних та комсомольських зборів, а також зібрань трудових колективів, які проводилися після надходження в парткоми інформації з КДБ. До цієї ж групи документів належать і матеріали ідеологічного відділу Сумського обкому КПУ.

Г.Іванущенко, оцінюючи наукову цінність розміщених у виданні матеріалів, наголошує на неминучому суб'єктивізмі в оцінці дисидентської діяльності як із боку слідства, КДБ та судів, так і подання інформації самими учасниками руху інакодумців (с.3–4). Предметом уваги дослідників є локальний (провінційний) рівень дисидентства, що мав свої особливості. У вступній

статті – «Феномен інакодумства на Сумщині: контури і орієнтири» (с.5–19) – упорядники розкривають сутність явища та пропонують його класифікацію в регіональному вимірі. Дослідники виокремлюють кілька напрямків руху: національний, релігійний, соціально-економічний, а також презентований групами літераторів, художників, науковців, опозиційно налаштованих до пануючої політичної ідеології. Уважаємо, що інформативна цінність вступної статті, яка фактично є самостійним дослідженням, була вищою, якщо б наведені в тексті цитати супроводжувалися посиланнями на конкретні документи із зазначенням їх порядкового номеру у книзі, а не тільки установи, де вони зберігаються чи посилання на інші публікації.

Збірник складається з двох частин. Перша – «Документи та матеріали» (с.20–247) – містить два розділи, найбільший з яких (включає 80 документів) охоплює період від XX з'їзду КППС до початку «перебудови». Тут подано документи, що характеризують різні рівні інакодумства (простонародний та дисидентський), а також його складові. Значна кількість документів відбиває участь у правозахисному русі відомих українських дисидентів – уродженців Сумщини М.Осадчого, Є.Кузнецової, члена Української Гельсінської групи П.Рубана. Окремої уваги варті автобіографічні матеріали та спогади про сумських шістдесятників М.Данька, А.Семенюту, Г.Петрова, Ю.Царика, Г.Хвостенка (с.174–203). Упорядники фіксують характерну особливість біографій багатьох сумських інакодумців – їх зв'язок із Західною Україною, особливо зі Львовом, що сприяло формуванню опозиційних настроїв уродженців Сумщини. Нескорений дух інакодумців, прагнення їх до свободи передає не тільки офіційна мова протоколів та звітів, а й розміщені у збірнику дисидентські вірші сумського поета М.Данька (с.105–110), уривки з поезій А.Семенюти (с.200–203), робітника А.Дудченка (с.101–103).

У другому розділі подано документи 1987–1990 рр. (№81–100). Вони характеризують спроби комуністичної партії керувати першими неформальними організаціями, прояви антикомуністичної ідеології та націоналізму у практичній діяльності цих організацій, боротьбу з ними місцевих осередків КПУ. Структура кожного розділу – хронологічна.

Друга частина видання – «Ілюстративні матеріали» (с.248–258) – доповнює текстовий матеріал. Тут розміщено світлини учасників руху інакодумства на Сумщині, фотокопії друкованих видань громадсько-політичних організацій, фото з приватних архівів. Дослідницька цінність збірника підвищується наявністю ґрунтового науково-довідкового апарату: детальних коментарів стосовно головних персоналій, які згадуються в тексті (с.259–269), іменного (с.270–279) і географічного (с.280–287) покажчиків, списку скорочень (с.288–289), детального опису опублікованих документів (с.290–298).

Завершуючи огляд збірника, слід зазначити, що з його публікацією до наукового обігу вводиться значний масив документів і матеріалів, використання яких сприятиме поглибленому дослідженню суспільно-політичних процесів другої половини XX ст., зокрема такого історичного явища, як інакодумство – чи то на Сумщині, чи в межах України.

Л.І.Рожкова (Суми)

ХРОНІКА

Н.М.Хоменко (Київ)

КРУГЛИЙ СТІЛ «АКАДЕМІК В.І.ВЕРНАДСЬКИЙ – ЛЮДИНА, ВЧЕНИЙ, ПОЛІТИК, ПУБЛІЦИСТ»

Науковий захід відбувся 19 березня 2013 р. в Інституті історії України НАНУ в рамках відзначення 150-річчя від дня народження вченого й мислителя, першого президента Української академії наук академіка Володимира Івановича Вернадського (1863–1945 рр.). Його організаторами виступили Інститут історії України НАНУ та Національна бібліотека України імені В.І.Вернадського.

Зі вступним словом до учасників круглого столу звернувся директор Інституту історії України академік НАН України, д-р іст. наук, проф. *В.А.Смолій*. У своєму виступі він відзначив внесок В.І.Вернадського в інституційне становлення української науки, його роль у громадсько-політичному житті нашої країни, підкреслив також тісні наукові та дружні зв'язки з українськими вченими, громадськими й політичними діячами – М.П.Василенком, М.П.Драгомановим, А.Ю.Кримським. Із вітальним словом до учасників зібрання звернувся також генеральний директор Національної бібліотеки імені В.І.Вернадського академік НАН України, д-р філософ. наук, проф. *О.С.Онищенко*, який наголосив, що у творчій спадщині В.І.Вернадського закладено потужний соціогуманітарний потенціал – проблеми людини, суспільства, демократії, нації, національного відродження, історії науки та культури. О.С.Онищенко разом із директором Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського членом-кореспондентом НАН України, д-ром іст. наук, проф. *Л.А.Дубровіною* презентували 10-томну (15 книг) ювілейну серію «Вибраних наукових праць академіка В.І.Вернадського» (Київ, 2011–2012 рр.), підготовлену Національною академією наук України та присвячену 150-річчю вченого. Том перший у двох книгах і том другий у трьох частинах цієї ювілейної серії є результатом спільної праці колективів Інституту історії України НАНУ, Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського та Архіву Російської академії наук.

Л.А.Дубровіна розповіла присутнім, як у НАН України виник задум створити таку багатотомну ювілейну серію, про принципи та критерії відбору документів і матеріалів до перших двох томів, коротко розкрила їх зміст. У першому томі, який містить протоколи засідань Комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН, а також праці вченого, пов'язані з вивченням України, автори-укладачі показали процес створення Української академії наук, Національної бібліотеки, системи вищої школи, музею, роль В.І.Вернадського в організації Таврійського університету. Другий том, до якого ввійшли вже опубліковані раніше та в переважній більшості нові, досі неопубліковані листи від 138 кореспондентів, присвячено листуванню з українськими вченими, діячами культури, які жили та працювали в Україні, а також із російськими

науковцями, з якими Володимир Іванович спілкувався з питань розвитку науки та освіти в Україні. У своєму виступі Л.А.Дубровіна наголосила, що метою авторського колективу було розкрити роль В.І.Вернадського в історії України.

Наприкінці презентації видання завідуючий відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф. *В.М.Даниленко* підкреслив, що підготовка цієї серії є надзвичайно важливою подією в історичній науці та значним внеском у розвиток суспільної думки.

У круглому столі взяли участь близько двох десятків українських науковців, частина з яких виступили авторами-укладачами згаданого вище видання (О.С.Онищенко, О.Д.Василюк, В.А.Вергунов, В.М.Даниленко, Л.А.Дубровіна, Н.М.Зубкова, С.М.Кіржаєв, Н.О.Лаас, В.В.Лавров, К.С.Новохатський, Н.М.Хоменко, Л.М.Яременко). У своїх доповідях вони розкрили різноманітні аспекти тематики: археографічні студії; проблеми джерельної бази досліджень творчої спадщини вченого; питання його родоvodu, родини; політична, громадська, наукова та науково-організаційна діяльність в Україні; суспільно-політичні й філософські погляди; зв'язки з відомими вченими, громадськими діячами, взаємовідносини в родині тощо.

Джерелознавчі дослідження було представлено у виступі завідділу програмно-технологічного забезпечення комп'ютерних мереж Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського, ст. наук. співроб., канд. техн. наук *К.В.Лобузінної* («Інтегрований меморіальний ресурс “Електронний архів В.І.Вернадського”: бібліотека-бібліографія-архів-музей»). Вона повідомила про результати роботи НБУ імені В.І.Вернадського зі створення оригінального інтегрованого меморіального ресурсу, в якому на сьогоднішній день найповніше представлено біографічні дані, бібліографію, матеріали про наукову діяльність, листування, галерею, аудіо- та відеоматеріали, інтернет-ресурси, предметний покажчик тем досліджень В.І.Вернадського. Науковець охарактеризувала основні етапи створення ресурсу, критерії відбору, склад електронних фондів, структурні блоки, ресурсну базу електронної колекції; розкрила особливості побудови метаданих для опису електронних ресурсів, їх засобів навігації та пошукових інструментів.

Питанням співпраці Архіву Російської академії наук та Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського в рамках спільного проекту з розробки архівної спадщини вченого присвячувався виступ директора Інституту архівознавства НБУ імені В.І.Вернадського, ст. наук. співроб., канд. іст. наук *Л.М.Яременко*.

Один з упорядників презентованого на круглому столі видання мол. наук. співроб. відділу архівознавства та документознавства Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського *К.С.Новохатський* у своєму виступі визначив перспективи подальшого опублікування епістолярної спадщини академіка В.І.Вернадського в Україні. Зважаючи на те, що на попередньому етапі роботи публікатори свідомо обмежили залучення до видання листування з рідними, де присутні українські сюжети, дослідник наголосив на необхідності продовжити їх публікацію в окремому томі серії, а також запропонував переглянути листи до В.І.Вернадського осіб, безпосередньо не пов'язаних з Україною, адже вони стосувалися періодів, коли сам учений перебував в Україні й українське питання так чи інакше було в колі його інтересів (листи О.С.Ферсмана, О.П.Виноградова, В.Г.Хлопіна). Актуальним та перспективним у розробці цього напрямку доповідач назвав залучення закордонного листування В.І.Вернадського, яке у виданні представлене фрагментарно, а також продовження пошуку листів В.І.Вернадського до його кореспондентів (листи вченого було виявлено у фондах В.П.Бузескула, М.П.Василенка, А.Ю.Кримського, В.І.Липського).

Предметом виступу завідувача відділу української історіографії Інституту історії України НАНУ, д-ра іст. наук, проф. *О.А.Удода* був аналіз філософської системи поглядів В.І.Вернадського та історіософських ідей у його науковій спадщині. Зазначивши, що В.І.Вернадський є одним із засновників філософського напрямку антропокозмізму (гармонії цілого, природи, історії, соціально-гуманітарної сфери), історик назвав також основні історіософські ідеї вченого: пріоритет національного над соціальним; переважання метропольного над автохтонним у його свідомості; негативне ставлення до соціалістичної революції та більшовизму; осмислення взаємин тоталітаризму й особистості; могутність елітарного індивідуального людського духу.

Доцент, ст. наук. співроб. навчально-дослідної частини Таврійського національного університету імені В.І.Вернадського, канд. філол. наук *В.В.Лавров* повідомив учасникам круглого столу про цінну знахідку співробітників Полтавського краєзнавчого музею. Наприкінці минулого року вони віднайшли новий пласт невідомих і неопублікованих документів – фотонегативи В.І.Вернадського, його родини та оточення в період перебування на Полтавщині в 1913–1915 рр. Наразі триває робота колективу музею з реставрації цих унікальних матеріалів. Їх разом із листами дітей та дружини Володимира Івановича з Бутової Гори (Кобили) (родинна садиба Вернадських на Полтавщині, будівництво якої розпочалося 1913 р.), з неопублікованими спогадами про перебування на цій дачі О.О.Корнилова та домашньої працівниці П.К.Козакової планується видати у книзі, присвяченій полтавському періоду життя вченого. Доповідач зазначив, що не слід забувати також й інші дати, пов'язані з життям та творчістю В.І.Вернадського, зокрема 70-річчя від дня написання останньої праці вченого «Деякі слова про ноосферу» (1943 р.).

Завідуючий відділом історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф. *В.М.Даниленко* запропонував присутнім тему «М.П.Драгоманов у житті та світі В.І.Вернадського». У своєму виступі він визначив спільні риси в ідейних і теоретичних поглядах В.І.Вернадського та М.П.Драгоманова, зокрема засудження самодержавства, конституційне оновлення Росії, її децентралізацію, утвердження самоврядування як основи державного устрою, цінність людини, її прав і свобод; обоє бачили Україну автономною, із широкими культурно-національними правами, частиною федеративної або конфедеративної демократичної Росії. За словами В.М.Даниленка, саме зустріч із М.П.Драгомановим, ідеологом українського демократичного руху, сприяла кристалізації поглядів В.І.Вернадського на шляхи, форми, напрями зміни державного устрою та на міжнаціональні відносини в Російській імперії.

Жваву дискусію викликав виступ завідувача відділу джерел з історії України ХІХ – поч. ХХ ст. Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, ст. наук. співроб., канд. іст. наук *І.Б.Гирича* «В.І.Вернадський і політичне українство». Доповідач висловив думку, що В.І.Вернадський був українцем не в тому політичному значенні, в якому розуміється це слово зараз: Володимир Іванович був людиною українського походження, українського сентименту, проте не розглядав Україну як територію, яка може розвиватися окремо, а бачив її лише оновленою одиницею у новій, федералізованій Росії.

Окремі аспекти суспільно-політичного світогляду В.І.Вернадського у своєму виступі «Українська революція у щоденникових інтерпретаціях В.І.Вернадського» висвітлив завідуючий відділом історії Української революції 1917–1921 рр. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук, проф. *В.Ф.Верстюк*. На основі записів щоденника В.І.Вернадського від 9 жовтня до 19 листопада 1917 р. він подав свою інтерпретацію

сприйняття вченим Української революції та більшовицького перевороту.

Роль В.І.Вернадського у фундації Національної бібліотеки України, етапи заснування та проблеми, з якими вчений зіткнувся на шляху її створення в 1918 р., розкрила у виступі «Академік В.І.Вернадський і заснування Національної бібліотеки Української Держави» директор Інституту рукопису НБУ імені В.І.Вернадського член-кореспондент НАН України, д-р іст. наук, проф. *Л.А.Дубровіна*.

Значення організаційних заходів ученого в розвитку природничих наук в Україні показав у своєму виступі «Діяльність академіка В.І.Вернадського зі становлення наукового ґрунтознавства та сільськогосподарської справи в Україні» директор Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України член-кореспондент Національної академії аграрних наук України, д-р с.-г. наук, проф. *В.А.Вергунов*.

Із доповідями, побудованими на основі епістолярних джерел та щоденників, що представили В.І.Вернадського як людину, ученого, громадсько-політичного діяча, показали його взаємовідносини з друзями, рідними, однодумцям, опонентами виступили завідуючий сектором генеалогічних і геральдичних досліджень Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *В.В.Томозов* («Родовід В.І.Вернадського та його родинне оточення»); завідувач центру культурологічних студій відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, д-р іст. наук *С.І.Білокін* («Георгій Вернадський і українська геополітична думка»); проф. кафедри політичної історії Київського національного економічного університету імені В.П.Гетьмана, д-р іст. наук *З.І.Зайцева* («Володимир Вернадський і Михайло Грушевський: долання конфліктогенних зон в організації української науки»); ст. наук. співроб. відділу міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *О.А.Іваненко* («Вплив І.В.Вернадського на формування світогляду засновника Української академії наук В.І.Вернадського»); наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *Н.О.Лаас* («Стосунки В.І.Вернадського та М.П.Драгоманова (на епістолярних джерелах)»); ст. наук. співроб. відділу історіографії та джерелознавства Інституту сходознавства імені А.Ю.Кримського НАН України, канд. іст. наук *О.Д.Василюк* («Особисте листування двох фундаторів Української академії наук – Володимира Вернадського та Агатангела Кримського»); наук. співроб. відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ, канд. іст. наук *Н.М.Хоменко* («В.І.Вернадський та Б.Л.Лічков: історія багаторічної дружби»); здобувач Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова *Н.В.Будзанівська* («Ставлення В.І.Вернадського до Української революції (1917–1921 рр.)»). Інформацію про конференцію в Миколаєві, присвячену академіку В.І.Вернадському, подав *О.В.Трачук*.

Наприкінці круглого столу відбулася підсумкова дискусія, у ході якої обговорювалися питання, представлені в його тематиці. По її завершенню *Л.А.Дубровіна* та *В.М.Даниленко* виступили із заключним словом. Зокрема, *В.М.Даниленко* наголосив, що різночитання, різне бачення, різноманітні інтерпретації учасниками наукового заходу життя та творчості В.І.Вернадського зайвий раз засвідчили про існування багатьох проблем і питань, які наразі не повною мірою вивчені та висвітлені, а відтак можуть стати предметом нових досліджень.

Матеріали круглого столу планується опублікувати в науковому збірнику відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАНУ «Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика».

Н.О.ЛААС (Київ)

**МІЖНАРОДНИЙ СЕМІНАР ІЗ РОЗРОБКИ
ДОСЛІДНИЦЬКИХ ПРОЕКТІВ В ІНСТИТУТІ СЛАВІСТИЧНИХ,
СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ТА ЄВРАЗІЙСЬКИХ СТУДІЙ
КАЛІФОРНІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (БЕРКЛІ, США)**

Інститут славістичних, східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського університету (Берклі, США) щосеместра, починаючи з 2006 р., запрошує науковців і викладачів із країн СНД для презентації результатів своїх досліджень та ознайомлення зі здобутками американських колег у відповідній царині. Програму розроблено у співпраці з центром науково-дослідної роботи та освіти Європейського гуманітарного університету (Вільнюс, Литва), кавказькими центрами наукових ресурсів (Вірменія, Азербайджан, Грузія) та за фінансової підтримки Фондації Карнегі.

30 березня – 13 квітня 2013 р. в інституті славістичних, східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського університету відбувся черговий міжнародний семінар. Чотирма його учасниками-стипендіатами стали Любов Козик (історичний факультет Білоруського державного університету, Мінськ, Білорусія), Арсен Хакобян (факультет кавказьких студій Єреванського державного університету, Вірменія), Світлана Хутка (факультет соціальних наук і соціальних технологій Національного університету «Києво-Могилянська академія») та Наталія Лаас (Інститут історії України НАНУ).

Кожен з учасників працював під керівництвом професорів-наставників, обраних серед провідних науковців Каліфорнійського університету та найбільш обізнаних із пропонованою темою індивідуального проекту, – Джона Коннеллі (John Connelly), Стефена Астуриана (Stephan Astourian), Вікторії Боннелл (Victoria Bonnell) та Юрія Сльозкіна (Yuri Slezkine). До програми також активно долучилися молоді дослідники з Берклі – Девід Бічер (David Beecher), Сара Гардінг (Sarah Garding), Марсі Маккулаф (Marcy McCullaugh), Алекс Беляєв (Alex Beliaev), Ліса Мін (Lisa Min).

Перше засідання семінару відбулося 1 квітня 2013 р. Із вітальним словом до учасників заходу звернувся професор історичного факультету, директор інституту славістичних, східноєвропейських та євразійських студій Каліфорнійського університету *Ю.Сльозкін*. Професор факультету політології, виконавчий директор програми славістичних, східноєвропейських та євразійських студій *Едвард Вокер (Edward Walker)* розповів про саму ідею міжнародного семінару й набутий досвід його проведення, наголосивши на принциповому завданні, котре ставлять перед собою організатори, – наукове знання, зіперте на найновіші теоретичні розробки, повинно активно впроваджуватися у студентські аудиторії та слугувати матеріалом для інноваційних університетських курсів і програм. Оскільки мета семінару визначається як розширення наукового та педагогічного досвіду, кожен учасник за своєю темою мав підготувати програму навчального курсу чи спецкурсу для студентів.

Перша секція присвячувалася темі «Суб'єктивне благополуччя в перехідних суспільствах Східної Європи та країнах колишнього Радянського Союзу», яку презентувала *С.Хутка*. За допомогою квантитативних методик дослідниця прагнула визначити суб'єктивні почування благополуччя/щастя у соціумі. Професор факультету соціології, директор програми славістичних, східноєвропейських та євразійських студій *В.Боннелл* запропонувала окрім, власне, обробки конкретних даних щодо перехідних суспільств регіону, поміркувати над теоретичними та методологічними аспектами цієї теми: категоріями «суб'єктивного благополуччя», «щастя», «задоволення життям»; наскільки їх зміст

культурно детермінований; які стандарти порівняння слід використовувати для даних із різних країн; чи вимірювані емоції та якими саме методами тощо.

Під час другої секції відбувалося обговорення проекту *Н.Лаас* «Культурна історія Радянського Союзу у сучасній англо-американській історіографії». Було наголошено на тому, що «культурний поворот» та активне використання методик і теоретичних підходів «нової культурної історії» кардинально вплинули на зміст праць тих науковців, котрі вивчають радянське минуле. Історії повсякдення, емоцій, сексуальності, гендерна, усна та міська історія, дослідження пам'яті, символічна географія, візуальні студії – ось домінантні напрями історіографії у царині радянських студій, що виводять науковців поза межі дискусії лише про політичні та соціально-економічні аспекти тоталітаризму й авторитаризму. Ю.Сльозкін запропонував звернути уваги на не менш популярні напрями в дослідженні СРСР, як-от транснаціональна історія, локальна та регіональна історія, історія навколишнього середовища («environmental history»), які, проте, ставлять під сумнів універсальність і всеохопність «культурного підходу» в історичному аналізі.

На третій секції *А.Хакобян* доповідав про культурну та етнічну історію Кавказу. Амбітний проект, що охоплює широкі хронологічна й територіальні межі, викликав жваве обговорення. Професор історичного факультету, директор програми вірменських студій *С.Астурян* виділив дві серйозні проблеми, з якими має дати собі раду дослідник модерної історії Кавказу. По-перше, брак якісної фахової літератури. Навіть порівняно краще вивчена тема російських/радянських взаємовідносин із національними групами Кавказького регіону чимало запитань залишає без відповідей. По-друге, це проблема синтезу: в який спосіб дослідник може поєднати складні, суперечливі, часто взаємовиключні історичні наративи всіх етнічних груп, що мешкають на цій території, в одну когерентну історію Кавказу.

Четверту секцію відкрив виступ *Л.Козик* «Національні історичні міфи в Польщі, 1991–2012». Дослідниця торкнулася проблеми історичних міфів, їх ролі в конструюванні національної спільноти та зв'язку з історієписанням. У польському випадку міфотворчості особливо популярними стали події Другої світової війни та періоду Польської Народної Республіки. Обговорюючи тему, професор історичного факультету *Дж.Коннеллі* та аспірант історичного факультету *Д.Бічер* запропонували скористатися компаративним підходом, порівнявши теперішню ситуацію в Польщі з публічними дискусіями про минуле, а надто Голокост, котрі відбувалися в Німеччині. Тим паче, що найгарячіші суперечки у сучасній Польщі спровокувала якраз книжка Яна Томаша Гросса «Сусіди» (2000 р.) – про участь поляків у Голокості та їх співвідповідальність за масові вбивства євреїв¹. Загалом доцільніше зосередитися на окремих «міфах» та їх надужитті: польські сарматизм і традиція парламентаризму, поділи Польщі як національна трагедія, Варшавське повстання 1944 р., революційна діяльність «Солідарності» тощо.

Друга частина семінару мала на меті інтенсивне й усебічне ознайомлення запрошених учасників із системою організації викладання та наукової діяльності у Сполучених Штатах Америки. Кожен із них мав можливість відвідати лекції та семінари для студентів-бакалаврів, наукові семінари для аспірантів, отримати консультації в університетських центрах навчальних ресурсів (покрокове пояснення організації всього навчального процесу) та освітніх технологій (майстер-класи інтерактивного викладання з використанням технічних засобів), скористатися бібліотечними й архівними ресурсами.

¹ Gross J.T. Sąsiedzi: Historia zagłady żydowskiego miasteczka. – Sejny, 2000.

Наукова робота інституту славистичних, східноєвропейських та євразійських студій Берклі має міждисциплінарний характер, адже побудована за зразком регіональних досліджень («area studies»), коли спільнота, а отже й простір для формальних і неформальних наукових дискусій створюється не за дисциплінарним, а за географічним принципом вивчення регіону колишнього СРСР та Східної Європи. Водночас більшість членів інституту (а їх усього 45 професорів та понад 150 аспірантів) афілійовані, тобто передовсім працюють на своїх факультетах. Утім, викладацьке навантаження у дві – три пари на тиждень і можливість раз на кілька років узяти оплачувану річну відпустку («sabbatical leave») створюють вельми сприятливі умови для наукової роботи.

Інститут було створено 1957 р. як центр славистичних та східноєвропейських студій, теперішньої своєї назви він набув у 2000 р. До його складу входять професори факультетів славистики, історії, політології, антропології, соціології тощо. Факультет славистики, котрий засновано ще 1901 р., загалом один із найстаріших у Сполучених Штатах. Свого часу в Берклі викладали польський поет і нобелівський лауреат Чеслав Мілош (Czesław Miłosz, 1911–2004 рр.), літературознавець і перекладач Глеб Струве (Gleb Struve, 1898–1985 рр.), літературознавець Семьон Карлінський (Simon Karlinsky, 1924–2009 рр.), історики Ніколай Рязановський (Nicholas Riasanovsky, 1923–2011 рр.), котрий написав класичний американський підручник з історії Росії, Мартін Малія (Martin Malia, 1924–2004 рр.), Реджинальд Зельник (Reginald Zelnik, 1936–2004 рр.) та ін.

Нині в університеті працюють літературознавець та історик, автор студій про Мелетія Смотрицького Девід Фрік (David Frick)²; Ерік Наймен (Eric Naiman), котрий спеціалізується на вивченні радянської літератури й культури 1920-х рр.³; Іріна Паперно (Irina Paperno), яка, окрім іншого, досліджує еґо-документи, пов'язані з радянським минулим⁴; знавець російського модернізму Ольга Матич (Olga Matich)⁵; літературознавець Г'ю Маклін (Hugh McLean)⁶; антрополог Алексей Юрчак (Alexei Yurchak), що вивчає суспільство пізнього радянського та пострадянського періодів⁷; історик Джон Коннеллі, фахівець із модерної історії Центральної та Східної Європи, книжку якого – «Поневолений університет» – нещодавно було перекладено українською⁸; історик Юрій Сльозкін, дослідник модерної історії Росії та Радянського Союзу, автор наукового бестселера «Єврейське століття» (2004 р.)⁹; політолог Джордж Бреслауер (George Breslauer), котрий вивчає проблеми політичного лідерства в Росії й СРСР¹⁰; політолог Едвард Вокер, що спеціалізується на націоналізмі та етнічних конфліктах у країнах колишнього СРСР¹¹; фахівець зі східноєвропейської й порівняльної політики Ендрю Янош (Andrew Janos); соціолог Вікторія Боннелл, авторка досліджень про «нову

² Frick D. Meletij Smotryc'kyj. – Cambridge, Mass., 1995; *Idem*. Rus' Restored: Selected Writings of Meletij Smotryc'kyj (1610–1630). – Cambridge, Mass., 2005.

³ Naiman E. Sex in Public: The Incarnation of Early Soviet Ideology. – Princeton, 1997.

⁴ Paperno I. Stories of the Soviet Experience: Memoirs, Diaries, Dreams. – Ithaca, 2009.

⁵ Matich O. Erotic Utopia: The Decadent Imagination in the Russian Fin-de-Siecle. – Madison, 2004.

⁶ McLean H. Nikolai Leskov: The Man and His Art. – Cambridge, Mass., 1977.

⁷ Yurchak A. Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation. – Princeton, 2005.

⁸ Connelly J. Captive University: The Sovietization of East German, Czech, and Polish Higher Education, 1945–1956. – Chapel Hill; London, 2000; укр. вид.: *Коннеллі Дж. Поневолений університет: Советизація вищої освіти у Східній Німеччині, Чехії та Польщі, 1945–1956.* – Х., 2011.

⁹ Slezkine Y. The Jewish Century. – Princeton, 2004; рос. вид.: *Слєзкин Ю. Эра Меркурия: Евреи в современном мире.* – Москва, 2007.

¹⁰ Breslauer G. Gorbachev and Yeltsin as Leaders. – New York, 2002.

¹¹ Walker E. Dissolution: Sovereignty and the Breakup of the Soviet Union. – Lanham, 2003.

культурну історію», робітничу історію, візуальні студії в контексті вивчення радянського минулого¹² та ін. Більшість їх у той чи інший спосіб суттєво допомагали учасникам семінару порадами під час індивідуальних консультацій.

Програма семінару передбачала відвідування Стенфордського університету та знайомство з роботою його центру російських, східноєвропейських та євразійських студій. Учасники зустрілися з професорами-істориками Норманом Наймарком (Norman Naimark), остання книга якого – «Геноциди Сталіна» – два роки тому побачила світ в українському перекладі¹³, та Аміром Вайнером (Amir Weiner), дослідником радянського суспільства періоду Другої світової війни й повоєнної доби, автором книжки про Вінницю під час війни та за пізнього сталінізму¹⁴.

Яскраві враження в учасників семінару залишив візит до Гуверівського архіву у Стенфорді. Архів – це серце Гуверівського інституту війни, революції та миру, заснованого в 1919 р. американським інженером, благодійником, колекціонером Гербертом Гувером (Herbert Hoover, 1874–1964 рр.). Унікальні колекції книг, брошур, періодики, матеріалів урядових і неурядових організацій, особових фондів, карт, відео- й аудіозаписів, що стосуються історії Росії та України імперської, радянської доби нараховують сотні тисяч позицій.

У фундаментальній колекції документів періоду Російської імперії (передусім 1870–1917 рр.) містяться матеріали з історії політичних партій, революційних рухів, російсько-японської війни 1904–1905 рр., участі Росії в Першій світовій війні, дипломатичних зв'язків, матеріали «охранки» (документація її паризького бюро охоплює 1883–1917 рр.). Тут зберігаються оригінальні папери членів імператорської та деяких дворянських родин. Добре представлено період революцій 1917 р., а саме правління Тимчасового уряду, та радянську добу, зокрема національне питання під час громадянської війни, дисидентські рухи, матеріали самвидаву, зовнішньополітичні зв'язки, діяльність Комінтерну, радянсько-фінляндська війна 1939–1940 рр., участь СРСР у Другій світовій війні тощо. В архіві зберігаються документи російських/радянських посольств і консульств у Парижі (1917–1924 рр.), Вашингтоні (1900–1933 рр.), містах Німеччини (1828–1914 рр.), а також папери історика Б.Ніколаєвського, генералів П.Врангеля та Н.Юденича, листування Л.Троцького з сином – Л.Седовим 1931–1938 рр. та ін. Серед нещодавніх поповнень – «Горбачовська колекція усної історії» (більше сотні інтерв'ю з політичними діячами «перебудовних» часів), архів радіо «Свобода» (Мюнхен).

Учасники семінару отримали перелік гуверівських архівних матеріалів зі своїх дослідницьких проєктів, вичерпні консультації щодо роботи архіву, а також мали унікальну нагоду побувати в архівосховищі та на власні очі побачити, в яких умовах зберігаються цінні архівні фонди й колекції.

¹² *Bonnell V.E.* Iconography of Power: Soviet Political Posters under Lenin and Stalin. – Berkeley; Los Angeles; London, 1997.

¹³ *Naimark N.* Stalin's Genocides. – Princeton, 2010; укр. вид.: *Наймарк Н.* Геноциди Сталіна. – К., 2011.

¹⁴ *Weiner A.* Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution. – Princeton, 2002.

IN MEMORIAM

РОМАНЦОВ ВОЛОДИМИР ОМЕЛЯНОВИЧ

З квітня 2013 р. на 85-му році життя перестало битися серце відомого українського історика, професора, заслуженого діяча науки Володимира Омеляновича Романцова.

В.Романцов народився в Костянтинівці (нині місто Донецької обл.) 16 вересня 1928 р. У 1933 р. сім'я переїхала до Луганська. У червні 1941 р. батько був мобілізований в армію, а мати з двома дітьми евакуювалася спочатку у Самаркандську область, далі – в Алма-Ату, де 14-річного Володю призвали на трудовий фронт і він почав працювати, не залишаючи школи, на заводі, у ливарному цеху. Але вже у серпні 1943 р., за місяць до досягнення 15-річного віку, Володя подав заяву до військкомату з проханням відправити його на фронт. Замість фронту підлітка направили до Ленінгорської артспецшколи, яка у червні 1944 р. переїхала до Києва, де Володя і продовжував навчання. В.Романцов був нагороджений ме-

даллю за участь у Великій Вітчизняній війні, а по закінченні артшколи, як відмінник навчання, відряджений у Київське артилерійське училище, де згодом залишився на посаді викладача і командира взводу курсантів. Одночасно почав навчатися на заочному відділенні Київського університету імені Т.Шевченка, і в 1954 р. закінчив курс зі спеціальності «Історія СРСР». Відслуживши в артилерійських частинах радянської армії був переведений у запас у званні капітана. У 1960 р. склав іспити в аспірантуру Інституту історії АН УРСР (із відривом від виробництва). Отже, у науку В.Романцов увійшов у 32-річному віці, будучи вже людиною з великим життєвим досвідом.

З аспірантури його відрахували достроково у зв'язку з успішним захистом кандидатської дисертації. Він залишився в інституті на науковій роботі, але тільки на два місяці. Під час навчання в аспірантурі показав себе талановитим науковцем і людиною з великими організаторськими здібностями. Як тільки у Президії АН УРСР звільнилася посада заступника головного вченого секретаря, її запропонували В.Романцову. Він не відмовився від пропозиції, сподіваючись на те, що зможе поєднувати, як це не раз траплялося в його житті, різні форми діяльності. Виявилось, однак, що робота в «головному штабі» академічної науки не залишає часу для інших занять, і В.Романцов

зробив свій вибір. У березні 1965 р. він повернувся в Інститут історії, де, не гаючи часу, визначився з темою докторської дисертації. Проте життя складалося інакше. І, знов-таки сподіваючись, що зможе продовжувати дослідницьку працю за будь-яких умов, В.Романцов переходить на викладацьку роботу, очоливши кафедру історії України в Київському технологічному інституті легкої промисловості (нині Київський національний університет технології та дизайну), де пропрацював 26 років. Згодом продовжив викладати як професор Київського славистичного університету. Викладацьку діяльність В.Романцов не полишав до самої своєї смерті.

Темою докторської дисертації В.Романцова, яку він захистив у 1972 р., був аналіз кількісних та якісних змін у робітничому класі України за повоєнні десятиліття. Працюючи над цим питанням, 1972 р. він опублікував монографію «Робітничий клас Української РСР (1946–1970)», а в 1980, 1984 і 1987 рр. – тритомний збірник документів «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР». Захопившись пізніше темою народонаселення України у світлі демографічної статистики, одну за одною друкує монографії «Український етнос на одвічних землях та за їхніми межами (XVIII–XX ст.)» (К., 1998 р.), «Українці на одвічних землях (XVIII – початок XXI ст.)» (К., 2004 р.), «Населення України і його різна мова за часів радянської влади та незалежності (XX – початок XXI ст.)» (К., 2008 р.), «Історична демографія України (XVIII – початок XXI ст.)», а буквально перед смертю у видавництво було передано рукопис нової книги.

Життя Володимира Омеляновича було сповнене праці, творчості, великого інтересу до людей, Батьківщини, світу. Він виростив гідного сина – Костянтина, дочекався онука Кирила.

Кілька слів про тих, хто підписався під цим некрологом. У жовтні 1960 р. завідувача кафедрою іноземних мов АН УРСР Наталія Олексіївна Одріна на прохання професора Наталії Миколаївни Раєвської сформувала з аспірантів групу для інтенсивного вивчення англійської мови у складі Т.Денисової (Інститут літератури), Н.Колоколової (Інститут філософії), С.Кульчицького (Інститут економіки) і В.Романцова (Інститут історії). Ми своєчасно склали кандидатський іспит, але не розійшлися. Зустрічаючись упродовж понад половини століття кілька разів на рік у повному складі та постійно перебуваючи на зв'язку, ми йшли життям, підтримуючи один одного. Людиною, яка тримала нас у стані єдиного організму, був Володя Романцов. Він був старший за віком і завжди готовий допомагати всім нам, молодшим. Тепер у нас є праці, визнані у світі, є наукові школи, але немає В.Романцова, який був і батьком, і старшим братом, і чуйним товаришем, з яким завжди можна було порадитися за будь-яких життєвих обставин... Вічна йому пам'ять!

**Т.Н.Денисова, Н.К.Колоколова,
С.В.Кульчицький (Київ)**

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

1947. Пропам'ятна книга / Уклад. Б.Гук. – Варшава: Тирса, 1997. – 647 с.
- Алмазов А.С.**
Політичний портрет українського гетмана Івана Самойловича в контексте русско-українських отношений (1672–1687). – Москва, 2012. – 285 с.
- Атлас історії України /** Гол. редкол. В.А.Смолій; упор. Д.В.Ісаєв. – К.: ДНВП «Картографія», 2012. – 148 с.
- Бачинська О.**
Османські фортеці Буджака на межі XVIII–XIX ст.: залози й їхній склад. – Одеса: Астропринт, 2013. – 168 с.
- Бачинська О.А., Вегерчук С.М., Самойлов Ф.О.**
Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.): Історико-краєзнавчий нарис. – Одеса: Астропринт, 2012. – 504 с.
- Бондарчук П.М.**
Релігійна свідомість віруючих УРСР (1940–1980-і рр.): повсякденні прояви, трансформації / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 322 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)
- Боровець І.**
Словацька держава 1939–1945 рр.: історична генеза та особливості розвитку. – Кам'янець-Подільський: Медобори-2006, 2012. – 352 с.
- Брюховецький В.**
Віктор Петров: верхи долі – верхи і долі. – К.: Темпора, 2013. – 168 с.
- Валерій Андрійович Старков:** Біобібліографія / Упор. М.Старкова. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 80 с.
- Винниченко В.**
Щоденник / Упор. О.Мотиль. – К.: Едмонтон; Нью-Йорк: Смолоскип, 2010. – Т.3: 1926–1928. – 624 с.
- Вікопомний подвиг:** Україна у Великій Вітчизняній війні 1941–1945 рр.: Фотоальбом / Упор.: Ю.Єльченко, Г.Максименко. – К.: Фенікс, 2006. – 216 с.
- Влада і суспільство в Україні:** Історичний контекст / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 506 с.
- В'ячеслав Липинський та його доба:** Наук. зб. / Під ред. Ю.Терещенка; упор. Т.Остапко, Ю.Терещенко. – К.: Темпора, 2013. – Кн.3. – 796 с.
- Герасименко Н.**
Олександр Лазаревський: життя і творчість (1834–1902 рр.). – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 180 с.
- Гетманець М.Ф.**
Каяла. – Х.: Майдан, 2013. – 240 с.
- Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.**
Первые кавалеры украинских наград на Николаевщине (1994–2009 гг.). – Николаев: П.Н.Шамрай, 2013. – 144 с.
- Грецьке підприємництво і торгівля у Північному Причорномор'ї XVIII–XIX ст.:** 36 наук. ст. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 276 с.
- Групові формулярні списки чиновництва Новоросійської губернії за 1798 р. /** Упор. О.С.Панкєєв. – Запоріжжя, 2011. – 126 с.
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2012. – Т.13: Літературно-критичні та художні твори (1887–1924). – 592 с.
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2012. – Т.15: Рецензії та огляди (1898–1904). – 552 с.
- Грушевський М.**
Твори: У 50 т. / Гол. ред. П.Сохань. – Л.: Світ, 2012. – Т.16: Рецензії та огляди (1905–1913). – 250 с.
- Дзюбина С.**
І стверди діло рук наших: Спогади. – Варшава: Укр. архів, 1995. – 532 с.
- Дмитренко М.**
Символи українського фольклору. – К.: УЦКД, 2011. – 400 с.
- Довідковий атлас світу /** Відп. ред. В.В.Молочко. – К.: ДНВП «Картографія», 2010. – 328 с.
- Енциклопедія сучасної України /** Співгол. редкол.: І.М.Дзюба, А.І.Жуковський. – К.: Ін-т енциклопедичних досліджень НАН України, 2012. – Т.12: Кал–Киї. – 712 с.

Загартована історією: Ювілейний збірник на пошану проф. Надії Іванівни Миронець з нагоди 80-ліття від дня народження / Гол. редкол. П.С.Сохань. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України, 2013. – 376 с.

Институт российской истории РАН сьогодні / Отв. ред. Ю.А.Петров. – Москва: ИРИ РАН, 2011. – 202 с.

Із Києва по всій Русі: Зб. мат. наук. богослов.-іст. конф., присвяч. 1025-літтю Хрещення Київської Руси-України, 15 травня 2013 р. – К.: Київська православна богословська академія, 2013. – 496 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2011 р. / Упор.: Т.Приліпко, Д.Стегній, Н.Вощевська. – К.: ВД «Вінніченко», 2013. – 644 с.

Київ. Роки, події, люди...: (Календар знаменних дат і подій на 2013 р.) / Уклад.: Л.Г.Будкова, В.О.Константинов. – К.: УТОПіК, 2012. – 72 с.

Київ: «Скарбниця документальної пам'яті» / За ред. С.Ю.Карамаша. – К.: Формат, 2011. – Вип.3. – 156 с.

Котляр Н.Ф. **Удельная раздробленность Руси.** – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 270 с.

Кульчицький С.В., Лебедева Ю.Г. **Історія України:** Додаток до підручника для 10 класу загальноосвітніх навчальних закладів. – К.: Генеза, 2011. – 88 с.

Куренівська трагедія 13 березня 1961 р. у Києві: причини, обставини, наслідки: Документи і матеріали / Редкол.: В.А.Смолій (гол. редкол.); упор. В.М.Даниленко (кер.), В.О.Крупина, М.К.Смольницька, Н.М.Хоменко. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – 548 с.

Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми новітньої історії зарубіжних країн»: (До 105-ї річниці з дня народження д.і.н., проф. В.Я.Тарасенка та 20-річчя встановлення дипломатичних відносин між Україною та Державою Ізраїль): Зб. наук. ст. – К.: Логос, 2013. – 284 с.

Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки: Міжвід. зб. наук. пр. / Відп. ред. С.В.Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Вип.21. – 408 с.

Нарис історії церкви в Україні. – Рим: Українська папська колегія святого Йосафата, 1990. – 296 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вип.4 (60). – 388 с.

Наукові записки / Гол. ред. Ю.А.Левенець. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2012. – Вип.5 (61). – 393 с.

Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: УТОПіК, 2012. – Вип.14 (17). – 192 с.

Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: УТОПіК, 2013. – Вип.15 (18). – 176 с.

Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства / Гол. ред. С.І.Посохов. – К.: УТОПіК, 2013. – Вип.16 (19). – 184 с.

Пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні / Упор. Г.Й.Фурманчук. – Тернопіль: Лілея, 2009. – 132 с.

Парахіна М.Б. **Основні засади «теорії боротьби двох культур»:** проблеми російсько-українського минулого і сучасність. – Черкаси, 2012. – 120 с.

Петро Тимофійович Тронько / Гол. редкол. Л.В.Губерський. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2012. – 215 с.

Петров В. **Розвідки /** Упор., передм., прим. В.К.Брюховецького. – К.: Темпора, 2013. – Т.1. – 592 с.

Петров В. **Розвідки /** Упор., передм., прим. В.К.Брюховецького. – К.: Темпора, 2013. – Т.2. – 576 с.

Петров В. **Розвідки /** Упор., передм., прим. В.К.Брюховецького. – К.: Темпора, 2013. – Т.3. – 536 с.

Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри: Матеріали ІV Міжнар. наук. конф. (м. Одеса, 26–27 квітня 2013 р.) / Відп. ред. М.І.Михайлуца. – Одеса: ВМВ, 2013. – 437 с.

Південь України у вітчизняній історії: Матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 22–23 листопада 2012 р.) / Гол. ред. В.С.Дорофеев. – Одеса: Астропринт, 2012. – 252 с.

Плекан Ю. **Перший досвід парламентаризму:** українці – депутати австрійського парламенту та галицького крайового сейму (1848–1918): Довідник. – Івано-Франківськ: Третьак, 2012. – 140 с.

- Повсякдення ранньомодерної України:** Історичні студії в 2 т. / Гол. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т.2: Світ речей і повсякденних уявлень. – 358 с. (серія «З історії повсякденного життя в Україні»)
- Подвиги офіцерів и солдат русской армии в сражении при Бородине:** Сб. док. / Отв. ред. И.О.Гаркуша. – Москва: Древлехранилище, 2012. – 708 с.
- Поровський М.**
За вашу і нашу волю: Литовський Саюдіс та Народний Рух України за перебудову в боротьбі за незалежність Литви і України. – Рівне: Лапсук, 2011. – 72 с.
- Романова О.О.**
Доброчесна людина в Стародавньому Єгипті за автобіографічними текстами від Давнього до Середнього Царства. – К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2011. – 380 с.
- Свод армянских памятных записей,** относящихся к Крыму и сопредельным регионам (XIV–XV вв.) / Пер. Т.Э.Саргсян. – Симферополь: СОНАТ, 2010. – 312 с.
- Симон Петлюра: міфи і реальність:** Матеріали наук. читань, присвяч. 130-річчю від дня народження Симона Васильовича Петлюри (28 квітня 2009 р.). – Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, 2012. – 152 с.
- Служба безпеки України:** історія та сучасність: До 20-ї річниці створення / Кер. авт. кол. О.Ф.Белов. – К.: Корбуш, 2012. – 384 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2012. – Ч.20: Генеалогія та геральдика. – 262 с.
- Спеціальні історичні дисципліни:** питання теорії та методики: Зб. наук. пр. / Відп. ред. Г.В.Боряк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Ч.21: Електронні інформаційні ресурси. – 322 с.
- Стадниченко В.**
Садівник щастя: Скворода як дзеркало України: Нариси, дослідження, спогади, поезії, світлини / Вступ. ст. Л.І.Андрієвського. – К.: Криниця, 2012. – 496 с.
- Таранец С.**
Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX в.) / Под ред. Г.В.Боряка. – К.: Ин-т истории Украины НАН Украины, 2013. – Т.2: Старообрядчество в социокультурном контексте. – 688 с.
- Український археографічний щорічник /** Гол. редкол. П.Сохань. – К.: Український письменник, 2012. – Вип.16/17, т.19/20: Український археографічний збірник. – 779 с.
- Український голокост 1932–1933:** Свідчення тих, хто вижив / Упор.: о. Ю.Мицик, І.Ю.Тарасенко, Л.В.Іваннікова. – К.: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.Грушевського НАН України, 2013. – Т.9. – 380 с.
- Українсько-угорські етюди /** Відп. ред. Л.Войтович. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2012. – Вип.2. – 320 с.
- Федорова Л.Д.**
З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні 1870–1910-і рр. / Відп. ред. С.І.Кот. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – 373 с.
- Чухліб Т.**
Українська звитяга у Віденській битві народів 1683 року. – К., 2013. – 64 с. (серія «Перемоги української зброї»)
- Шевченківська енциклопедія /** Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – К.: Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2012. – Т.1: А–В. – 744 с.
- Шевченківська енциклопедія /** Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – К.: Ін-т літератури ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2012. – Т.2: Г–З. – 760 с.
- Щербатюк В.**
Селянський повстанський рух в Україні 1917–1921 років: українська історіографія. – К.: Наук. думка, 2012. – 528 с.
- Ukraina Lithuanica:** студії з історії Великого князівства Литовського / Гол. ред. М.Котляр. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. – Т.П. – 292 с.
- Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Острівська*

CONTENTS

UKRAINIAN MODERN GRAND-NARRATIVE: APPROACHES, CONCEPTS, REALIZATION

Plokyh S.M. (Cambridge, USA). What Kind of History Needs Contemporary Ukraine? ... 4

HISTORICAL ARTICLES

On 95th Anniversary of Pavlo Skoropads'kyi's Hetmanate

PYRIH R.YA. German-Austrian Occupation of Ukraine in 1918s: to the Question of Terminological Definition 13

LIUBOVETS' O.M. Political Support of P.Skoropads'kyi's Hetmanate 31

LUPANDIN O.I. The Eastern Direction of Foreign Policy of Ukrainian State 45

VERSTIUK V.F. Serhii Yefremov vs. Pavlo Skoropads'kyi 63

PAPAKIN H.V. The World War I in Reflection by P.Skoropads'kyi (Based on Private Correspondence) 80

RYCHKA V.M. The Heritage of Volodymyr Monomakh 98

ROMANIUK N.Y. (Zhytomyr). The Role of Entrepreneurship in the Agricultural Sector Development of Right-Bank Ukraine (Second Half of 19th – Early 20th Centuries) . . . 113

TKACHENKO I.V. Notes in the Weekly Newspaper “Selo” (1909–1911s) as a Source of Spreading of the Ukrainian Ideas 128

KORNOVENKO S.V. (Cherkasy). Assistance of V.Kolokol'tsev in the Development of the Agrarian Reform Project of Denikin's Government 140

MARINCHENKO O.O. (Dnipropetrov's'k). Demographic Measurement of the Destruction of 1941: On the Deprivation Scale of RKKA by the POWs on the Territory of Ukraine . . . 151

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

ZAKHARCHUK O.M. The Polish Question in the Diplomacy of Napoléon Bonaparte: New Approaches to the Problem Covering in the Modern Russian Historiography 172

PRYMACHENKO YA.L. Ukrainian Artistic Intelligentsia During 1920th as Historiographic Phenomenon: the Problems of Methodology Research 184

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

A Historical Atlas of Ukraine: Oldest Past. Rus' (Kyivan State, Halychyna-Volyn' State) (**M.I.Zharkyykh, Kyiv, Ukraine; A.A.Halushka, London, Great Britain**) 198

The Sources of History of National Liberation War of Ukrainian People in 1648–1658s. – Vol.1 (1648–1649) (**V.O.Shcherbak**) 211

Sketches of History of Ukrainian Revolution of 1917–1921s: In 2 vol. – Vol.2 (**O.M.Zaval'niuk, Kamianets'-Podil's'kyi**) 214

The Holodomor Reader: A Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine (**V.V.Holouko**) ... 220

Dissent at Sumshchyna: Documents and Materials Compilation (1955–1990s). – Vol.1 (**L.I.Rozhkova, Sumy**) 225

CHRONICLES

KHOMENKO N.M. Round Table “Academician V.I.Vernads'kyi – the Human, Scientist, Politician, Publicist” 227

LAAS N.O. ICRR-CASE Field Development Project at the Institute of Slavic, East European and Eurasian Studies, University of California (Berkeley, USA) . . . 231

IN MEMORIAM

ROMANTSOV VOLODYMYR OMELIANOVYCH 235

New Publications Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 237